

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2013

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- ГАСКЕВИЧ Д.Л. В.М. Даниленко та періодизація неоліту Південного Бугу: нові запитання до старих джерел
- РАССАМАКІН Ю.Я. Поховання квітнянської культури в контексті абсолютної хронології
- ШЕЛЕХАНЬ О.В. До питання про форму перехрестя клинкової зброї скіфського часу
- СКИБА А.В. Поясний гарнітур з Курилівського скарбу VII ст.

- 3 HASKEVYCH D.L. V.M. Danylenko and Periodization of the Neolithic in the Southern Buh Area: New Questions to the Old Sources
- 17 RASSAMAKIN Yu.Ya. Kvitnianska Culture Burials in Absolute Chronology Context
- 41 SHELEKHAN O.V. To the Issue of Swords Cross-guard from of the Scythian Time
- 55 SKYBAA.V. Belt Set from the 7th c. Kurylivka Hoard

Публікації археологічного матеріалу

- АНИСЮТКІН М.К., СТЕПАНЧУК В.М., ЧЕПАЛИГА А.Л. Крецешти: нове олдованське місцезнаходження в Нижньому Придністров'ї (попередні дані)
- БУНЯТЯН К.П., ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Кістяний медальйон із Західної Волині
- КОТЕНКО В.В. Зразки кладок баштових будівель поселення Маслини

Publications of Archaeological Materials

- 63 ANISYUTKIN M.K., STEPANCHUK V.M., CHEPALYGA A.L. Crețești: New Olduvaiian Locality in the Dnister River Lower Region (preliminary data)
- 72 BUNYATYAN K.P., POZIKHOVSKIY O.L. Bone Medallion from Western Volyn
- 78 KOTENKO V.V. Brickwork Samples from the Tower Structures at Maslyny Settlement

До історії стародавнього виробництва

ГОТУН І.А., ГРИЦИК Ю.О., КАЗИМІР О.М.,
СУХОНОС А.М. Господарство і побут меш-
канців селища Ходосівка-Рославське

85

To the History of Ancient Crafts

HOTUN I.A., HRYTSYK Yu.O., KAZYMIR O.M.,
SUKHONOS A.M. Economy and Private Life of
Habitants at Khodosivka-Roslavske Settlement

Методика археологічного дослідження

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д. Методичні засади гра-
фічної реконструкції житлових будинків Ольвії

103

Methodology of Archaeological Research

KRYZHYTSKYI S.D. Methodological Grounds
for Graphic Reconstruction of Dwelling Houses at
Olbia

Історія науки

БУЙСЬКИХ С.Б. В.В. ЛАПІН — визначний
вітчизняний антикознавець ХХ ст. (до 85-річ-
чя від дня народження)

117

History of Science

BUISKYKH S.B. V.V. Lapin — a Prominent Ho-
meland Classical Archaeologist of the 20th c. (to his
85th anniversary)

КУЗМІЩЕВ О.Г. Е.Р. фон Штерн у вітчизня-
ній історіографії

121

KUZMISHCHEV O.H. E.R. fon Stern in Home-
land Historiography

Рецензії

ПЛАМЕНИЦЬКА О.А. Рец.: О.В. Глушок. Ево-
люція фортифікації на Правобережжі під впли-
вом змін у тактиці облоги (XV—XVII ст.)

131

Book Review

PLAMENYCKA O.A. Re.: O.V. Hlushok. Evo-
lution in Fortification in the Dnipro River Right
Bank Region under the Influence of Changes in
Siege Tactics (15th—17th c.)

ПАНИШКО С.Д. Рец.: О.В. Глушок. Еволюція
фортифікації на Правобережжі під впливом
змін у тактиці облоги (XV—XVII ст.)

134

PANYSHKO S.D. Re.: O.V. Hlushok. Evolution
in Fortification in the Dnipro River Right Bank
Region under the Influence of Changes in Siege
Tactics (15th—17th c.)

Хроніка

Дослідник слов'янської минувшини

136

Slavonic Past Researcher

Міжнародна конференція «Археологія та лін-
гвістика в сучасному світі. Обмін знаннями в
історії людства»

137

The International Conference «Archaeology and
Linguistics in the Modern World. Exchange of
Knowledge in the History of Mankind»

Пам'яті Валентини Іванівни Непріної

142

To the Memory of Valentyna Ivanivna Neprina

Пам'яті Миколи Олександровича Ричкова

143

To the Memory of Mykola Oleksandrovych Rych-
kov

Світлої пам'яті Хайнца Хайнена

144

To the Blessed Memory of Heinz Heinen

Наші автори

145

Our Authors

Скорочення

146

Abbreviations

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археоло-
гія» за 2013 р.

148

Index of Publications in «Arhaeology» Journal in
2013

Здано до набору 03.09.2013. Підписано до друку 06.12.2013. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Тираж 543 прим. Зам. 3763.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

Д.А. Гаскевич

В.М. ДАНИЛЕНКО ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ НЕОЛІТУ ПІВДЕННОГО БУГУ: НОВІ ЗАПИТАННЯ ДО СТАРИХ ДЖЕРЕЛ

Поява радіовуглецевих дат і кількох альтернативних періодизацій буго-дністровського неоліту вимагають перевірки його відносної хронології, розробленої В.М. Даниленком. Тут визначаються методи та підходи, що дозволяють це зробити за неповноти джерел, здобутих у 1950-х рр.

К л ю ч о в і с л о в а: персоналія, В.М. Даниленко, неоліт, буго-дністровська культура, періодизація, стратиграфія, кераміка, методи дослідження.

Влітку 2013 р. виповнилося 100 років від дня народження Валентина Миколайовича Даниленка (1913—1982). Непересічний вчений, він зробив вагомий внесок в археологію України. Діапазон його інтересів охоплював усі періоди та найрізноманітніші теми від середнього палеоліту Надпоріжжя до докириличної писемності давньоруського часу. Значну увагу дослідника привертала проблеми походження індоєвропейської мовної спільності та релігійно-космогонічних уявлень первісної людини. Але центральною в його науковій діяльності була тема неоліту України. Зокрема, він виділив приазовську, сурську, буго-дністровську та дніпро-донецьку неолітичні культури та був одним з авторів першого узагальненого культурно-хронологічного поділу неоліту України (Даниленко, Рудинський, Телегін 1957). Його доопрацьована та розширена версія, викладена у монографії «Неоліт України» (Даниленко 1969), досі викликає інтерес і є джерелом інформації для нинішніх дослідників.

Головним завданням своєї монографії В.М. Даниленко назвав реконструкцію етнокультурної історії неолітичного населення півдня Східної Європи. Необхідною умовою її здійснення була розробка періодизації неолітичних культур території України, а також схеми їх синхронізації між собою та з культурами сусідніх регіонів. Найкраще для цього підходили пам'ятки Побужжя та Подністров'я, знахідки з яких мали характерні риси як східноєвропейського мисливсько-рибальського та скотарського, так і південноєвропейського землеробського неоліту. Виділені в буго-дністров-

ську культуру (БДК), вони стали предметом ретельного вивчення В.М. Даниленка. Не дивно, що впорядкування матеріалів решти культур було вибудовано на зіставленні та синхронізації з ними (Даниленко 1969, с. 9). Машинопис одного з варіантів своєї майбутньої книжки В.М. Даниленко так і назвав: «Неоліт України. Буго-дністровська культура як основа періодизації» (Даниленко 1962а).

У завершеному вигляді періодизація БДК В.М. Даниленка складається з семи культурно-хронологічних фаз (Даниленко 1969, с. 48—49, 142—157). Перша, заньковецька, об'єднала докерамічні пам'ятки. Наступні шість фаз відображали три періоди — ранній (скибинецька та сокільцівська¹), розвинутий (печерська, самчинська) та пізній (савранська та хмільницька фази). За відсутності абсолютних дат ця схема спиралася на специфіку археологічного матеріалу та спостереження за його заляганням на досить численних стратифікованих поселеннях лісостепоного Побужжя. Проте, за словами самого дослідника, виділення фаз було «не позбавлено моменту логічної реконструкції» (там само, с. 150).

Після виходу книжки періодизацію В.М. Даниленка не раз критикували та переглядали. Р. Трінгхем, Д.Я. Телегін і К.-П. Вехлер безкерамічні пам'ятки Побужжя віднесли до мезоліту, а пам'ятки трьох перших керамічних фаз

¹ Походить від назви с. Сокильці. В.М. Даниленко та інші автори називають цю фазу «сокілецькою», що є похідною формою і від слова «Сокілець». На Південному Бузі село з такою назвою знаходиться за 30 км західніше Сокильців. Автор свідомо порушує граматичне правило, аби запобігти плутанині.

об'єднали в один період, синхронний культурі Кріш (Tringham 1971, р. 97; Телегін 1977, с. 89—90; Wechler 2001, S. 49—52). Н.С. Котова поділила культуру на два періоди, розглядаючи в межах раннього, докрішського, пам'ятки з матеріалами скибінецької, сокільцівської та печерської, а пізнього — самчинської та савранської фази В.М. Даниленка (Котова 2002, с. 21—24). Ніхто з археологів, крім Р. Трінгхем і М.Т. Товкайла, не підтримав виділення хмільницької фази.

У більшості критичних публікацій цілком справедливо вказувалося на ті чи інші недоліки періодизаційної схеми В.М. Даниленка. Проте в альтернативних періодизаціях культури не запропоновано якоїсь принципово нової послідовності побутування певних типів артефактів. Зміни полягали в механічному об'єднанні окремих фаз у більші періоди та новому погляди на синхронізацію останніх з сусідніми культурами. Значний вплив на становлення нових схем справили дані абсолютної хронології.

Нині для БДК маємо близько 50 дат ¹⁴С. Проаналізувавши їх, одні дослідники дійшли висновку, що «ізоотопне датування в загальних рисах підтвердило стратиграфічні спостереження В.М. Даниленка та розроблену ним періодизацію буго-дністровської культури» (Бурдо 2001/2002, с. 434) і що запропонована ним хронологічна послідовність з семи фаз цими датами «жодним чином не спростована» (Виноградова, Киосак 2010, с. 193). Інші аналізували не тільки дати, але й знахідки з комплексів, з яких вони походять. Вони дійшли висновку, що більшість дат не відповідають даним археологічної синхронізації БДК з низкою добре датованих культур Центральної та Південно-Східної Європи. Значні протиріччя були помічені й між пакетами дат, отриманими в різні роки в різних лабораторіях (Товкайло 2004; 2010, с. 213—218; Гаскевич 2007). Але зауважимо, що така невідповідність може пояснюватися як помилковістю всіх чи якоїсь частини дат, так і хибами використаних періодизаційних схем або власного трактування різними дослідниками стратиграфії певних пам'яток.

Отже, проблеми, пов'язані з датуванням і синхронізацією БДК, змушують повернутися до розгляду її відносної хронології та першоджерел, на яких вона вибудована. Оскільки Д.Я. Телегін, Р. Трінгхем, К.-П. Вехлер і Н.С. Котова використовували первинні дані, одержані В.М. Даниленком на неолітичних пам'ятках лісостепового Побужжя, саме їх достовірність і слід перевірити. Це дозволить визначити, чия

схема краще відбиває особливості археологічного матеріалу. Якщо виявиться, що жодна, то інформація, одержана під час перевірки, стане у пригоді для створення нової відносної хронології БДК. Своєю чергою, остання може спричинити коригування періодизаційних схем сусідніх культур, побудованих на синхронізації з неолітом Побужжя.

Скрупульозна перевірка чужих даних, отриманих понад 50 років тому, — праця складна й тривала. Мета цієї статті — лише обґрунтувати необхідність такої роботи, з'ясувати специфіку джерел, які доведеться використовувати, окреслити коло проблем, що неодмінно поставити перед дослідником, і визначити методи, які дозволять подолати ці проблеми.

І. Зовнішня критика джерел

Оскільки остаточною метою роботи є перевірка даних іншого дослідника, їх змістовному аналізу має передувати зовнішня критика, що полягає в з'ясуванні джерелознавчої якості залучених до аналізу колекцій знахідок, польової документації, текстів звітів і публікацій (Формозов 1977; Клейн 2012, с. 167—196). Ступінь їх достовірності та інформативності обумовлений методичним рівнем розкопок і фіксації даних, їх опису та інтерпретації. Своєю чергою, він залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних обставин, зокрема конкретних умов, у яких проводилося дослідження, парадигм і рівня розвитку тогочасної археології, що відбилися в науковому світогляді вченого.

І.1. Формування наукового світогляду В.М. Даниленка

В.М. Даниленко народився в родині вчителя. Його батько, Микола Якович, володів десятима іноземними мовами. Успадкувавши від нього феноменальну пам'ять, майбутній вчений і сам легко опанував основні європейські мови (Валентин Миколайович... 2013, с. 13). Вільне володіння ними могло визначити його особливу схильність до питань палеолінгвістики та етногенезу.

Перше знайомство В.М. Даниленка з археологією припало на першу половину 1930-х рр., коли на зміну старшому поколінню археологів, сформованих у дореволюційній Російській імперії, прийшли молоді кадри, виховані на методологічних засадах історичного матеріалізму. Одним із проявів некритичного ставлення до марксизму була яфетична теорія М.Я. Марра. Внаслідок її широкого впровадження з'явилися дослідження, в яких розвиток суспільс-

тва майже втратив етнічне забарвлення та детермінувався винятково ступенем розвитку суспільного виробництва. У залежність від нього ставилися не тільки релігія та мистецтво, але й мова давнього населення. Відповідно, в центрі уваги археологів було вивчення господарства й суспільного устрою конкретних людських груп. Так зв. речознавство — глибоке вивчення археологічних джерел — вважалося не тільки непотрібним, але й ідеологічно ворожим (Формозов 2006, с. 58).

Саме в такій атмосфері розпочалася наукова кар'єра В.М. Даниленка. У той час він — молодий співробітник Мелітопольського краєзнавчого музею (1932—1939), студент істфаку Мелітопольського педінституту (1932—1935), а згодом аспірант (1939—1941) ленінградського Інституту історії матеріальної культури (ІМК), брав участь у польових роботах на поселенні «у Червоного озера» в експедиції О.М. Бадера (1938), робив перші доповіді про семантику й датування петрогліфів Кам'яної Могили у травні 1939 р. та про неоліт Надчорномор'я в лютому 1941 р. (Валентин Миколайович... 2013, с. 14—23). Їх зміст повністю відповідає панівним настроям доби. Так, у доповіді 1939 р. В.М. Даниленко визначив вік петрогліфів Кам'яної Могили, виходячи з марксистської доктрини про поступальний розвиток засобів виробництва. Сцени з биками він відніс до палеолітичного часу, зображення тварин у супроводі «мисливських і рибальських пристосувань», переданих лінійно-геометричними композиціями, — до мезоліту. До неоліту були віднесені «лінійно-геометричні зображення риб», до доби бронзи — комплекс із кіньми, до початку нашої ери — з кіньми та кіньми з вершниками (Трусова 1940, с. 49).

Друга світова війна змінила внутрішньо- та зовнішньополітичний курс розвитку СРСР, спричинила сплеск великодержавного патріотизму, покликаною об'єднати його народи для боротьби з зовнішнім ворогом. Історичні дослідження переорієнтувалися на пошук спільного коріння та обґрунтування самобутності історичного шляху слов'янських народів Східної Європи, в першу чергу — руського. В археології це призвело до поступового перенесення акцентів на питання етнічної історії. Після виходу в 1950 р. статті Й.В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», в якій теорія М.Я. Марра була піддана нищівній критиці, стадіальність і автохтонізм були взяті під сумнів. Знову в моду ввійшли міграції. Проте, як і раніше, археологи не вдавалися до детального

опису матеріалу, типологічного аналізу, використання розробок західних вчених, апелювання до антропологічних характеристик, аби не бути звинуваченими в «речознавстві», «формалізмі», «поклоннічестві», «расизмі»...

Після демобілізації з армії вчорашній майор-розвідник В.М. Даниленко продовжив навчання в аспірантурі ІМК (1945—1947), де 1949 р. захистив кандидатську дисертацію. Водночас з 1946 р. він працював старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, очолював відділ первісної доби (1949—1954). Зміна ідеологічних настанов початку 1950-х рр. не пройшла повз нього. Його статті «До кіммерійської проблеми», «Про наскельні зображення Кам'яної Могили» та автореферат дисертації «Нижньопалеолітичне стійбище Круглик як історичне джерело» були різко розкритиковані в рецензії видань Інституту, опублікованій в журналі «Советская археология». Анонімні рецензенти закидали автору «прямі рецидиви марксистської теорії соціально-етнічних стадій», неврахування «вказівок, наданих Й.В. Сталіним у праці „Марксизм і питання мовознавства“», непереконливість хронології петрогліфів Кам'яної Могили та розшифрувань їхньої семантики, які «недалеко відійшли від марксистських розмірковувань про первісну магію», «вузькість теми дисертації, що не ставить великих історичних запитань» (Издания... 1953, с. 252, 256).

Поставлені перед радянськими археологами завдання з реконструкції давніх етнічних процесів потребували виявлення в археологічному матеріалі локальних відмінностей. Звідси й поява в 1950-х рр. численних праць, присвячених виділенню та встановленню генези локальних археологічних культур, які беззастережно ототожнювали з давніми етносами. Як наголошує О.О. Формозов, «у заголовках дисертацій і книг 1950-х років слова «археологія», «кераміка», «вироби» воліли не вживати. Слід було писати про «племена», про «етнічну історію». Тематика зводилася зазвичай до двох питань: походження народів, що населяли територію СРСР, та рівень їх культури в давнину» (Формозов 2006, с. 83). Власне історичний характер таких робіт часто спричиняв перенесення принципів і методів історичного та лінгвістичного дослідження на роботу з археологічними даними. Своєю чергою, це призводило до недотримання теоретичних і методичних засад дослідження, нехтування критикою джерел і критеріями доведеності певних положень.

Описана загальна тенденція відбилася й у роботах В.М. Даниленка 1950—1960-х рр. Саме

тоді він виділив нові археологічні культури та разом з М.Я. Рудинським і Д.Я. Телегіним брав участь у розробці згаданого культурно-хронологічного поділу неоліту України для «Нарисів стародавньої історії Української РСР» (1957). Одночасно з роботою над «Нарисами» дослідник підготував перший варіант майбутньої монографії «Неоліт України», рукопис якого датується 1955 р. (Даниленко 1955). На перешкоді її публікації стала зміна керівництва Інституту. Крім того, яскраві та самобутні знахідки розкопок 1955 р. на Південному Бузі змусили дослідника зосередитися на вивченні неоліту цього регіону. Польові роботи тривали до 1961 р. Потреба врахувати нові фактичні дані та публікації, а також зауваження рецензента — М.Я. Мерперта — призвели до неодноразової переробки «Неоліту України». Остаточний варіант праці з шести глав був готовий 1965 р. Проте 1969 р. вийшли лише чотири перші глави. За цю монографію, захищену в грудні 1970 р. в Ленінградському університеті, В.М. Даниленку було присвоєно ступінь доктора історичних наук. Шоста глава після незначного доопрацювання була опублікована 1974 р. як монографія «Енеоліт України» (Даниленко 1974). П'ятий розділ побачив світ лише 1997 р. як книжка «Космогонія первісного суспільства» (Даниленко 1997).

Час активної роботи В.М. Даниленка над підготовкою «Неоліту України» позначився певною лібералізацією наукового життя, викликаною хрущовською «відлигою». В археології з'явилися умови для джерелознавчих досліджень. Але праці вченого зберегли закладену на початку 1950-х рр. спрямованість на вивчення етноісторичних процесів. Не виключено, що цьому сприяла його схильність до лінгвістики, знання багатьох мов. Що більше, В.М. Даниленко став одним з ідеологів етноісторичних досліджень в археології. У публікаціях він ратував за «збільшення питомої ваги мовознавчого елементу в історико-археологічних дослідженнях», обґрунтовував правомірність участі археологів у розв'язанні питань пошуку індоєвропейської прабатьківщини та витоків слов'ян. У зв'язку з цим В.М. Даниленко звертається до проблеми археологічної культури, яку визначає як «*етноісторичну, племінну в основі категорію, що відбивається в конкретному, неповторюваному на інших територіях і в інші періоди сполученні форм виробництва, побуту й духовного розвитку*». В числі «провідних ознак» культури поряд з хронологією, територією, населенням, економічним розвитком він називає ще й «мов-

ну належність» (Даниленко 1969, с. 148—149; 1974, с. 107). Етноісторичний характер досліджень В.М. Даниленка проявився і в поясненні ним змін археологічного матеріалу майже винятково міграційними процесами (Котова, Махортых 2006).

Глибока зацікавленість питаннями етнологізації обумовила звернення В.М. Даниленка до пошуку «ієрогліфічного» віддзеркалення лексичних і логічних категорій в археологічному матеріалі. Звідси — підвищений інтерес дослідника до проблем знакових систем і зародження писемності, які він активно розробляв в останні роки життя.

Крім специфіки наукового світогляду, на характер польових досліджень і публікацій можуть впливати як конкретні умови праці, так і особисті дані дослідника, його знання, компетентність і добросовісність. Зазвичай у публікаціях ця делікатна тема оминається або розглядається побіжно. Але, тільки розібравшись у особливостях характеру й стилю польової та кабінетної роботи вченого, можна об'єктивно судити про повноту одержаної ним інформації та достовірність її інтерпретації. Критично розглядаючи в наступних розділах роботу В.М. Даниленка, автор жодним чином не применшує його роль у розвитку вітчизняної археології. Навпаки, кристалізація здобутих ним фактичних даних надасть їм «друге життя», забезпечить активніше використання його наукової спадщини в ХХІ ст.

1.2. Розкопки та польова документація

Очолювані В.М. Даниленком польові роботи з вивчення неоліту Південного Бугу тривали сім польових сезонів (1949, 1955, 1957—1961). Роботи 1955, 1957—1961 рр. мали охоронний характер. Частково чи повністю вони провадилися в зоні планованого затоплення територій водосховищами кількох невеликих ГЕС — Березовської (запущена 1957 р.), Глибочанської (1959 р.), Ладжинської (1964 р.), Гайворонської (1964 р.) на Південному Бузі та Тернівської (1962 р.) на р. Синюха, а також запроектованої, але непобудованої на Південному Бузі станції між селами Печера та Сокилець. Це не могло не відбитися на якості польових досліджень. Як пише О.О. Формозов: «*Темп, характер робіт визначали не вчені, а будівельники та партійне начальство. Все йшло в обстановці поспіху, авралу та зазвичай не завершувалося повноцінними публікаціями*» (Формозов 2008, с. 28).

Попри це, з року в рік польовим дослідженням В.М. Даниленко приділяв все більше уваги. Складність завдання з розробки періодизації БДК вимагала все ретельніших розкопок,

точнішої фіксації знахідок і стратиграфічного контексту їх виявлення. Це добре помітно в зростанні тривалості розкопок та складанні польових щоденників і креслеників. Наприклад, 1949 р. дослідження Мельничної Кручі на площі приблизно в 225 м² тривали лише п'ять днів. Глибину залягання знахідок не фіксували. Польовий звіт містить лише три кресленики — виконану в масштабі 1 : 100 схему розміщення розкопів із зазначенням нумерації квадратів і два стратиграфічні розрізи в масштабі 1 : 25 (Даниленко 1949). А 1959 р. на поселенні Базьків Острів площу близько 300 м² було розкрито за місяць. Звіт містить 15 польових креслеників: план пам'ятки в масштабі 1 : 200; дев'ять стратиграфічних розрізів у масштабі 1 : 20; п'ять складених у масштабі 1 : 20 планів окремих розкопів і ділянок пам'ятки із зазначенням знахідок, нанесених олівцями різного кольору залежно від глибини їх залягання (Даниленко 1959—1961).

Розкопки провадилися без використання важкої техніки. За записами в польових щоденниках, щодня на розкопках працювало від 5 до 20 мешканців сусідніх сіл переважно підлітків і молоді віком від 14 до 20 років. Гумус зазвичай знімали без пробирання. Супіскові та суглинкові відклади з матеріалами енеолітичного, неолітичного та мезолітичного часу проходили лопатами. Великі знахідки та скупчення мушель розчищали та залишали на «попах». Глибини замірювали від репера. Просіювання та промивання ґрунту в документації не згадуються.

Кілька кваліфікованих, переважно молодих співробітників експедиції наглядали за роботами, складали плани. У щоденниках власноручні записи В.М. Даниленка чергуються з записами П.І. Хавлюка, М.Л. Макаревича, В.І. Митрофанової (Непріної), І.М. Шарафутдінової, В.М. Гладиліна, В.П. Цибескова, які працювали в експедиції в різні роки. Не спеціалізуючись, крім В.І. Непріної, в неоліті, саме вони вели розкопи, іноді керували окремими загонами, а на час відсутності В.М. Даниленка — всією експедицією.

Експедиція В.М. Даниленка була недостатньо забезпечена не лише фахівцями, але й технічно. Наприклад, жодного разу в текстах звітів і щоденників не згадується геодезичне обладнання, відповідні пристрої не потрапили в кадр зроблених на розкопках фотографій. У польових звітах за 1957—1961 рр. кілька планів розміщення пам'яток названо «топографічними» (наприклад: Даниленко 1958). Але на них нанесено лише берегову лінію, бровку надза-

пальної тераси й обриси розкопів і зачисток і не зазначено жодного нівелювання. На незавершеному плані Базькова Острова проведено ряд горизонталей, але не вказано ні їхню висоту, ні крок, ні нульовий рівень, ні берегову лінію (Даниленко 1959—1961). Ймовірна відсутність на розкопках точної вимірювальної техніки вимагає обережного зіставлення знахідок за позначеною на них глибиною залягання. Як випливає зі звітів, зазвичай остання визначалася від реперної лінії, нанесеної на стінах розкопів. При її перенесенні на десятки, а то й сотні метрів за допомогою бульбашкового рівня чи ватерпаса, могли виникати суттєві похибки. Виходячи з використання дослідником окомірних схем розміщення пам'яток, у його розпорядженні не було й жодних крупномасштабних карт досліджуваної місцевості.

Крім названих об'єктивних чинників, які негативно впливали на якість польових робіт і звітів, її рівень був зумовлений і суб'єктивними причинами, що повністю залежали від дослідника. Так, попри наявність на фотоплівках побутових кадрів і мальовничих пейзажів, подекуди в звітах немає жодного фото навіть знакових для досліджуваної культури пам'яток (наприклад, Мельничної Кручі, Самчинців I і II). Це, а також поодинокість раніше згаданих окомірних схем значно ускладнює або й робить неможливою точну локалізацію більшості виявлених пам'яток, єдиним джерелом якої є наведені в щоденниках приблизні прив'язки.

Багато нарікань викликають і кресленики. Часто на них відсутні експлікації, на стратиграфічних розрізах не зазначено нульовий рівень, а на планах пам'яток — глибини залягання знахідок. Все це значно знижує їх інформативність. Іноді характер креслеників ставить під сумнів достовірність нанесених на них даних. Наприклад, навряд чи можна об'єктивно судити про кількість і характер знахідок на поселенні Заньківці II за їх зображенням, нанесеним на план, складений у масштабі 1 : 50 (Даниленко 1958). Звітна інформація про деякі пам'ятки, досліджені зачистками, не супроводжується жодними схемами, планами та розрізами. Найвірогідніше, ці зачистки не розбивалися на квадрати, а знахідки з них брали без горизонтальної та вертикальної фіксації.

Не вирізняються докладністю й польові щоденники. Здійснена автором роздруківка щоденникових записів, що стосуються пам'ятки Базьків Острів (Даниленко 1959—1961), яку сам В.М. Даниленко називає «найважливішим стратифікованим місцезнаходженням буго-дніс-

тровської неолітичної культури», становить лише 0,4 др. арк. Не набагато повніші й описи дослідження в польових звітах, що склалися в більш сприятливих кабінетних умовах. Так, розкопкам того ж Базькова Острова у звіті присвячено лише 9 стор. машинопису та 10 табл. ілюстрацій (там само).

Напевно, найкраще причину появи перерахованих недоліків пояснюють слова зі статті О.М. Титової та С.В. Кончі: *«В.М. Даниленку вочевидь не здавалася привабливою рутинна, хоч і абсолютно необхідна для археолога робота по укладанню звітів, створенню численних креслень і схем для кожного досліджуваного об'єкта і кожної окремої знахідки. Дух його прагнув усе нових і нових відкриттів, все більш значущих звершень, які важко було заздалегідь передбачити і втиснути у вузькі і водночас зобов'язуючі параграфи індивідуальних планів»* (Титова, Конча 2002, с. 7).

1.3. Тексти звітів і публікації

Результати дослідження неоліту Південного Бугу В.М. Даниленко виклав у трьох статтях і монографії (Даниленко 1957; 1960; 1962; 1969). Пізніше коротку характеристику БДК дослідник надав у розділі «Археології Української РСР», майже дослівно відтвореному й у її другому виданні (Даниленко 1971; 1985).

Опубліковані в монографії описи розміщення більшості пам'яток БДК, їх геологічної та культурної стратиграфії, а також виявлених знахідок, майже дослівно повторюють відповідні частини польових звітів. Складається враження, що В.М. Даниленко одразу писав текст, яким можна відзвітувати про роботи, захистити як докторську дисертацію та видати. Це пояснює лаконічність звітів, адже обсяг публікацій зазвичай регламентується. Стають зрозумілими й затримки з їх подачею (наприклад, звіт за 1959—1961 рр. був зданий лише 1965 р., тобто одночасно з завершенням останньої версії «Неоліту України»), адже дбаючи про науковий пріоритет, дослідник не хотів передчасно виставляти на загал основну, стрижневу, частину своєї дисертації та майбутньої монографії.

Це припущення змушує розрізняти ступінь достовірності польової документації та текстів звітів і публікацій. Перша створювалася під час польових робіт і попри значні стилістичні й технічні недоліки описує їх перебіг, відбиваючи безпосередні спостереження учасників експедиції. Другі характеризують пам'ятки узагальнено, містять уже препаровані факти, оціночні судження та елементи інтерпретації. Отже, прагнучи більшої достовірності в описі

пам'яток, пріоритет слід надати даним польових щоденників і креслеників. На відміну від конкретної описової інформації, сконцентрованої в польовій документації, концептуальні погляди В.М. Даниленка найкраще відбивають його публікації. Видані в різні роки, вони дозволяють простежити еволюцію поглядів вченого, краще зрозуміти мотиви прийняття ним деяких рішень, відстоювання певних поглядів.

Важливим питанням, вартим розгляду в цьому аспекті, є виділення БДК. За словами В.М. Даниленка, це сталося 1949 р. після його розкопок пам'яток Саврань і Мельнична Круча на Південному Бугу (Даниленко 1969, с. 8). Але ще 1940 р. в матеріалах неолітичних поселень Надпоріжжя В.М. Даниленко виділив фрагменти посуду, які містили *«особливу трав'янисту домішку або домішку товченого графіту, прикрашені композиціями кутового стьожковоприглаженого орнаменту»*. Втогочасному стадіальному дусі він вважав їх свідченням поступового переростання місцевої неолітичної культури в культуру трипільського типу (Даниленко 1957, с. 36). У доповіді на V конференції ІА АН УРСР 1946 р. він зазначив наявність у матеріалах ранньотрипільських пам'яток типу Гігоєшті Румунської Молдови *«органічної комбінації ознак мисливсько-рибальської культури з гребінцевою керамікою і культури з керамікою типу Боян А»* (Рудинська 1948, с. 212). Своєю чергою боянськими рисами він вважав прорізаний лінійний орнамент і ретельне лискування поверхні частини посуду сурської культури Надпоріжжя. Спираючись на ці спостереження, вчений висловив сподівання *«що пізніше будуть відшукані якісь проміжні територіальні та стадіальні ланки, які зв'яжуть обидва явища»* (Даниленко 1950, с. 135). Таку ланку він побачив у знахідках, здобутих 1947 р. А.В. Добровольським на Мельничній Кручі та 1948 р. М.Л. Макаревичем у Саврані. Власні дослідження цих пам'яток остаточно переконали дослідника в *«древньому характері правобережної лісостепової землеробської культури, яка, можна думати, являє собою цілком самобутню генетичну основу для розвитку так званої трипільської культури»* (Даниленко 1957, с. 37).

Оскільки в носіях ранньотрипільської культури вчений вбачав частину індоєвропейського етнічного масиву, яка *«пізніше поклала початок тій групі східних індоєвропейців, до якої увійшли фракійці, слов'яни та балти»* (Валентин Миколайович... 2013, с. 123), доведення їх автохтонності мало виразне ідеологічне забарвлення. Схоже, що саме метод ретроспекції, накладений на етноісторичні, лінгвістичні та іде-

ологічні міркування, лежав в основі виділення БДК, «передбаченому» В.М. Даниленком задовго до 1949 р. Що більше, наперед було визначено й основні характеристики майбутньої культури. Аби відповідати запропонованій теорії, вони мали засвідчувати, з одного боку, її місцеве походження та давній вік (мисливство та рибальство, гостродонний посуд з гребінцевим орнаментом), а з іншого — її переростання в Трипілля (землеробство, плоскодонна кераміка з лінійним меандровим орнаментом). Пам'ятки з відповідними матеріалами і були об'єднані в БДК. Хоча, як з'ясувалося згодом, остання не є генетичним підґрунтям Трипілля, підстави її виділення ніким ніколи не піддавалися сумніву. Це підтверджує потужну інтуїцію, широкий науковий кругозір і неабиякі аналітичні здібності В.М. Даниленка, який за незначною кількістю наявної інформації міг вибудувати цілком життєспроможні гіпотези.

Але логіка наукового пізнання вимагає, аби на наступному етапі дослідження інтуїтивне осяяння було підтверджене чітко вивіреними процедурами типологічного аналізу, картографування, покликаними забезпечити об'єктивність висновків. Але в публікаціях В.М. Даниленка, присвячених БДК, їх немає. Все подальше вивчення культури несе яскраві сліди суб'єктивного підходу. Так, ідея участі східного степового неоліту в генезі Трипілля вплинула і на періодизацію БДК. Після досліджень 1949 р. бузький неоліт було поділено на ранній період, представлений Мельничною Кручею, та пізній, представлений Савранню. Якщо плоскодонність савранського посуду підтверджувалася знахідками, то гостродонність горщиків з Мельничної Кручі постулювалася на підставі їх подібності до сурської кераміки та відповідності згаданих концепції. Під час досліджень 1955 р. В.М. Даниленко вперше зіткнувся з південнобузькою керамікою з гребінцевим орнаментом (Жакчик, Завалля, Саврань). Попри відсутність денечь вона була оголошена «гостродонною» та найранішою в регіоні, а Мельнична Круча була перенесена до пізнього неоліту. Це обґрунтовувалося наявністю на її кераміці прокресленого криволінійного орнаменту, притаманного і посуду раннього Трипілля. Але стратиграфічні спостереження та яскраві знахідки 1957—1961 рр. засвідчили, що плоскодонний посуд з криволінійним орнаментом давніший за гостродонний гребінцевий. Намагання дослідника узгодити ці дані з попередньою концепцією вилилося у виділення ним двох ранньонеолітичних фаз культури,

посуд яких необґрунтовано реконструювався як шиподонний і гостродонний (детальніше: Гаскевич 2008, с. 157—161; 2008а, с. 301—303). Про суб'єктивність їх виділення свідчить і відсутність прямого перекривання скибінецьких шарів сокільцівськими та сокільцівських — печерськими (Телегін 1977, с. 89), за винятком Печери, про яку ще йтиметься далі.

Привертає увагу, що попри задеклароване В.М. Даниленком урахування всіх категорій інвентарю в процесі вибудови періодизації більшість із них на виділення фаз не вплинула. Так, зміни в крем'яному наборі згадані ним лише двічі — незначні для самчинської фази та суттєві для кінця савранської. Поява окремих типів кістяних виробів зафіксована тричі — на печерській, самчинській і савранській фазах (Даниленко 1969, с. 150—155). Отже, періодизація В.М. Даниленка вибудована, передусім, за специфікою посуду. Але критерії його групування в типи часто незрозумілі. Дефініції типів дослідник підмінив описом кількох найяскравіших посудин, а то й узагальненою характеристикою кераміки відповідної пам'ятки або її шару. У монографії майже відсутні параметри посуду, зовсім не використовуються формалізовані методи їх аналізу. Статистичні дані представлено лише таблицею видового складу тварин, визначених за фауністичними знахідками. Зовсім не використано й картографічний метод — дві карти ілюструють авторську реконструкцію розселення індоєвропейців у мезоліті—неоліті та на початку писемної історії. На неухвалене ставлення В.М. Даниленка до аргументації періодизаційних побудов і відсутність методичної чіткості в роботі не раз вказували дослідники (Телегін 1977, с. 89; Формозов 1977, с. 8; 2005, с. 52—53).

II. Проблеми дослідження неоліту Південного Бугу

Критичний аналіз джерел, які досі формували уявлення про БДК Побужжя, засвідчує значну неповноту інформації про польові дослідження В.М. Даниленка, а також тенденційність добору, опису та аналізу матеріалів і даних у його публікаціях. Отже, роботи з перевірки періодизації культури мають врахувати ці недоліки та, за можливості, надолужити їх формуванням нових, якісніших джерел. Відповідно, вони мають провадитися в таких напрямках: 1) пошук і дослідження нових пам'яток БДК; 2) перевірка польових спостережень В.М. Даниленка розкопками раніше відомих пам'яток;

3) неупереджений аналіз старих колекцій артефактів і польової документації. Розглянемо кожен з них детальніше.

II.1. Дослідження нових пам'яток

Пошук і дослідження нових пам'яток БДК — найефективніший спосіб розв'язання більшості проблем, що накопичилися за час її вивчення. Методично й технічно досконале здійснення польових робіт забезпечить більше розмаїття та кращу інформативність отриманих джерел порівняно зі здобутими 55—60 років тому. Можуть бути виявлені закриті комплекси, відсутні в дослідженнях В.М. Даниленка. Але проведенню таких робіт заважає низка перешкод.

По-перше, пошук нових неолітичних пам'яток нині став складнішим ніж у 1950-і рр., адже кількість потенційних місць їх розміщення зменшилася внаслідок утворення водосховищ. Останні пов'язані з місцями прориву річкою уступів гранітного щита, де вузька каньйоноподібна долина дозволила з найменшими затратами спорудити греблю та мінімізувати площу затоплення сільськогосподарських угідь. Відтак, затоплено саме порожисті, найкращі для рибальського промислу ділянки, навколо яких концентрувалися поселення, що, нашаровуючись одне на одне, утворювали стратифіковані пам'ятки.

По-друге, створення каскаду ГЕС сприяло регулюванню повеневих вод, які раніше розмивали береги та поверхню заплави, особливо на порожистих ділянках зі швидкою течією. Це призвело до утворення потужного дернового шару лугової рослинності, часткового заростання заплави кущами та деревами, насадження берегозахисних смуг. Тож нині рідше трапляються умови, сприятливі для виявлення неолітичних пам'яток, які в 1950-і рр. *«були відкриті на підставі однієї практично незмінної ознаки: за наявністю підмитих річкою берегових суглинкових відслонень, що супроводжуються невеликими осипами, в яких знаходилися кістки тварин, мушлі *Unio* або звичайний археологічний матеріал»* (Даниленко 1969, с. 50).

Попри названі перешкоди в 1999—2008 рр. автору вдалося виявити та прошурфувати низку нових поселень БДК, декотрі з яких перспективні для розкопок (Гаскевич 2002; 2006; Гаскевич, Журавльов 2008). Але, з огляду на нечисельність цих пам'яток, їх дослідження в обсягах, достатніх для одержання представницьких серій знахідок із закритих комплексів і стратифікованих контекстів, може розтягнутися на багато років чи навіть десятиріч, а їх розкопки вимагатимуть ще й зна-

чних витрат, що через нинішній стан фінансування української археології можливо лише за умови залучення коштів іноземних дослідницьких грантів.

І головне — доки кількість нових комплексів різнотипних артефактів, що походять з чітких стратиграфічних послідовностей, не досягне статистично значимих величин, все одно не вдасться спростувати зафіксовані В.М. Даниленком інші сполучення цих типів і послідовності комплексів. До того часу ревізія старих даних за результатами нових розкопок правомірна лише у випадку їх здійснення на пам'ятках, досліджених у 1949—1961 рр. Отже, залишаючи пошук і польове вивчення нових пам'яток важливою й необхідною складовою поглиблення наших знань про неоліт регіону, слід визнати неспроможність їх у найближчий час самостійно розв'язати проблеми довіри до раніше запропонованих періодизацій БДК.

II.2. Раніше досліджені пам'ятки

Створення на Південному Бузі каскаду ГЕС призвело до того, що з 15 пам'яток БДК, розкопаних В.М. Даниленком, лише Мельнична Круча, Саврань, Миколина Брояка, Печера та Чернятка не затоплені. За даними дослідника, Миколина Брояка та Чернятка мали по одному неолітичному шару савранської фази. У Саврані керамічні знахідки різних фаз розділялися планіграфічно, а в Мельничній Кручі та Печері — стратиграфічно (Даниленко 1969, с. 107, 115—116, 125—134). Отже, єдина можливість польової перевірки стратиграфічних підстав періодизації В.М. Даниленка — дослідження Мельничної Кручі та Печери.

Уроч. Мельнична Круча розміщене за 1,6—2,4 км на схід від с. Сабатинівка Уляновського р-ну Кіровоградської обл. Підйомний матеріал неолітичного часу в 1931—1948 рр. тут збирали К.П. Полікарпович, В.І. Селінов, П.В. Харлампович, А.В. Добровольський. У 1949 р. пам'ятку дослідив В.М. Даниленко. Розкопками площею приблизно 225 м² було встановлено її стратифікований характер. У польовій документації та статті 1957 р. В.М. Даниленко згадує два шари: верхній, з трипільською керамікою та роговими мотиками, і нижній, з неолітичною керамікою та мікролітичним крем'яним інвентарем (Даниленко 1949). Але в монографії 1969 р. він уже стверджує, що разом з роговими мотиками у верхньому шарі були виявлені фрагменти самчинської кераміки.

Аналіз колекцій Мельничної Кручі з фондів ІА НАНУ та Одеського археологічного музею засвідчив, що уламки самчинського посу-

ду були лише в підйомному матеріалі 1938 р., а з розкопів і зачисток 1949 р. походять фрагменти тільки печерського посуду. Отже, є підозра, що послідовне залягання самчинської та печерської кераміки В.М. Даниленко спостерігати не міг. Відповідно, твердження про наявність на пам'ятці двох неолітичних шарів видається необґрунтованим (Гаскевич, Кіосак 2011, с. 201).

Від 2011 р. польове дослідження Мельничної Кручі провадить Д.В. Кіосак. Розкопки на площі 16 м² підтвердили наявність на пам'ятці двох виражених горизонтів з численними знахідками крем'яних виробів і кісток тварин, що залягають в описаних В.М. Даниленком геологічних умовах. Але характер археологічного матеріалу не дозволяє чітко визначити їх культурну належність (Кіосак 2013).

Знахідки БДК на північно-західній околиці с. Печера Тульчинського р-ну Вінницької обл. 1956 р. виявив П.І. Хавлюк (Хавлюк 1959, с. 171). 1958 р. експедиція під керівництвом В.М. Даниленка дослідила пам'ятку розкопом площею близько 75 м² і трьома зачистками (Даниленко 1969, с. 114—117). За польовим звітом, у розкопі концентрація неолітичних матеріалів спостерігалася на глибині 70 см від репера, що становить приблизно 105 см від денної поверхні на бровці заплавної тераси. Її інтерпретовано як залишки наземного житла, знахідки якого можна розглядати *«як своєрідний культурно-стратиграфічний еталон місцевої неолітичної культури, синхронний керешсько-старцівській культурі»*.

У керамічній колекції дослідник виділив посуд трьох технологічних груп. У формівній масі першої, найчисленнішої, є груба рослинна домішка. Друга, представлена лише двома посудинами, зроблена з відмуленої глини. Третя, найменш численна група, — з *«помітною домішкою піску та розмоченої трав'янистої маси... вирізняється за наявністю гребінцевого штамп, що дозволяє вважати її випадковою домішкою»* (Даниленко 1958). У монографії В.М. Даниленко зазначав, що знахідки останньої *«були лише в прибережному краї тераси та до дослідженого комплексу стосунку не мають. Це явно самчинська домішка»*, а також вперше писав про поодинокі фрагменти кераміки сокілицького типу, які траплялися *«на 10—15 см нижче описаного епонімного комплексу Печери»* (Даниленко 1969, с. 116, 150). Матеріали періодів пізніших за неоліт у тексті звіту та книжці не згадуються.

У 2003 р. в Печері на поверхні 450-метрової ділянки краю заплави Південного Бугу, що

підвищується над літнім рівнем річки на 2,0—3,0 м, автор виділив дві пам'ятки. Сліди розкопу В.М. Даниленка 1958 р. добре помітні в східній частині пункту Печера 1. Місце зачисток 2 і 3 1958 р. потрапило в межі пункту Печера 2 (Гаскевич 2006, с. 118—120).

У 2008 р. за програмою співпраці між Інститутом археології НАНУ та Інститутом археології Гданського університету Печера 1 була досліджена спільною українсько-польською експедицією під керівництвом автора. З польського боку в дослідженні брали участь директор Інституту професор Лех Черняк та ад'юнкт Бартош Юзвяк. Розкоп площею 50 м² було закладено на горизонтальній ділянці заплави на південь від краю котловану, що утворився на місці розкопу 1958 р. Після зняття дернового шару в 30 см розкопки провадилися за десятьма умовними горизонтами потужністю по 10 см. Жодного об'єкту не виявлено. Роботи припинилися, коли на більшій частині розкопу оголилося гранітне ложе долини ріки. Стратиграфія характеризується послідовною зміною гумусу, темного гумусованого супіску, плямистого суглинку та світлого супіску, який залягає на гранітному материку. На різних глибинах зафіксовано невеликі за площею та потужністю лінзи відкладів, пов'язаних з періодичними підтопленнями високої заплави. Нечіткість контактів геологічних шарів, неоднорідна структура та плямистість свідчать про значну перемішаність відкладів (Гаскевич, Черняк, Юзвяк 2008).

Загалом на пам'ятці виявлено 327 фрагментів кераміки, 495 крем'яних виробів, 6 виробів з некрем'яних порід каменю, 6 знарядь із рогу, кістки та емалі ікла вепра, 2009 цілих і фрагментованих кісток тварин і риб. Чіткі культурні шари не спостережено. Було здійснено спробу їх виявлення на підставі аналізу глибини залягання знахідок. Оскільки визначити культурну та хронологічну належність фауністичних решток і переважної більшості крем'яних виробів неможливо, аналізувалися глибини залягання фрагментів посуду. Останні відносяться до нового часу, пізнього середньовіччя, давньоруського та пізньоримського часу, доби бронзи, енеоліту й неоліту. Аналіз засвідчив відсутність чіткої стратифікації. Неолітичний посуд трапляється в усій товщі нашарувань. Зі збільшенням глибини його кількість поступово зростає та досягає максимуму в горизонті 7 на глибині 0,9—1,0 м від сучасної поверхні. Далі його кількість поступово зменшувалася (рис. 1).

Серед неолітичної кераміки найчисленнішим є посуд печерського типу (120 фрагментів), що відповідає першій технологічній групі В.М. Даниленка. Дещо менше (93 фрагменти) самчинської кераміки, що відповідає третій групі матеріалів 1958 р. Імпортний посуд культури Кріш (друга група В.М. Даниленка) представлено сімома фрагментами. Ще 15 фрагментів посуду, виготовленого з глини з домішкою дрібноволокнистої органіки, що в різних варіантах сполучається з потовченою мушлею, дрібним піском і шамотом, віднесено до савранського типу. Один із них орнаментовано діагональною сіткою з ледь помітних прогладжених ліній. Аналіз глибин засвідчив концентрацію савранської кераміки в горизонтах 4—7 без яскравого піку, самчинської — в горизонтах 6—8 з піком у горизонті 7, печерської — в горизонтах 3—8 з піком у горизонті 7 та рівномірну концентрацію кераміки культури Кріш у горизонтах 5—9 (рис. 2).

Результати розкопок 2008 р. уможливають такі висновки:

— Матеріали пам'ятки не підтверджують послідовне побутування кераміки печерського, самчинського та савранського типів. Отже, імпортований крішський посуд може синхронізуватися з керамікою будь-якого з названих типів;

— Три ^{14}C дати, зроблені за зразками кісток з основного печерського комплексу 1958 р. (Бурдо 2001/2002, с. 433—434; Котова 2002, с. 103), можуть визначати вік як крішської та печерської, так і самчинської та савранської кераміки пам'ятки;

— Знахідки післянеолітичного часу є в усіх горизонтах до найнижчого. Відповідно, опубліковані дані про видовий склад фауни «нижнього неолітичного» шару Печери з розкопок 1958 р. (Котова 2002, с. 112) можуть бути недостовірними через ймовірну наявність у ній пізніших домішок.

У колекції 2008 р. кераміка сокільцівського типу не виділялася через відсутність у працях В.М. Даниленка чітких критеріїв, що відрізняють її від печерського посуду, який, за словами дослідника, успадковує всі форми, технології виготовлення та орнаментальні композиції попереднього часу (Даниленко 1969, с. 151—152). Отже, єдиним способом перевірити наявність у Печері 1 сокільцівського шару є аналіз уламків посуду, що залягали на 10—15 см нижче основного печерського комплексу 1958 р., з метою визначення за ними специфічних «сокільцівських» рис, які можуть бути і в кераміці з розкопок 2008 р.

Нині в старій колекції основного розкопу Печери зберігаються шість фрагментів із зазначенням глибини понад 80 см від репера. Вони походять з крайньої північної, найближчої до ріки, лінії квадратів. Із них два орнаментовані уламки нічим не відрізняються від кераміки печерського комплексу. Ще три неорнаментовані фрагменти стінок відносяться до ранньої бронзи. Найглибшу відмітку (–0,95 м) має фрагмент вінець посудини самчинського типу, орнаментований двома підгоризонтальними рядами окремо поставлених відбитків короткого тризубого штампа. Отже, наявність у межах розкопу 1958 р. нижнього неолітичного шару зі специфічною «сокільцівською» керамікою не підтверджується.

Таким чином, нові розкопки та аналіз старих керамічних колекцій Мельничної Кручі та Печери 1 засвідчили, що вони не є стратифікованими поселеннями БДК. Тож подальша перевірка періодизації В.М. Даниленка може здійснюватися на підставі аналізу лише старих джерел — колекцій археологічних матеріалів і стратиграфічних даних, зафіксованих у польовій документації.

II.3. Дослідження старих джерел

Вибір програми та методів дослідження, в першу чергу, зумовлюється метою роботи. Далі їх набір може корегуватися залежно від наявності достатньої кількості та інформативності джерел, необхідних для їх застосування. Як зазначалося, при виділенні фаз В.М. Даниленко спирався на специфіку, передусім, керамічних знахідок. Отже, і перевірка його періодизації БДК може бути ефективною лише на цій підставі.

Раніше спробу такої перевірки здійснив К.-П. Вехлер. Методом верифікації став стандартизований опис мотивів орнаменту на опублікованих рисунках посуду з наступним визначенням їх наявності та частоти на кожній пам'ятці. Якщо показники пам'яток певної фази демонстрували високий рівень подібності між собою та відмінність від показників інших фаз, К.-П. Вехлер вважав їх групуванням обґрунтованим. Результати аналізу засвідчили високий ступінь подібності кераміки пам'яток скибинецької, сокільцівської та печерської фаз, які він об'єднав у ранній період БДК. Утім, попри таку ж значну подібність посуду самчинської та савранської фаз, на заваді їх об'єднання стала наявність у самчинському шарі Базькова Острова імпортованої культури лінійно-стрічкової кераміки, а в савранських пам'ятках Пугач 1 і 2, Гард 3 — кераміки раннього Трипілля (Wechler 2001, S. 13—16, 27—30,

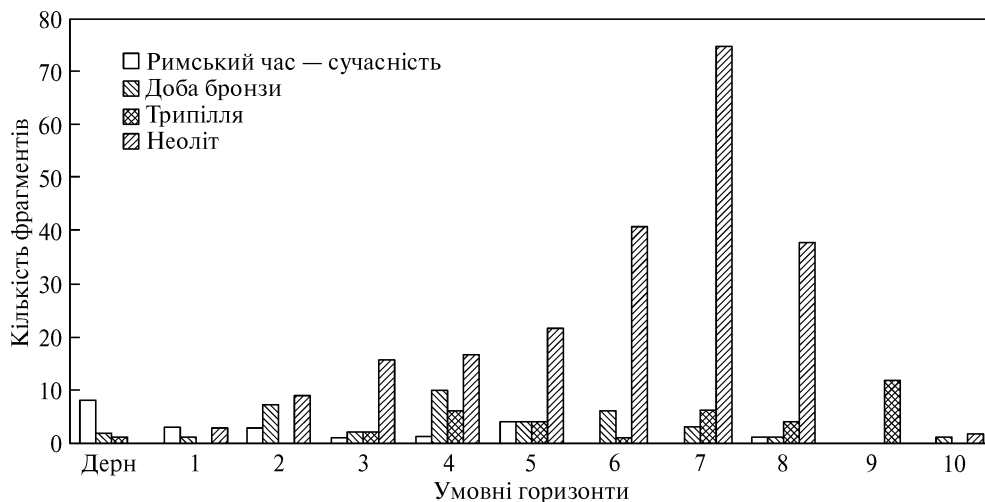

Рис. 1. Печера 1 (2008 р.). Глибина залягання різночасових керамічних знахідок

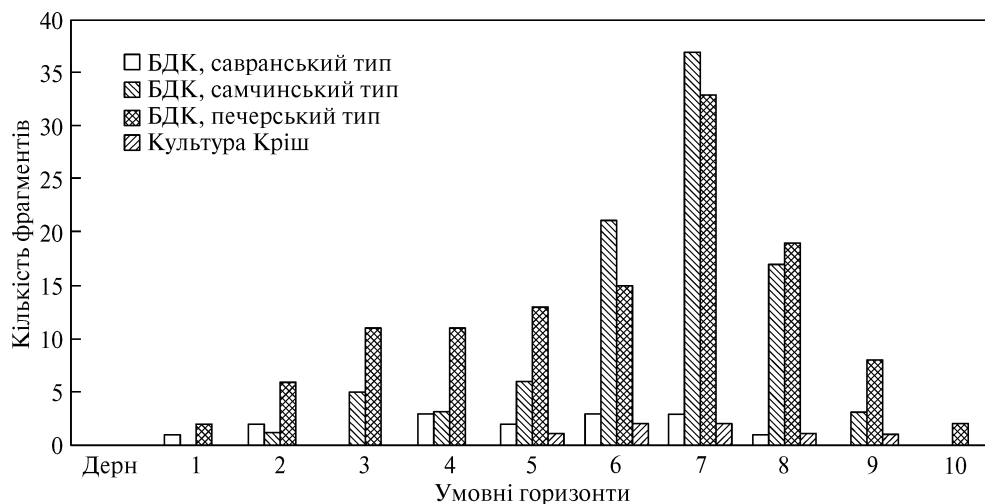

Рис. 2. Печера 1 (2008 р.). Глибина залягання уламків неолітичної кераміки різних типів

49—54). Явним недоліком перевірки К.-П. Вехлера є нерепрезентативність залучених ним матеріалів, добірку яких визначили публікації В.М. Даниленка та М.Т. Товкайла. Поза аналізом лишилися форма посуду і технологія його виготовлення. Зрештою, результати вивчення окремих посудин дослідник екстраполював на опубліковані неперевірені дані про стратиграфію пам'яток і поєднання різних матеріалів в їхніх шарах. Цим він остаточно знівелював власні висновки суб'єктивними поглядами вчених, яких він і перевіряв.

Аби не повторити помилок німецького дослідника та досягти максимальної об'єктивності перевірки, остання має полягати в послідовному виконанні трьох завдань: 1) незалежному від усталених стереотипів виділенні специфічних типів кераміки; 2) їх діахронізації — розміщенні в часі одна відносно одної на

підставі лише попередньо перевіреної інформації; 3) порівнянні отриманих результатів з періодизацією В.М. Даниленка.

Джерелом інформації для виконання першого завдання є керамічні колекції. Масовість керамічних знахідок на неолітичних пам'ятках Побужжя дозволяє застосувати до них формалізовані методи опису та групування, які мають забезпечити об'єктивність результатів. Зведені дані про ці методи опубліковані в працях В.Ф. Генінга, Г.О. Федорова-Давидова, Р.Д. Дреннена та ін., тож додаткових роз'яснень не потребують. Єдиний чинник, що може спотворити об'єктивність аналізу кераміки БДК, є штучна селекція частини колекцій, що зберігаються в ІА НАНУ. Тож початку роботи з матеріалом має передувати оцінка його збереженості та репрезентативності, побудована на зіставленні складу колекції з даними інвентарних описів.

Діахронізація археологічного матеріалу зазвичай здійснюється за допомогою стратиграфічного, комбінаторного або градаційно-типологічного методу (Клейн 2012, с. 333). Але всі вони вимагають наявності чітко стратифікованих пам'яток та/або значної кількості закритих комплексів. Останніх для неолітичних пам'яток БДК Побужжя не зафіксовано за винятком ямки з кістками оленя в Гайвороні-Поліжку. Як показала зовнішня критика джерел, а також результати польових робіт у Печері, беззастережно покладатися на стратиграфічні спостереження В.М. Даниленка не можна. Отже, чітка стратифікація пам'яток спочатку має бути доведена. Оскільки сам В.М. Даниленко назвав лише 10 стратифікованих поселень, з яких тільки на трьох шари розділені стерильними або «відносно стерильними» прошарками, кількість таких пам'яток після перевірки може бути ще меншою. Відповідно, незначною буде і кількість матеріалів, придатних для діахронізації. Безперечно, це дозволить встановити якісь закономірності розподілу різних типів кераміки в їх шарах. Але навряд чи в них будуть представлені всі виділені групи посуду БДК. Достовірність і повнота отриманих результатів знов опиняться під запитанням.

Таким чином, треба бути готовим до діахронізації кераміки з нестратифікованих контекстів, зокрема колекцій підйомного матеріалу та незадокументованих зачисток. Метод, що дозволяє це зробити, був теоретично обґрунтований М. Мальмером. На відміну від типологічного методу О. Монтеліуса за об'єкт типологізації він взяв не цілі речі, поєднані в замкнених комплексах, а окремі деталі, що сполучаються в цілій речі. У нашому випадку методологічні функції замкнутого комплексу буде виконувати посудина, а аналізу на сполученість піддаватимуться її окремі частини та/або ознаки, наприклад, форма, мотиви орнаменту, елементи орнаменту, склад формівної маси. Для цього методу всі посудини, незалежно від умов їх виявлення, є рівноцінними, а залучення їх максимальної кількості тільки збільшить достовірність остаточних висновків. Результатом аналізу має стати типологічний ряд, що продемонструє паралельну зміну кількох непов'язаних між собою параметрів (Клейн 2012, с. 368—373). Дискретність ряду, наявність у ньому згущень і розріджень, а то й розривів, дозволить виділити періоди. Посуд, що відноситься до відтинку ряду, виділеного в окремий період, вважатиметься «аналітично одночасним» (там само, с. 292).

На наступному етапі слід визначити розгортання типологічного ряду в часі, тобто відносну хронологію періодів. Для цього посуд, що характеризує хоча б два різні періоди, має бути прив'язаний до якихось часових реперів. Такими можуть бути випадки стратиграфічного перекривання (хай і поодинокі), залягання разом з імпортом посудом в одних стратиграфічних шарах (головне, доведених і перевірених) або наявність на певних посудинах типологічних рудиментів чи слідів інокультурних впливів.

Далі нововиявлену послідовність керамічних типів слід зіставити з послідовністю типів, встановленою В.М. Даниленком. Однак останні чітко не визначені, адже їх дефініції дослідник підмінив описом окремих найяскравіших посудин. Відповідно, єдиний можливий шлях аналізу — розглянувши ці «епонімні» знахідки як центри типів, методами серіації та комбінаторики вичленити в сукупності матеріалу інші посудини, що тяжіють до них, а отже представляють той же керамічний тип. Наявність вичленованих таким чином посудин на добре стратифікованих пам'ятках та їх розміщення в новоствореному типологічному ряду надасть інформацію щодо відносної хронології відповідного типу В.М. Даниленка, отже стане остаточним результатом перевірки його періодизації. Початок такої роботи вже покладено формалізованим описом і деталізацією характерних рис самчинської кераміки (Гаскевич 2008; 2010).

Висновки

Періодизація БДК є основою відносної хронології всього неоліту України. Створена В.М. Даниленком наприкінці 1950-х рр., вона не раз критикувалася та зазнавала ревізії. Поява нових варіантів періодизаційних схем культури, а також неоднозначних серій радіовуглецевих дат змушують повернутися до перегляду першоджерел періодизації неолітичних пам'яток Побужжя. Критичний аналіз польової документації та публікацій В.М. Даниленка засвідчує неповноту наведеної в них інформації, упередженість її викладу та інтерпретації. Причиною цього були складні умови проведення рятівних досліджень, а також особисті якості та специфіка наукового світогляду вченого. Отже, при перевірці періодизації культури слід враховувати недоліки наявних джерел і спиратися на результати нових польових робіт. Затоплення водосховищами більшості розкопаних В.М. Даниленком пам'яток унеможливорює польову перевірку його стратиграфічних спостережень. Це,

а також повільний темп накопичення нових фактологічних даних переносить акцент дослідження на розгляд старих джерел. Найінформативнішими з них є знахідки посуду. Застосування формалізованих методів його опису з наступ-

ним аналізом поєднання ознак дозволять перевірити періодизацію В.М. Даниленка навіть попри вади польової документації, відсутність стратифікованих контекстів і закритих комплексів, відсортованість частини колекцій.

Бурдо Н.Б. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины // *Stratum plus*. — 2001/2002. — № 2. — С. 431—446.

Валентин Миколайович Даниленко. Життя археолога. — К., 2013.

Виноградова Е., Киосак Д. Календарная хронология заселения Северо-Западного Причерноморья в первой половине голоцена (9700—5400 лет до н. э.) // *Stratum plus*. — 2010. — № 1. — С. 177—198.

Гаскевич Д.Л. Розвідки в басейні Південного Бугу // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 10—15.

Гаскевич Д.Л. Археологічні розвідки пам'яток буго-дністровської неолітичної культури у 2003—2005 рр. // АДУ 2004—2005 рр. — К.; Запоріжжя, 2006. — С. 116—122.

Гаскевич Д. Синхронізація буго-дністровського неоліту та неоліту Центральної Європи: Проблема радіовуглецевих дат // *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łańcut, 26—28 X 2005 r.* — Warszawa, 2007. — S. 115—147.

Гаскевич Д.Л. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури // КДУ. — 2008. — 11. — С. 157—187.

Гаскевич Д. Форма дна керамічного посуду буго-дністровських пам'яток Лісостепового Побужжя // *Археологический альманах*. — 2008а. — 19. — С. 275—307.

Гаскевич Д.Л. Северо-понтійское импресо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы // *Stratum plus*. — 2010. — № 2. — С. 213—251.

Гаскевич Д.Л., Журавльов О.П. Нова Миколаївка-1 — нова пам'ятка буго-дністровської неолітичної культури у Лісостеповому Побужжі // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). — К., 2008. — С. 168—175.

Гаскевич Д.Л., Киосак Д.В. Неолітичні знахідки Мельничної Кручі з досліджень А.В. Добровольського та культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки // КДУ. — 2011. — 14. — С. 198—207.

Гаскевич Д., Черняк Л., Юзвяк Б. Звіт про археологічні дослідження у Вінницькій області в 2008 році // НА ІА НАНУ. — 2008/130.

Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г. // НА ІА НАНУ. — 1949/25.

Даниленко В.М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини // *Археологія*. — 1950. — III. — С. 119—147.

Даниленко В.Н. Неолит территории Украинской ССР (машинопись) // НА ІА НАНУ. — 1955. — Ф. Інституту археології. — Оп. 2. — № 377.

Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бугу // *Археологія*. — 1957. — X. — С. 36—49.

Даниленко В.Н. Археологические исследования на Южном Буге в 1957—1958 гг. (Отчет о работе Среднебугской неолитической экспедиции) // НА ІА НАНУ. — 1958/5.

Даниленко В.Н. Отчет об исследовании Бугской экспедицией ИА АН УССР неолитических памятников на Южном Буге 1959—1961 гг. // НА ІА НАНУ. — 1959—1961/7.

Даниленко В.Н. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры // КСИА АН УССР. — 1960. — 9. — С. 3—9.

Даниленко В.Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг. // КСИА АН УССР. — 1962. — 12. — С. 23—27.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. Буго-днестровская культура как основа периодизации (рукопись) // НА ІА НАНУ. — 1962а. — Ф. Інституту археології. — Оп. 2. — № 521.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины: Этноисторическое исследование. — К., 1974.

Даниленко В.М. Буго-дністровська культура // *Археологія Української РСР*. — К., 1971. — Т. 1. — С. 85—96.

Даниленко В.Н. Буго-днестровская культура // *Археологія Української ССР*. — К., 1985. — Т. 1. — С. 118—126.

Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества. — Фастов, 1997.

Даниленко В.М., Рудинський М.Я., Телегін Д.Я. Новий кам'яний вік (Неоліт) // *Нариси стародавньої історії Української РСР*. — К., 1957. — С. 36—52.

Издания Института археологии АН УССР («Археологія», т. I—V, 1946—1951; «Археологічні пам'ятки», т. I—II, 1949) // СА. — 1953. — 17. — С. 251—259.

Киосак Д.В. Стратиграфія багатощарового поселення Мельнична Круча (Середнє Побужжя) // Мат-ли Міжнар. наук. конф. «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку—енеоліту». — Мелітополь, 2013. — С. 62—66.

- Клейн Л.С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. — Донецк, 2012. — Кн. 1.
- Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.
- Котова Н.С., Махортых С.В. В.Н. Даниленко о роли миграций в культурно-историческом процессе // ССПК. — 2006. — XIII. — С. 35—42.
- Рудинська Є.Я. У наукова конференція Інституту археології АН УРСР (1—5 червня 1946 р.) // Археологія. — 1948. — 2. — С. 199—225.
- Телегін Д.Я. Рец. на: В.И. Маркевич. Буго-днестровская культура на территории Молдавии // Археологія. — 1977. — 23. — С. 88—91.
- Титова О.М., Конча С.В. Видатний вчений, непересічна особистість // КДУ. — 2002. — 1. — С. 6—8.
- Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // КДУ. — 2004. — 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя // КДУ. — 2010. — 13. — С. 208—228.
- Трусова С.А. III конференция по изучению палеолита // КСИИМК. — 1940. — III. — С. 44—52.
- Формозов А.А. О критике источников в археологии // СА. — 1977. — № 1. — С. 5—14.
- Формозов А.А. Человек и наука: Из записей археолога. — М., 2005.
- Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. — М., 2006.
- Формозов А.А. Статьи разных лет. — Курск, 2008.
- Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — 1959. — 75. — С. 169—173.
- Tringham R. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (6000—3000 B.C.). — London, 1971.
- Wechler K.-P. Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe. — Mainz, 2001. (Archäologie in Eurasien. — 12).

Надійшла 15.04.2013

Д.Л. Гаскевич

В.Н. ДАНИЛЕНКО И ПЕРИОДИЗАЦИЯ НЕОЛИТА ЮЖНОГО БУГА: НОВЫЕ ВОПРОСЫ К СТАРЫМ ИСТОЧНИКАМ

Периодизация неолита Побужья является основой относительной хронологии всего неолита территории Украины. Созданная В.Н. Даниленко в конце 1950-х гг., она неоднократно критиковалась и пересматривалась. Появление ее новых вариантов, а также неоднозначных серий ^{14}C дат вынуждают по-новому взглянуть на первоисточники, лежащие в основе периодизации буго-днестровского неолита. Критический анализ полевой документации и публикаций В.Н. Даниленко свидетельствует о неполноте приведенной в них информации, предубежденности в ее изложении и интерпретации. Причиной этого были сложные условия проведения спасательных раскопок, а также личные качества и специфика научного мировоззрения ученого.

Следовательно, при проверке периодизации культуры следует учитывать недостатки имеющихся источников и опираться на результаты новых полевых работ. Но затопление водохранилищами большинства раскопанных В.Н. Даниленко памятников делает невозможной полевую проверку его стратиграфических наблюдений. Это, а также медленный темп накопления новых фактологических данных, переносит акцент исследования на рассмотрение старых источников. Наиболее информативными из них являются находки посуды. Применение формализованных методов описания сосудов с последующим анализом сочетаемости их признаков позволяют проверить периодизацию В.Н. Даниленко даже невзирая на недостатки полевой документации, отсутствие стратифицированных контекстов и закрытых комплексов, утрату части находок.

D.L. Haskevych

V.M. DANYLENKO AND PERIODIZATION OF THE NEOLITHIC IN THE SOUTHERN BUKH AREA: NEW QUESTIONS TO THE OLD SOURCES

Division into periods of the Neolithic in the Buh River region is the base of the relative chronology of the whole Neolithic at Ukrainian territory. Developed by V.M. Danylenko at the end of the 1950-s, it was repeatedly criticized and reviewed. The advent its new versions, as well as ambiguous series of ^{14}C dates makes the author to consider in a new way the sources laying in the base of division into the periods of the Neolithic at the Buh and Dnister Rivers area. Critical analysis of field documentation and publications by V.M. Danylenko evidence that the information presented there is not complete, partial in its statement and interpretation. The reason for that were the complicated conditions the rescue excavations, as well as the scholar's personal qualities and peculiarity of scientific outlook.

Consequently, during the review of division the culture into the periods one should take into consideration the drawbacks of the sources available and lean on the results of the new field works. Flooding by the reservoirs of most of the sites

excavated by V.M. Danylenko makes the field check of his stratigraphic observations impossible. This fact and also slow pass of the new factual data accumulation transfers the accent of the research to the old sources consideration. Finds of vessels are the most informative of them. Usage of formalizing methods in vessels description with consequent analysis of their features combination allows the author to check V.M. Danylenko's division into periods despite the drawbacks of field documentation, lack of stratigraphic contexts and closed complexes, and loss of part of the finds.

Ю.Я. Рассмакін

ПОХОВАННЯ КВІТЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ АБСОЛЮТНОЇ ХРОНОЛОГІЇ

Проаналізовано дев'ять радіовуглецевих дат для так зв. випростаних поховань доби міді та розглянуто просторовий і хронологічний розподіл їх між Доном і Дунаєм.

К л ю ч о в і с л о в а: доба міді, випростані поховання, абсолютна хронологія, територіальний розподіл.

Досі хронологія поховань різних обрядових груп у курганах доби міді степової смуги Північного Причорномор'я вибудовувалася на традиційних засадах — стратиграфії, специфіці супроводу та ін. На кінець 90-х рр. було лише дві ^{14}C дати для поховань з ґрунтових могильників (Дереївка II, поховання 12 і поселення Олександрія, поховання 4—8), та й то сумнівні, особливо щодо останнього поховання з похибкою в 350 р. (Rassamakin 2004, Teil I, S. 171—172). За перше десятиліття нового тисячоліття ситуація з абсолютним датуванням поховань доби енеоліту поліпшилася, в першу чергу, для групи II, тобто на спині з підігнутими в колінах ногами (Rassamakin 1999, р. 73, Fig. 3, 4; 2011). Тут звернемося до невеликої серії дат ^{14}C для поховань групи I — випростаних, із яких одна публікується вперше¹.

Аналіз ^{14}C дат. Нині маємо дев'ять дат для випростаних поховань (табл.), отриманих у різних лабораторіях. Подамо їх у порядку надходження.

1. Основне поховання 2/3 в кургані біля с. Серетені (Республіка Молдова) на лівому березі р. Прут (Яровой 2000, с. 18).

2. Впускне поховання 17 Олександрівського кургану в Бузько-Дністровському межиріччі. Курган неопублікований. За стислою інфор-

мацією, основними в ньому були ушатівські поховання, над якими було впущено випростане поховання 17, а потім — ямної культури. Два ушатівські поховання (22 і 35) також датовані (Петренко, Ковалюх 2003, с. 104—106, табл. 4; Videiko, Petrenko 2003, р. 116—117, Table 3²).

3. Впускне поховання 1/8 групи Вертолїтне поле з кургану на околиці м. Ростов-на-Дону, на правому березі Дону. Найдавнішим тут було також датоване ранньоенеолітичне поховання 12, а випростане поховання 8 залягало між двома пізньоенеолітичними похованнями 11 і 7 косянтинівської культури (Житников 2000, с. 88—90; Житников, Жеребилов 2005, с. 84—87, рис. 1, I, 2)³.

4, 5. Поховання 33 і 6 із Тарасової Могили на околиці м. Оріхів на лівому березі р. Конка. Вони були основними для двох первинних насипів — IA та IB (Rassamakin 2004, Teil II, S. 10—12; Govedarica u. a. 2006, S. 81, Tab. 1). Поховання 33 безінвентарне (рис. 1), поховання 6 супроводжувалося крем'яним знаряддям на масивній овальній пластині та невеликими мідними обоймами, частина яких з обох боків мала трикутні вирізи (рис. 2).

² В англomовному виданні помилково вказано, що дати отримані за кістками, а не деревом із перекриття, як вказано в російськомовній публікації.

³ У публікації описка: вказана дата $2556 \pm 50 \text{ BP}$ замість $4556 \pm 50 \text{ BP}$, але дані калібрації наведені правильно.

¹ Дякую Е. Кайзер за допомогу в датуванні зразків.

Наголосимо на стратиграфічному контексті цих поховань. Під насипом ІА, крім поховання 33, виявлено ще два випростані (34 і 35). Встановити, були вони основними для цього насипу, тобто одночасними з похованням 33, чи впущені сюди, не вдалося, але перший варіант імовірніший.

Під насипом ІБ, окрім поховання 6, виявлені енеолітичні поховання 14 і 8. Перше можна охарактеризувати як у позі напівсидячи із зігнутими та розведеними в колінах ногами (група II-С). У звіті про розкопки воно визначене як впускне в насип ІБ, але без належної аргументації. Поряд з ним було ще одне енеолітичне поховання, нижня частина якого зруйнована значно пізнішим похованням 11 ямної культури, яке порушило частково також край ями поховання 14 (Govedarica u. a. 2006, Abb. 10). Після аналізу даних звіту й дати ^{14}C поховання 14 ($\text{Hd-19715 } 5278 \pm 28 \text{ BP}$) можна вважати найдавнішим серед енеолітичних. Воно було впущене в природне підвищення, пізніше перекрите насипом ІБ, зведеним над похованням 6, а потім пізнішими досипками доби бронзи (Govedarica u. a. 2006, S. 63).

Поховання 8, зважаючи на сліди вузької ями та позицію верхньої частини скелета, з певним сумнівом можна віднести до випростаних. Воно мало частково перекривати поховання 14, але ця частина ями була зруйнована похованням 11 ямної культури. Та в будь-якому разі в насипі ІБ зафіксовано два стратиграфічні горизонти доби енеоліту, датовані ^{14}C (Govedarica u. a. 2006, S. 81—84, 86—93, Abb. 34; Рассамкин 2009, с. 294).

6, 7. Два основні безінвентарні поховання 1/7 і 1/14 курганної групи II біля с. Піщанка на лівому березі р. Самара (Рассамкин 2009, с. 295, табл. 1, 14, 15). Поховання 7 (слабко підігнуті «ромбом» ноги) відноситься до групи II-С, але аналогічні поховання у видовжених ямах і дерев'яних «зрубах» не відрізняються за іншими ознаками від класичних випростаних поховань і розглядаються автором у межах першої поховальної традиції (Rassamakin 2004, Teil I, S. 141, Abb. 29, 7—10; 111). Ще одне основне поховання 6 у цьому кургані належить до групи II-А, тобто на спині з зігнутими в колінах ногами і випростаними вздовж тіла руками, має дату $\text{Ki-15168 } 4940 \pm 70 \text{ BP}$. У насип над трьома основними похованнями 7, 14 і 6 були впущені ще два поховання доби міді, перекриті досипкою, але зруйновані, а наступним впускним було поховання 15 ямної культури. Дата цього поховання є надто давньою ($\text{Ki-15175 } 4630 \pm 60 \text{ BP}$)

з погляду на абсолютні дати цієї культури й потребує перевірки (Рассамкин 2009, с. 295, табл. 1, 14—18; Rassamakin 2011, S. 92, Abb. 9)⁴.

8. Основне безінвентарне поховання 4/4 біля с. Вапнярка на правому березі Великого Аджаликського лиману (Іванова, Ветчинникова 2009, с. 43; Іванова 2010, с. 70, табл.; Іванова, Манзура 2011, с. 243).

9. Основне поховання 14/2 біля м. Кам'янка-Дніпровська на лівому березі р. Білозерка неподає від її впадіння в Білозерський лиман (рис. 3)⁵. Воно супроводжувалося кам'яним наверхом кічкаського типу варіанту 1, або «молотком» (Рассамкин 2001; 2004, табл. 1), трьома невеличкими спіральними пронизками із бронзових (Рындина 1998, с. 172) вузьких смужок, скручених у кілька обертів, і низьким циліндром із рожевої вохри (Рассамкин 2000, с. 146, рис. 13, 1—4).

Дати визначені за кістками небіжчиків, під питанням лише поховання з Серетені, тож не можна виключати впливу на результати резервуарного ефекту, що призводить до подавлення дат. Його вплив визначається, насамперед, за вмістом ізотопів $\delta^{13}\text{C}$ і $\delta^{15}\text{N}$ в коллагені кісток. Але такі дані маємо тільки для поховання з Кам'янки-Дніпровської, де значення ізотопу $\delta^{15}\text{N}$ вказує на можливий вплив резервуарного ефекту. А це означає, що поховання могло бути здійснено пізніше. Значення резервуарного ефекту перевіряють через датування зразків з інших матеріалів — дерева, кісток тварин і органічних решток. Розбіжності між отриманою та «реальною» датами, як показують останні дослідження поховань доби неоліту—бронзи від Дніпра до Волги та Північного Кавказу, можуть сягати кількох сотень років (Шишлина 2010; 2010а; Шишлина и др. 2006; Lillie et al. 2009; Shishlina et al. 2009, р. 495—498). Оскільки таких можливостей у нас немає, важливими є суто археологічні методи перевірки коректності дат.

Перший — це контекст залягання датованого поховання в стратифікованому кургані, коли чітко визначено раніші за нього та наступні поховання, які також датовані ^{14}C або, в

⁴ Матеріали неопубліковані. Висловлюю щире подяку авторам розкопок В.А. Ромашко та Д.Л. Тесленко за надану інформацію. Можливо, на дату поховання 15 міг вплинути резервуарний ефект.

⁵ Передані для датування кілька фрагментів кісток із ще одного випростаного поховання 8/15 з цієї групи курганів, де виявлені, крім згаданих, ще два кургани з енеолітичними похованнями, виявилися за вмістом коллагену недостатніми для визначення дати.

Таблиця. ¹⁴C дати випростаних поховань доби енеоліту

№	Пункт	Лабор. №	Проба	Дата (BP)	Дата (BC) OxCal 3.10	Публікація
Дніпро—Самара						
1	с. Піщанка, Новомосковський р-н, Дніпропетровська обл., група II, поховання 1/7	Ki-15169	кістка людини	4880 ± 70	68.2 % probability 3770 (62.3 %) 3630 3560 (5.9 %) 3530 95.4 % probability 3950 (95.4 %) 3500	Рассамакин 2009; Rassa- makin 2011
2	с. Піщанка, група II, поховання 1/14	Ki-15172	кістка людини	4890 ± 60	68.2 % probability 3760 (68.2 %) 3630 95.4 % probability 3800 (85.0 %) 3620 3600 (10.4 %) 3520	Там само
Дніпро—Конка						
3	м. Оріхів, Запорізька обл., Тарасова Могила, поховання 6	Hd- 19429	кістка людини	4673 ± 44	68.2 % probability 3520 (68.2 %) 3370 95.4 % probability 3630 (10.2 %) 3580 3530 (85.2 %) 3360	Govedarica et al. 2006, S. 84, Tab. 1
4	м. Оріхів, Тарасова Могила, поховання 33	Hd- 18822	кістка людини	4460 ± 30	68.2 % probability 3330 (39.2 %) 3210 3180 (4.1 %) 3160 3120 (12.9 %) 3080 3060 (12.0 %) 3020 95.4 % probability 3340 (95.4 %) 3020	Там само
5	м. Кам'янка-Дніпровська, Запорізька обл., курган 14, пох. 2	OxA- 23083	кістка людини	4556 ± 30 δ13C — 19.27 δ15N +13.1	68.2 % probability 3370 (30.4 %) 3330 3220 (19.9 %) 3180 3160 (17.9 %) 3120 95.4 % probability 3370 (39.3 %) 3260 3240 (56.1 %) 3100	
Нижній Дон (правий берег)						
6	м. Ростов-на-Дону, група Вертолiтне поле, курган 1, поховання 8	Bln-5530	кістка людини	4556 ± 50	68.2 % probability 3370 (22.2 %) 3320 3280 (1.2 %) 3260 3240 (44.8 %) 3110 95.4 % probability 3500 (5.7 %) 3450 3380 (75.9 %) 3090	Житников, Же- ребилов 2005
Прут (лівий берег)						
7	с. Серетені, Хінчештський р-н, Республіка Молдова, курган 2, поховання 3	LIU-2477	?	4530±40	68.2 % probability 3360 (15.9 %) 3320 3280 (1.7 %) 3260 3240 (50.5 %) 3110 95.4 % probability 3370 (95.4 %) 3090	Яровой 2000
Лимани між Південим Бугом і Дністром						
8	с. Вапнярка, Комінтернівський р-н, Одеська обл., курган 4, поховання 4	Ki-15013	кістка людини	4100 ± 80	68.2 % probability 2870 (15.5 %) 2800 2760 (50.1 %) 2560 2520 (2.7 %) 2500 95.4 % probability 2880 (95.4 %) 2480	Іванова 2010
9	с. Олександрівка, Овідіопольський р-н, Одеська обл., курган Олександрівський, поховання 17	Ki-9526	кістка людини	4010 ± 60	68.2 % probability 2620 (68.2 %) 2460 95.4 % probability 2900 (4.9 %) 2800 2750 (90.5 %) 2300	Петренко, Ковалюх 2003; Videiko, Pet- renko 2003

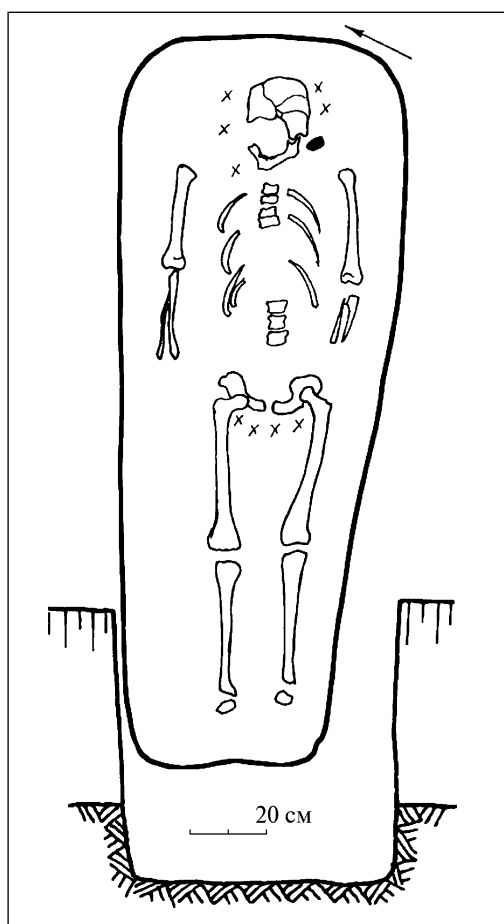

Рис. 1. Опіхів, Тарасова Могила, поховання 33 (за: Govedarica u. a. 2006)

крайньому разі, недатовані, але з чіткою культурною чи відносною хронологічною позицією, що дозволяє зіставити поховання та скористатися датами ^{14}C якихось явищ чи культур. Але в наведених курганах не маємо жодної «ідеальної» стратиграфічної послідовності датованих поховань за двома винятками і то з певними застереженнями.

Перший — це Тарасова Могила, хоча найдавніше поховання 14 було визначене не за стратиграфічною позицією, а датою ^{14}C . Можливо, реконструйована пряма стратиграфія між цим похованням і напівзруйнованим похованням 8 відображає їхню послідовність, але, згідно з каліброваними датами, хронологічний розрив між ними досить значний, що свідчить про належність їх до різних періодів доби міді, а саме до так зв. «хіатусу» між раннім і середнім енеолітом і до перехідного часу від середнього до пізнього енеоліту (Govedarica u. a. 2006, S. 86—93, Abb. 34; Рассамакін 2009, с. 294—295; Rassamakin 2011, S. 85—92). До останнього відноситься й поховання в кургані

ІА, але дата поховання 33 раніша за дату поховання 6 настільки, що їхні інтервали після калібрації не перетинаються (рис. 4). Тобто, курган ІА з похованнями 33, 34 і 35 був споруджений пізніше за курган ІБ, хоча часову відстань між ними визначити складно. З погляду на те, що поховання 6 дитяче (7—15 років), а поховання 33 — молодій жінки (без точнішого визначення віку), можна висловити сумнів щодо значного впливу резервуарного ефекту на дати на відміну від поховання 14 — чоловіка 40—45 років (Govedarica u. a. 2006, S. 66, 70, 79).

Що стосується датованих поховань доби ранньої бронзи Тарасової Могили, а саме, поховання 11 ямної культури ($\text{Hd-19931 } 4148 \pm 26 \text{ BP}$), яке перетнуло поховання 14 і 8, а також поховань 36 ($\text{Hd-19421 } 4106 \pm 25 \text{ BP}$) і 16 ($\text{Hd-19355 } 4096 \pm 23 \text{ BP}$) ранньокатакомбного типу (Govedarica u. a. 2006, S. 84—85, Tab. 1), то вони стратиграфічно суттєво віддалені від енеолітичних і завершують у кургані колонку поховань ранньої бронзи. Важливішою тут була б дата найранішого поховання 29 ямної культури, яке було влаштоване між енеолітичними курганами ІА та ІБ і насип над яким перекрив їх (Govedarica u. a. 2006, S. 84, Abb. 26), але воно недатоване.

Другий випадок — курган І групи Вертолїтне поле на околиці м. Ростова-на-Дону. Його матеріали опубліковані вибірково — лише чотири найдавніші поховання доби міді та опис загальної стратиграфії, тож не зрозуміло, над якими саме енеолітичними похованнями були зведені перший і другий насипи з чотирьох, указаних в опублікованих версіях стратиграфії. У першій публікації перший насип, оточений кромлехом і ровом, пов'язувався з похованням 11 костянтинівської культури (Житников 2000, с. 89). Її особливістю є наявність і місцевих степових, і майкопсько-новосвободненських матеріалів, а за ознаками обряду вона наслідує традиції раннього енеоліту, тобто позу на спині зі складеними на животі або тазі руками та зігнутими в колінах ногами (група ІІ-Б). Саме такі поховання починають супроводжуватися складними спорудами з кромлехами та ровами.

Зважаючи на наведені глибини, датоване випростане поховання 8 розміщувалося за 0,45—0,51 м над похованням 11 (Житников, Жеребилов 2005, рис. 1, І, 3). Якщо загальна висота кургану була 4,04 м (від вершини природного підвищення в основі кургану? — Ю. Р.), а висота першого насипу — 0,55 м (0,70 м у першій публікації), то поховання було впущене в пер-

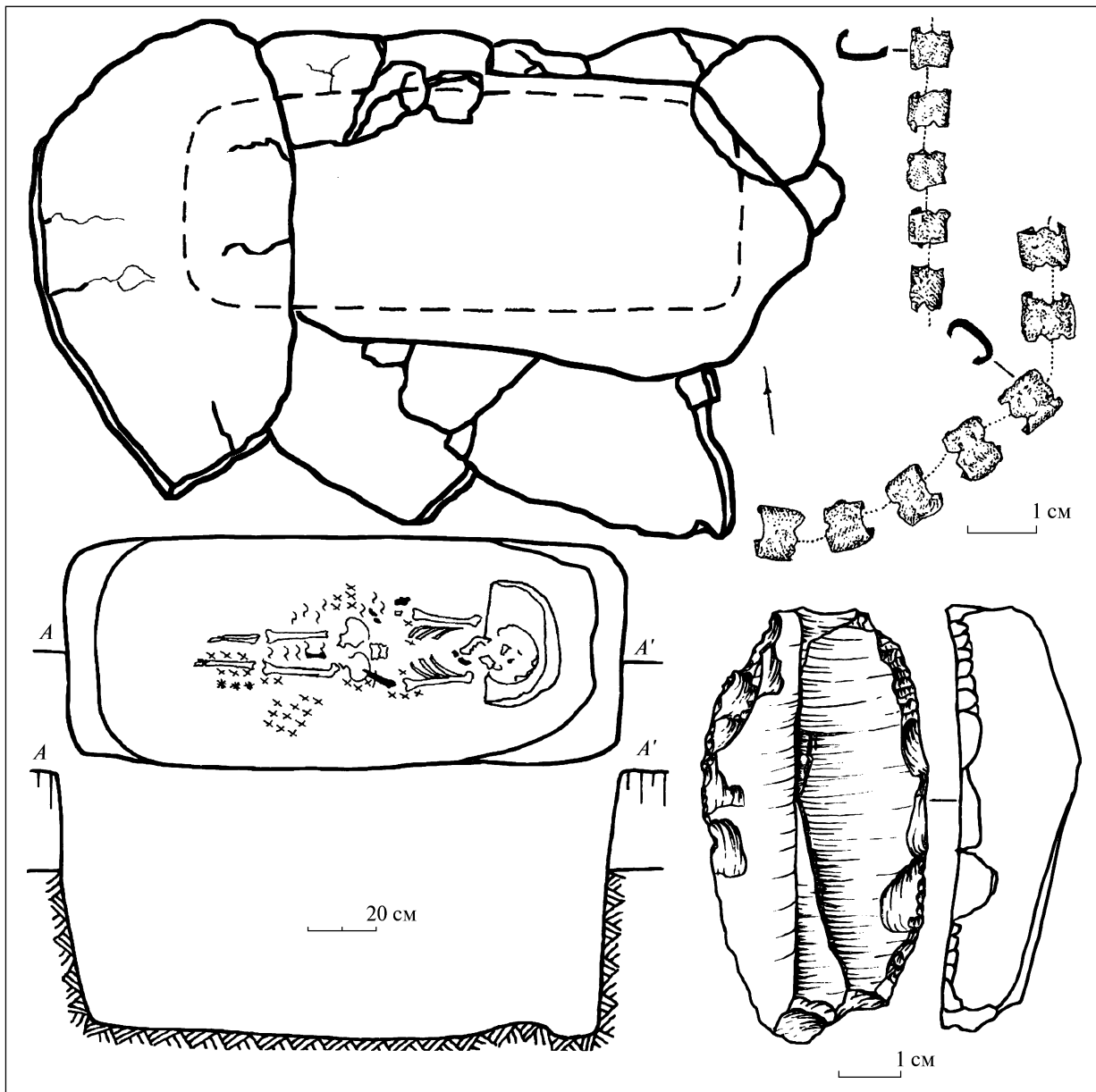

Рис. 2. Оріхів, Тарасова Могила, поховання 6 (за: Govedarica u. a. 2006)

ший насип на незначну глибину (3,76—3,86 м від 0). Тоді, очевидно, саме воно було перекрите другим насипом з кам'яною крепідією заввишки 2,2 м і діаметром 23,5 м, а наступне поховання 7 частково просіло над похованням 8. Його глибина (3,16—3,18 м від 0) вказує, що це поховання могли впустити не раніше зведення другого насипу. Таке припущення доречно з погляду на незрозумілий за публікаціями зв'язок першого та другого насипів з цими трьома похованнями в центрі першого насипу, послідовність яких визначається прямою стратиграфією (Житников 2000, с. 89).

Дата ^{14}C поховання 8 загалом узгоджується з його стратиграфічною позицією між дво-

ма похованнями косянтинівської культури, а через неї — і з датуванням пізньомайкопсько-новосвободненських пам'яток (див., приміром: Кореневский 2004, с. 64—70; 2008, с. 84—92). Стосовно найдавнішого поховання 12 з сім'ю черепами та двома «пакетами» довгих кісток у ямі, заповнений сумішшю гумусу та червоної вохри, то невстановлена під час розкопок стратиграфічна його позиція нагадує ситуацію з похованням 14 у Тарасовій Могилі. Спершу його віднесли до часу описаних поховань косянтинівської культури (Житников 2000, с. 90), а в наступній публікації визначили як «новодонилівсько-азово-дніпровське» (? — Ю. Р.), тобто датували раннім енеолітом.

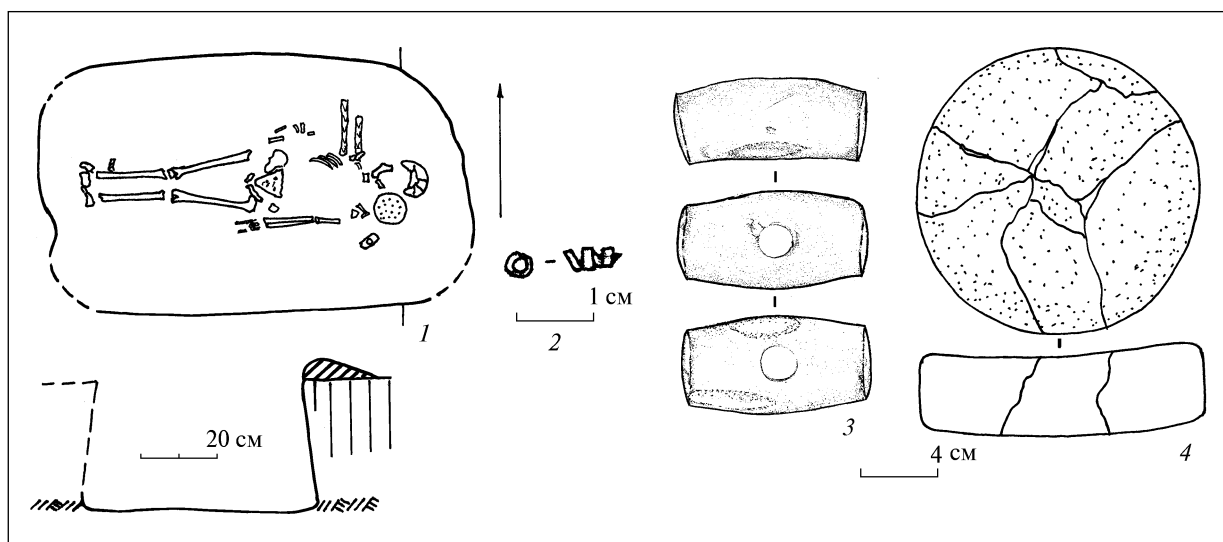

Рис. 3. Кам'янка-Дніпровська, курган 14, поховання 2

Atmospheric data from Reimer et al (2004); OxCal v3.10 Bronk Ramsey (2005); cub r:5 sd:12 prob usp[chron]

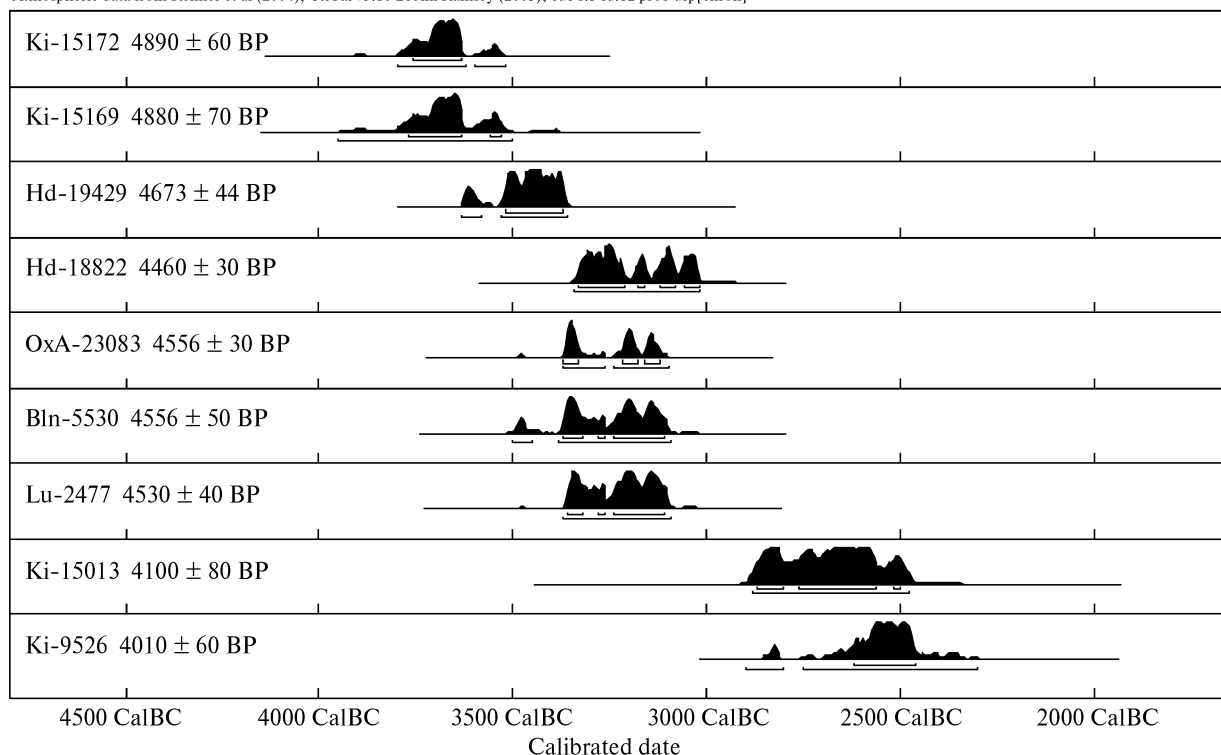

Рис. 4. ^{14}C дати випростаних поховань

Для нього теж маємо ^{14}C дату — ИГАН-2516 5180 ± 100 BP (Житников, Жеребилов 2005, с. 87)⁶, дуже близьку до дати поховання 14 Тарасової Могили, в якому один із двох кістяків був розчленований (Govedarica u. a. 2006, S. 70). Тож, очевидно, поховання 12 було впу-

щене в природне підвищення заввишки приблизно 0,4 м (Житников, Жеребилов 2005, с. 84) задовго до зведення першого насипу, як і в Тарасовій Могилі.

Зважаючи на наш аналіз, дати ^{14}C енеолітичних поховань з Тарасової Могили та кургану 1 групи Вертолітне поле загалом постають досить коректними. Наголосимо, що розглянуті приклади добре відображають хроноло-

⁶ У публікації замість дати 5180 ± 50 BP вказано 3180 ± 100 BP, але дані калібрації наведені правильно.

гічне співвідношення поховань двох періодів доби міді, а саме, раннього та середнього, що засвідчують нещодавно отримані дати для різних груп енеолітичних поховань (Рассамакин 2009; Rassamakin 2011, Abb. 13).

Другий метод перевірки коректності дат — наявність у супроводі поховань речей з визначеною хронологічною позицією, тобто таких, що мають аналогії, зокрема й у датованих методом ^{14}C комплексах інших культур. У цьому сенсі важливе місце посідає поховання 14/2 біля м. Кам'янка-Дніпровська з наверхшам кічкаського типу (рис. 3, 3). Такі речі мають чітку хронологічну позицію, оскільки знайдені в контексті матеріалів Трипілля С/2, а один — у похованні з доволі пізнім майкопсько-новосвободненським інвентарем (Рассамакин 2004).

Зокрема, п'ять із 16 виробів (два «молотки» та три «молотки-клевіці») походять із тілопальних поховань Софіївського та Червонохутірського пізньотрипільських могильників софіївської локальної групи в Середньому Подніпров'ї (Рассамакин 2004, рис. 1). Для цих цвинтарів маємо шість ^{14}C дат і ще дві — для Завалівського могильника тієї ж локальної групи (Kovalyukh, Videiko, Skripkin 1995, р. 138, Tabl. 1). Вони порівняно з датою поховання з Кам'янки-Дніпровської значно молодші, оскільки вкладаються між $4320 \pm 70 \text{ BP}$ і $4140 \pm 110 \text{ BP}$, тобто за достовірності 68,2 % ($\delta 1$) припадають на кінець IV тис. і навіть здебільшого на першу чверть чи навіть першу третину III тис. до н. е. в той час як дата поховання з Кам'янки-Дніпровської дає межі 3370—3120 BC (рис. 5).

Деякі дати для трипільських поселень (Videiko 1999) періоду С/2 лісостепової смуги між Дніпром і Прутом (Цвіклівці, Сандраки, Вільховець) близькі до дат могильників софіївської групи, але календарні інших (Жванець, Троянів, Городськ) частково перехреснюються з інтервалами для поховання з Кам'янки-Дніпровської. Найвиразнішим прикладом є поселення Шарин Черкаської обл. на р. Ятрань, яке має сім дат від 4670 ± 80 до $4520 \pm 70 \text{ BP}$ (Rassamakin 2012, р. 29—35, Fig. 2, 14—16; Tabl. 2, 5).

З іншого боку, пам'ятки степової смуги, зокрема датовані поховання з трипільським посудом періоду С/2 в курганах (Катаржино 1/10, Серетені 4/8), і частина дат поселення Маяки узгоджуються з датою поховання з Кам'янки-Дніпровської (Rassamakin 2012, Fig. 2, 12, 13; Tabl. 2, 5), так само, як і з датами поховання 33 з Тарасової Могили, поховання 1/8 групи Вертолїтне поле та Серетені 2/3. Але зазначимо, що в похованні з Кам'янки-Дніпровської,

крім наверхшам, виявлено три спіральні пронизки з арсенової бронзи, яка за хімічним складом найбільше схожа до усаївських бронз у межах першої фази ЦМП доби ранньої бронзи (Рындина 1998, с. 172).

Але біля Кам'янки-Дніпровської в енеолітичному напівзруйнованому похованні 2 кургану 12, сусіднього з курганом 14, знайдено не бронзові, а мідні вироби (Рассамакин 2000, с. 144—146, рис. 12), які близькі за хімічним складом до виробів середньотрипільського осередку металовиробництва часів від Трипілля В/1—В/2 до С/1 і вписуються в спектр геохімічних груп міді другої фази БКМП. На цій підставі Н.В. Риндіна відносить поховання 14/2 до ранішого горизонту ніж поховання 12/2 вказаної курганної групи (Рындина 1998, с. 171—172). Автор цієї статті раніше не виключав певний елемент випадковості в такому суттєвому хронологічному розмежуванні однокультурних поховань однієї компактної групи курганів (Рассамакин 2000, с. 173—174, прим. 35), але, як показує приклад з випростаними похованнями 6 і 33 під поряд спорудженими курганами ІБ і ІА Тарасової Могили, такі розбіжності в датах можливі. Тут раніше поховання 6 може припадати на кінець Трипілля С/1, а поховання 33 — на час Трипілля С/2 (Govedarica u. a. 2006, S. 89)⁷. Не виключено, що аналогічну ситуацію маємо й для енеолітичних курганів біля Кам'янки-Дніпровської.

У всякому разі віднесення поховання 14/2 до часу Трипілля С/2 не викликає сумнівів що за бронзовими прикрасами й наверхшам кічкаського типу, що за датою ^{14}C . Але виникає запитання, чому його дата так суттєво відрізняється від датування могильників софіївського типу, хоча насправді через такі специфічні вироби як наверхшам кічкаського типу вони мають бути відносно синхронними? Виходить, що, згідно з календарними датами, наверхшам спочатку мали побутовувати в культурному середовищі степової смуги, представленому випростаними похованнями, а потім — у софіївській локальній групі, що дуже сумнівно. Якщо ж припустити, що на дату поховання з Кам'янки-Дніпровської міг вплинути резервуарний ефект з погляду на співвідношення ізотопів $\delta^{13}\text{C}$ і $\delta^{15}\text{N}$, то «реальна» дата могла бути молодшою. Але тоді виникає інша проблема. На прикладі перевірки дат поховань обох Хвалинських могильників встановлено, що розбіжності між датами за кістками

⁷ Спектральний і металографічний аналізи металевих об'єктів із поховання 6 не здійснені.

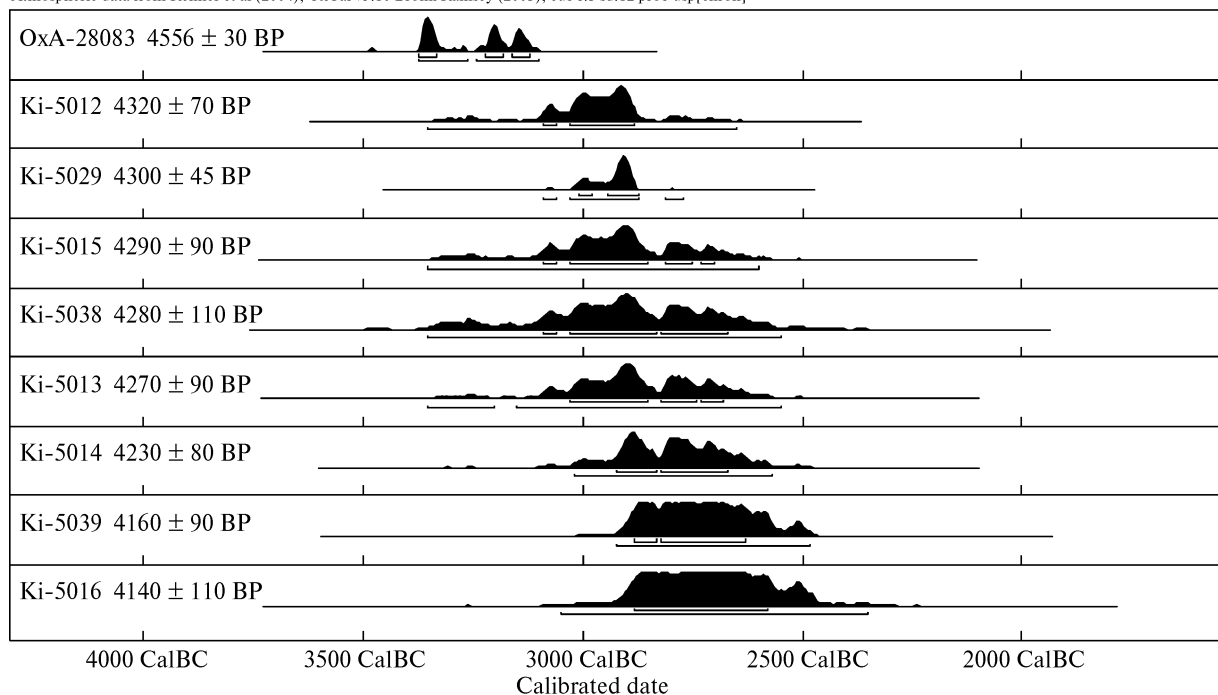

Рис. 5. Зіставлення ^{14}C дат поховання з Кам'янки-Дніпровської та поховань софіївської локальної групи Трипілля С I

людей і за кісткою вівці сягають 300—350 років (Шишлина и др. 2006, с. 138—139), хоча остання дата отримана для ще недатованого за кісткою людини поховання.

Якщо гіпотетично застосувати навіть меншу поправку для дати з Кам'янки-Дніпровської, то, по суті, матимемо таку само, що й для багатьох поховань ямної культури з того ж і сусідніх степових регіонів, визначених за деревом і кістками людей (Görsdorf, Rassamakin, Häusler 2004; Rassamakin, Nikolova 2008, S. 60—67; Nikolova, Kaiser 2009, Tab. 1). Але це суперечить археологічним даним або ж ми повинні ставити під сумнів абсолютну хронологічну шкалу степових поховань від доби міді до пізньої бронзи, ^{14}C дати яких отримані за кістками людей, але без перевірки можливого впливу резервуарного ефекту.

Територіальний розподіл ^{14}C дат. На початок 1999 р. автор мав інформацію про 337 випростаних поховань із 213 курганів і окреслив територію їхнього поширення (Рассамакін 2000, рис. 26; Rassamakin 2004, Teil II, Katalog, 16, 17; Abb. 4). Нині кількість таких поховань зростає за рахунок нових досліджень курганів, а також подальшого вивчення архівних джерел⁸. Тож дев'ять дат ^{14}C для такого масиву поховань за-

мало, але важливо, що вони є для всіх регіонів їхнього розповсюдження.

У свій час автор запропонував розглядати масив енеолітичних поховань за певними територіями, які прив'язав до басейнів річок. У Подніпров'ї — це Лівобережна та Правобережно-Інгuleцька групи; у Приазов'ї — Молочанська; в Побужжі — Буго-Інгuleцька. Намічені також групи на Сіверському Дінці, в Подонні та Дністро-Дунайському межиріччі. Такий розподіл уможливив визначити спільні риси обряду та його локальні відмінності⁹. Водночас автор зазначав, що центром поширення випростаних поховань було (на той момент), безперечно, Подніпров'я в межах Лівобережної та Правобережно-Інгuleцької груп (Рассамакін 1991, с. 68). Саме за територіальним принципом був організований каталог і здійснено аналіз випростаних поховань (Рассамакін 2004, Teil II), а заодно окреслено ядро поширення пам'яток і ближню та дальню периферійні зони, хай і без чітких кордонів між ними (рис. 6).

Розбіжність між ядром і ближньою периферією визначається найперше за різною концентрацією курганів і кількістю в них поховань за збереження в зоні ближньої периферії характерних рис обряду й типових для поховань ядра категорій інвентарю, зокрема мід-

⁸ Автор має інформацію про 28 таких курганів, деякі з них містили по два, три або чотири основні випростані поховання, але не всі пам'ятки опубліковані.

⁹ До такого підходу приєдналась І.Ф. Ковальова (2002).

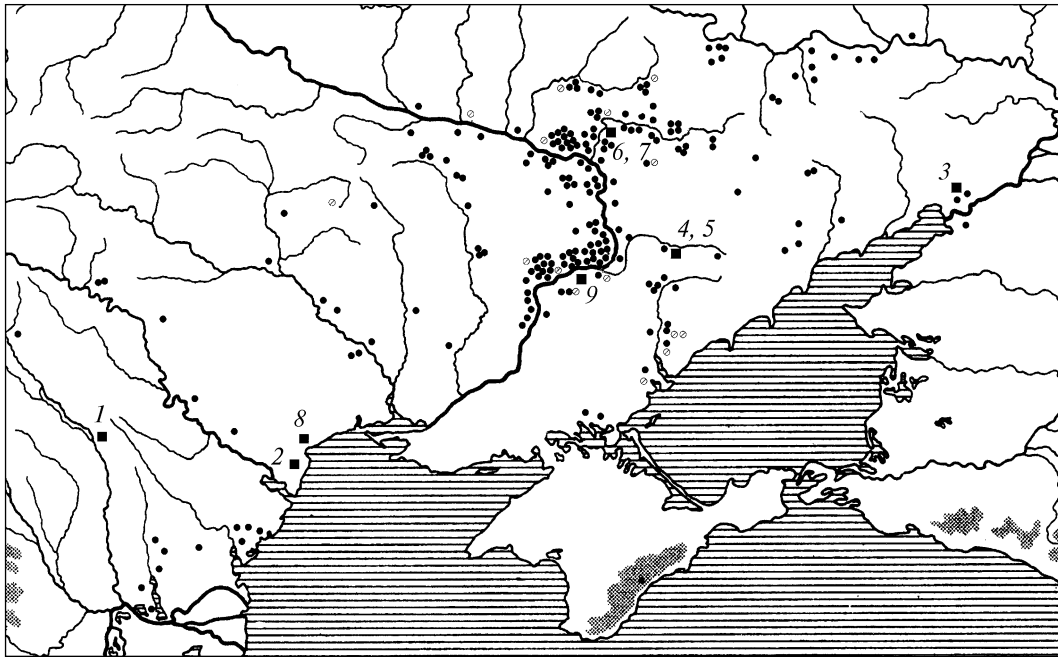

Рис. 6. Локалізація курганів з випростаними похованнями. Датовані поховання: 1 — Серетень; 2 — Олександрівський курган; 3 — Ростов-на-Дону, Вертолiтне поле; 4, 5 — Орiхiв, Тарасова Могила; 6, 7 — Пiщанка; 8 — Вапнярка; 9 — Кам'янка-Днiпровська

них прикрас, специфічних кістяних пронизок з трикутними боковими вирізами чи без них, формованих шматків рожевої вохри та ін. Водночас спостерігається, наприклад, зменшення кількості випростаних поховань під одним насипом. У ядрі вони в окремих випадках сягають п'яти—семи (Rassamakin 2004, Teil I, S. 30—33, Tab. 24), натомість у ближній периферії фіксуються в курганах у контексті інших груп енеолітичних поховань, зокрема II-A, III-A та III-B, і не тільки як основні, але й як впускні.

Зона ядра охоплює на Лівобережжі Дніпра територію між Орiллєю та Самарою, а на Правобережжі доходить приблизно до р. Базавлук. Зона ближньої периферії лежить південніше вздовж Дніпра та на заході сягає Інгульця, а на сході — басейну Сiверського Дiнця. Очевидно, до неї відносяться також поховання на південному сході до Кальмiусу (рис. 6).

Зона дальньої периферії на заході та південному заході розпочинається від Інгула та Пiвденного Бугу й доходить до Нижнього Дунаю та Пруту. На південному сході вона ледь фіксується за похованнями на Нижньому Дону. В цій зоні вкрай рiдко проявляються типові особливості обрядової практики, притаманні ядру та ближній периферії, тож визначальною є тільки випростана поза похованого. Нові матеріали підтверджують такий розподіл. Окрім того, завдяки новiтнiм дослідженням (Супруненко,

Шерстюк 2011, с. 321—326; Супруненко 2012, с. 96—102) поступово окреслюється й ближня периферія на північ від Орiлi вздовж Днiпра та його приток — Ворскли, Псла й Сули.

Але такий територіальний розподіл окреслено без хронологічного розмежування випростаних поховань на ранній і пізній горизонти, оскільки для того бракує надійних критеріїв за винятком поховань, що супроводжувалися наверхами кічкаського типу, статуетками серезліївського типу чи певними зразками посуду. Ці речі надійно окреслюють лише пізній горизонт поховань, більшість яких тяжіє до ближньої периферії (навіть з наверхами) або ж локалізовані в ній. Найперше це стосується Правобережжя Дніпра. Тож проблема полягає у визначенні випростаних поховань раннього горизонту. У цьому сенсі інтерес становить розподіл дат ^{14}C , які маємо для всіх зон, крім північної. Дати поховань із Пiщанки представляють ядро, з Орiхова та Кам'янки-Днiпровської — ближню периферію, а з Ростова-на-Дону, Серетені, Олександрівки та Вапнярки — дальню периферію.

Логічно припустити, що найдавніші поховання мають бути представлені саме в ядрі, звідки обряд поширювався врізнобіч. Тож досить ранні дати поховань 7 і 14 (табл., № 1, 2) разом з датою третього основного, але скорченого на спині поховання в кургані біля с. Пі-

щанка постають цілком закономірними та відповідають абсолютній хронології середнього енеоліту причорноморської степової смуги (Rassamakin 2011, S. 88—92). Вони підтверджують можливість синхронізувати ранній горизонт випростаних поховань із Трипіллям С/1, на що раніше вказували окремі знахідки в похованнях, зокрема невеликі горщики, що загальними рисами та орнаментом нагадують посуд дереївського типу, наприклад, із поховань у курганах біля с. Млинок і м. Кіровоград (Рассамакін 2000, с. 156—157, рис. 14, 1, 2, 4; Rassamakin 2004, Teil I, S. 149—151), а також посудина з поховання в кургані біля с. Вищетарасівка (рис. 7), що імітує біконічні типи для Трипілля С/1 і С/1—С/2 кубки (Николова, Рассамакін 1985, с. 43, рис. 9, 5; Rassamakin 2004, Teil I, S. 143—151).

Дискусійним є походження та датування імпортової чаші на конічній порожнистій ніжці з поховання біля с. Орлик (рис. 8). Напряму пошуку аналогій цій чаші було окреслено культурами Карпатського басейну, зокрема пізнього етапу лендельської культури (Лугова, Рассамакін 1985, с. 55). Оскільки конкретніше ситуацію з'ясувати не вдалося, то надалі автор лише констатував можливість датувати це поховання часом не раніше Трипілля С/1 (Рассамакін 2000, с. 160; Rassamakin 2004, Teil I, S. 149).

Нещодавно досить стисло, але з погляду нинішнього культурно-хронологічного поділу культур Карпатського регіону, свою версію висловив Т.М. Ткачук. Він відніс чашу з Орлика до імпорту пізньої класичної фази культури Малиця, датованої між 4500 і 4100 BC, яка, своєю чергою, зіставляється з часом між Трипіллям В/1 і В/2, а, можливо, навіть з початком Трипілля В/2 (Ткачук 2007, р. 250). Але перевірка посилок на згадані ним поховання з Ольшаниці й Тарговіско не переконує в тому. Посуд зближує лише те, що це чаші на порожнистій ніжці, розповсюджені в культурах Карпатського басейну¹⁰. Говорячи про знахідку з Орлика, слід враховувати деталі оформлення вінець і денця, технологічні особливості — товщину стінок, розміри, ангобовану поверхню та специфічні візуально визначені домішки кварциту й вапняку. Т.М. Ткачук припустився кількох неточностей (там само). По-перше, с. Орлик

розміщене не на правому березі Дніпра, а на лівому березі Ворскли — лівій притоки Дніпра; по-друге, це лісостепова, а не степова смуга; по-третє, ми шукали аналогії чаші з Орлика не в тисаполгарській культурі, а в лендельській на рівні тогочасного її вивчення.

Повертаючись до ¹⁴C дат для поховань з Піщанки, бачимо, що вони знаходяться в межах датування Трипілля С/1. Це добре видно, зокрема, за датами поселення-гіганта Тальянки, нещодавно доповнених даними для площадок 40—43 (Rassamakin, Menotti 2011, р. 651—653, Tabl. 2). Зважаючи на це, дивно є відсутність у випростаних похованнях трипільських імпорту, зокрема кераміки, на противагу похованням інших енеолітичних груп, в яких трапився розписний посуд Трипілля В/2—С/1, С/1 і С/1—С/2. Така ситуація ще зрозуміла для території на схід від Дніпра, зокрема Орільсько-Самарського межиріччя, але немає поховань з трипільськими імпортами й на Дніпровському Правобережжі, а також західніше, в зонах близької та дальньої периферії — на Південному Бузі та Дністрі. І це, наприклад, на тлі функціонування раннього горизонту так зв. постмаріупольського осередку металообробки, який виділила Н.В. Риндіна і вироби з якого близькі до середньотрипільського металообробного осередку, що функціонував від етапів В/1—В/2 до С/1, а також до металу з угорських і румунських рудних джерел Трансильванії (Рындина 1998, с. 170—179). Більшість із проаналізованих мідних знахідок раннього горизонту (там само, с. 172, табл. 72) концентрується в ядрі поширення поховань, зокрема в Орільсько-Самарському межиріччі, та іноді в прилеглий до ядра ближній периферії, як мідні речі з Кам'янки-Дніпровської¹¹. Дев'ять із 46 знахідок Н.В. Риндіна розглядає як імпорту із середньотрипільського осередку металообробки, а інші вважає виготовленими в гіпотетичних придніпровських майстернях, де імітували якісніші трипільські речі за рахунок не тільки привнесення ззовні сировинної міді, але й досвіду металообробки, переданого через контакти між майстрами (Рындина 1998, с. 176—179). Але досі для раннього горизонту не простежено якихось контактів з Трипіллям за винятком імітації кубка з Тарасівки. Очевидно, межу цього раннього періоду, синхронного з Трипіллям С/1 або ж з переходом до Три-

¹⁰ Автор ознайомився з поховальним комплексом з Тарговіско на виставці в Державному археологічному музеї у Варшаві, на якій демонструвалися результати розкопок на будівництві автостради А-4, і переконався, що ті чаші зовсім інші ніж із Орлика, але не може навести їх, оскільки вони неопубліковані.

¹¹ Карту розповсюдження випростаних поховань з металевими знахідками та статистику металевих речей див.: Rassamakin 2004, Teil I, S. 69—73, Abb. 560.

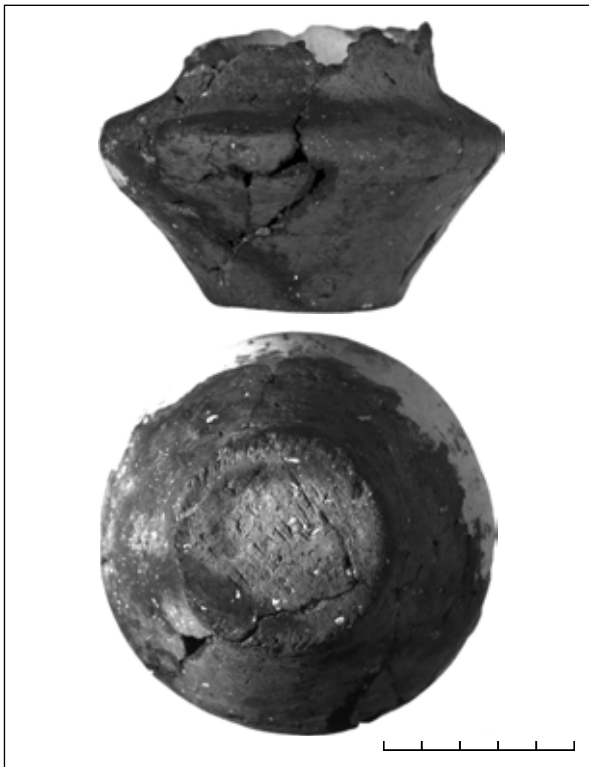

Рис. 7. Вищетарасівка, курган 79. Горщик з поховання 13 (фото Г.І. Лисенка)

пілля С/2, окреслює дата поховання 6 з Тарасової Могили (табл., № 3), а наступні чотири вказують уже на час Трипілля С/2, можливо, на його початок (табл., № 4—7).

Датовані поховання представлені в ближній периферії — Тарасова Могила, поховання 33 і Кам'янка-Дніпровська та дальній — Ростовна-Дону, Вертолiтне поле та Серетені (табл., № 4—7). Ці дати знаходяться в межах одного інтервалу та утворюють окремий «стовпчик» (рис. 4).

Найпізніші дві дати стосуються поховань дальньої південно-західної периферії в приморській смузі між Південним Бугом і Дністром (табл., № 8, 9) і суттєво відрізняються від двох попередніх груп, збігаючись з датуванням поховань ямної культури. З погляду на риси поховань, обидві дати сумнівні, навіть зважаючи на їхній периферійний статус. До публікації складно щось сказати про поховання в Олександрівці, але поховання 4/4 у Вапнярці не відрізняється від енеолітичних поховань цієї групи в приморській зоні Дністро-Дунайського межиріччя, де практично відсутні характерні обрядові риси поховань ядра та ближньої периферії. На це звернули увагу й автори публікації, вказавши на невідповідність між обрядом цього поховання та його пізньою ¹⁴С да-

Рис. 8. Орлик, курган 2. Ваза з поховання 1 (фото Г.І. Лисенка)

тою та висловивши сумнів щодо її коректності (Иванова, Манзура 2011, с. 245—246).

У цьому регіоні випростані поховання нечисленні. На 1999 р. автор оперував 18 похованнями із 17 курганів, оминаючи сумнівні з розкопок 60-х рр. (Rassamakin 2004, Teil II, S. 60—63). Інші дослідники нараховували 22—23 поховання (Субботин 1991; Субботин, Субботин, Островерхов 2000, с. 90), 32 чи 31 (Яровой 2000, с. 15; Манзура 2010, рис. 1). Є різні погляди щодо цих поховань у Дністро-Дунайському або, ширше, в Карпато-Дністровському регіоні — від визнання їх за окрему культурну групу до віднесення до різних за часом культур ¹².

¹² Історіографію вивчення випростаних енеолітичних поховань регіону див.: Rassamakin 2004, Teil I, S. 6—9.

Тут слід наголосити на кількох аспектах. По-перше, немає підстав датувати випростані поховання в курганах указанного регіону ранньоенеолітичним часом, тобто синхронізувати їх з такими відомими пам'ятками як Суворово та Кайнари, а тим паче включати їх до так зв. локальної суворовської групи, що нещодавно знову озвучив І.В. Манзура (Манзура 2010, с. 39—41), який запропонував використати форму могили як хронологічний показник. До найраніших, на його думку, відносяться поховання в широких овальних ямах, до пізніших — у вузьких, як правило, прямокутних ямах, а найпізніші здійснені в прямокутній великій ямі та датуються добою ранньої бронзи, тобто відносяться чи то до ямної культури, чи до її часу (Манзура 2010, с. 36—42), на чому наголошувалося й раніше (Levički, Manzura, Demcenko 1996, р. 60). Підхід з урахуванням форми та пропорцій могили, але стосовно тільки енеолітичних поховань, був використаний нами для хронологічного впорядкування поховань Правобережжя Дніпра (Николова, Рассамакін 1985), але не виправдав себе (Rassamakin 1999, р. 116). Загалом І.В. Манзура жодних суттєвих доказів для періодизації поховань не наводить, як і щодо припущення про місцеву підоснову формування цієї локальної групи (Манзура 2010, с. 44). Наведені дослідником приклади стратиграфії також нічого не доводять, оскільки для датування раннім енеолітом використано знахідки, що ніби-то супроводжували випростане поховання з Лунгоч-Фундень, хоча сам І.В. Манзура сумнівається в тому та не виключає пози скорчено на спині (Манзура 2010, с. 40, прим. 1).

Другий випадок — Арциз, поховання 1/17, де біля випростаного поховання була нібито дископодібна прикраса зі стулки мушлі (а такі дійсно характерні для раннього енеоліту), спростував В.Г. Петренко (Петренко 2009, прим. 1), через що І.В. Манзура засумнівався в його енеолітичному віці, зокрема, й через впускний характер (Манзура 2010, с. 38).

Інша проблема полягає в датуванні випростаних поховань добою ранньої бронзи. Такі поховання відмічені тільки в Дністро-Дунайському регіоні (Манзура 2010, с. 41) і їх включають у загальну добірку. З погляду на нечисленні приклади є два аспекти цієї проблеми, а саме, визначення стратиграфічної позиції таких поховань відносно поховань ямної культури, а в окремих випадках — і достовірності трактування пози небіжчиків. Здебільшого маємо дуже суперечливу інформацію. Зокрема, в одній

публікації (Субботин, Субботин, Островерхов 2000, с. 93) подано приклади, коли випростані поховання впущені в курган з того само рівня, що й ямної культури (Білолісся, курган 11; Новоселиця, курган 19 і Холмське, курган 1), а також такі, коли випростані поховання були впущені після захоронень ямної культури (Болград, курган 1; Лиман, курган 2; Трапівка, курган 4 та Новоградівка, курган 3¹³).

Проблема стратиграфії курганів біля Новоселиці та Холмського вже розглядалася (Rassamakin 2004, Teil II, S. 134—135), так само викликає сумнів і стратиграфія кургану біля Болграда (Манзура 2010, с. 39). Що ж до кургану 11 біля с. Білолісся, то рівень впуску випростаного поховання 2 чітко не зафіксований на відміну від ямного поховання 3, яке потрапило в профіль центральної бровки (Субботин, Дворянинов 1980, с. 58—63; Субботин, Дзиговський, Островерхов 1998, с. 105—112, рис. 40). Останнє дійсно впущене зі схилу першого насипу доби середнього чи пізнього енеоліту¹⁴. Але дивує на профілі лінія першого насипу, що перекидає яму поховання. Такі випадки відомі для поховань, які не перекидали насипом. Не зрозуміло також, чому поза кістяка, зважаючи на його збереженість, визначена як випростана. Що ж до поховання 2, то немає підстав вважати його пізнішим за поховання 3. Поховання зафіксовано на глибині 1,2 м від 0, а дно було на глибині 1,7 м. Планіграфічно воно знаходилося в центрі першого насипу заввишки 1,7 м за загальної висоти кургану 2,1 м. Тобто, поховання фіксувалося в тілі першого насипу та могло бути впущене з його вершини на глибину приблизно 1,2 м та без досипки над ним і передувало похованню 3. Який проміжок їх розділяв, визначити неможливо.

У похованні 2/2 біля с. Лимани ноги небіжчиці були відрубані вище колін, а гомілкові кістки подрібнені та зміщені. Дослідники припускають, що початково ноги могли бути підігнуті, а потім упали вздовж стегнових кісток або були випростані та зміщені через підзахоронення дитини, кістки якої лежали «в ногах» дорослої жінки. Але за креслеником цілком очевидно, що пропорції ями не були розраховані на випростану позу, на що вказує й пози-

¹³ З останнім комплексом автор не знайомий, а в публікації немає посилань на згадувані в тексті джерела.

¹⁴ Основне поховання 11 цього кургану зі зруйнованим кістяком може відноситися й до часу Усатове. Конструкція кургану, оточеного кільцевим ровом з проходом у західній частині та кромлехом, характерна що для середнього, що для пізнього енеоліту.

ція вцілілих частин кінцівок (там само, рис. 3, I). Дата цього поховання (Ki-2394 4490 ± 90 BP), визначена за деревом з перекриття ями (Субботин, Тощев 2002, с. 12—13), надто давня для пізніх поховань ямної культури цього регіону та не може розглядатися як коректна (Rassamakin, Nikolova 2008, р. 63). Причиною цього міг бути як фактор «старого дерева», так і лабораторна помилка.

Розглянемо поховання 4/10 біля с. Трапівка. Поховання в ямі з уступами здійснене на північно-західній периферії кургану. Автори розкопок стверджують, що воно було одним із найпізніших поховань ямної культури та неперекрите досипкою (Субботин 1977, с. 25; Субботин, Островерхов, Дзиговський 1995, с. 34—35, рис. 7). Але уступи не зафіксовані, хоча поховання потрапило в північний профіль бровки IV, і ні в звіті, ні в публікації не подано кресленика саме цього профілю, так само як і інших чотирьох північних профілів. Поховання, які потрапили в них, були дивним чином «інстальовані» на південні профілі. Яма поховання 10 зафіксована на глибині 3,6 м від 0 за загальною висоти кургану 3,4 м¹⁵. На цьому рівні фіксувалися рештки перекриття з дошок, а над ними (за 0,6 м) — невелика купка каміння. Глибина ями від рівня перекриття 0,5 м. Поздовжній її профіль, на якому показано також насип, шар давнього чорнозему та нижня частина в материк, подано в звіті, але не в публікації. І, мабуть, не дарма, бо розріз ями надуманий, оскільки поховання зафіксоване лише від рівня перекриття, а в профіль бровки потрапила, з погляду на загальний план, лише незначна кутова частина ями. Крім того, сумнівною є й позначка на креслениках шару давнього чорнозему. У звіті його показано на всіх профілях від краю до краю, що перечить досвіду спостережень у більшості стратифікованих курганів. У публікації ж подана реальніша ситуація — шар давнього чорнозему тільки в межах першого насипу. Але це не стосується профілю з похованням 10, де цей шар показано під першою та другою досипками, хоча перший насип там не фіксувався, та ще на розрізі самого поховання. Можливо, через це Є.В. Яровой розглядає це поховання як енеолітичне, впуснене в природне підвищення (Яровой 2000, с. 15)¹⁶.

¹⁵ Не зрозуміло, від якого рівня подано висоту кургану: від давньої поверхні чи від сучасної (так само, як і у випадку з курганом біля с. Білолісся).

¹⁶ Дослідник згадує в авторефераті докторської дисертації ще одне аналогічне безкурганне поховання —

Але воно не задокументоване, тож припущення, що поховання 10 могло бути найранішим і перекритим невеликим насипом, знищеним під час подальших поховань доби бронзи, цілком ймовірне. Такі випадки добре відомі, наприклад, поховання 3/25 групи Чкалівська на Правобережжі Дніпра біля м. Орджонікідзе (Николова, Рассамакін 1985, рис. 8).

І.В. Манзура згадує ще одне випростане поховання ямної культури — с. Етулія, 1/14 (Манзура 2010, с. 41). Але й тут ситуація неоднозначна. Достатньо ознайомитися з описом поховання та його планом у неякісній публікації. По-перше, верхня частина кістяка зруйнована, а його кістки дуже сплюснуті та вдавнені в дно ями. По-друге, на плані видно диспропорцію між довжиною гомілкових і променевих кісток ніг: останні дещо відхилені в сторону (Серова 1981, с. 67, рис. 4). Можливо, тут маємо ситуацію, коли після падіння підігнуті в колінах ноги, зокрема гомілкові та променеві кістки, опинилися в зафіксованому розкопками стані.

Таким чином, більшість із наведених і доступних автору для перевірки так зв. випростаних поховань доби ранньої бронзи (ямної культури) неоднозначні або з боку стратиграфічної позиції відносно дійсно ямних поховань, або з погляду достовірності пози кістяка. Тож Є.В. Яровой наголошує на відсутності випростаних поховань у ямній культурі Дністро-Дунайського регіону (Яровой 2000, с. 18).

Найважливішою проблемою є визначення проміжку часу між пізньоенеолітичними випростаними похованнями та ямної культури. Специфіка Дністро-Дунайського регіону полягає в тому, що частина поховань була впущена в раніші насипи доби середнього та пізнього енеоліту. Автор свого часу нарахував шість впускних поховань із 18 між Південним Бугом і Прутом (Rassamakin 2004, Teil I, S. 170—171), тобто в дальній периферії поширення енеолітичних випростаних поховань. За спостереженнями Є.В. Яровой, таких впускних поховань у Дністро-Дунайському регіоні теж шість, але з 32 (Яровой 2000, с. 15). Та найголовніше: випростані поховання в цьому регіоні можна синхронізувати з похованнями усатівської культури, що відзначає більшість дослідників. Це дозволяє використати для порівняння пакет ¹⁴C дат усатівських пам'яток, на тлі яких (Rassamakin 2012, р. 29—35) і з погляду на на-

Бурсучени, поховання 1/7 (Яровой 2000, с. 15), але автор незнайомий з цими матеріалами.

ведену дискусію дати поховань з Вапнярки та Олександрівки сумнівні.

Між фінальним неолітом і середнім енеолітом. Визначити так зв. ґрунтові індивідуальні випростані поховання доби раннього енеоліту, за якими можна було б показати еволюцію чи перехід від колективних могильників доби пізнього неоліту до поховань під курганами, проблематично. Автор уже намагався зробити це, хоча впевнено віднести наведені в Каталогі поховання до енеоліту не можна (Rassamakin 2004, Teil II, S. 2—5). Деякі з них навіть передували зведенню пізніших курганів доби середнього та пізнього енеоліту, але вони знаходяться поза зоною ядра розповсюдження випростаних поховань під курганами.

Такі випадки відомі в Інгуло-Бузькому регіоні. У кургані 8 біля с. Костянтинівка Миколаївської обл. відкрито два індивідуальні поховання 9 і 23 у вузьких ямах (рис. 9, 1), здійснені до зведення насипу над могильником із 13 пізньоенеолітичних скорчених на боці поховань (група III-A) (Шапошникова и др. 1973). В іншому разі, в кургані 2 біля с. Виноградний Сад тієї ж області, поховання 4 у вузькій ямі зі скелетом на спині з дещо підігнутими й розведеними в сторони руками та ногами також передувало зведенню насипу з кромлехом над скорченим на боці похованням 7 доби середнього енеоліту, яке супроводжувалося розписним посудом і глиняною статуеткою Трипілля С/1 (Фоменко 2007). Додамо, схожу ситуацію спостережено й на Нижньому Дону. В кургані 2 біля с. Мокрий Чалтир Ростовської обл. (РФ) поховання 4 передувало зведенню насипу з кромлехом над ранньоенеолітичним? скорченим на спині похованням, можливо, групи II-B (Rassamakin 2004, Teil II, S. 5, 99—100; Табл. 6; 326).

На лівому березі Дніпра біля с. Малокатеринівка Запорізької обл. поховання 2 також виявлене в контексті курганного насипу (курган 3). Ранньоенеолітичний його час визначено за рештками паска з овальних плоских кружечків зі стулок *Unio* (Плешивенко 1996, с. 80—84, табл. XLI, 1; XLII, 2, 3). Але поховання спірне щодо пози небіжчика, покладеного у вузькій ямі. Від кістяка чоловіка *in situ* лишилися тільки череп, орієнтований на схід, і ліва лопатка (рис. 9, 2). Череп був віддалений від східної стіни ями, тож говорити однозначно про випростану позу, виходячи лише з пропорції та форми ями, не можна, оскільки в цьому разі не лишалося місця для ніг. Тож це поховання могла перекривати лише кам'яна закладка (Rassamakin 2004, Teil II, S. 164—165), що відомо для низки поховань у

могильниках раннього енеоліту (Чаплі, Маріуполь, Яма та ін.).

Зупинимося на інших могильниках з випростаними похованнями в Надпоріжжі, в першу чергу на ґрунтовому цвинтарі на о. Виноградний і під кам'яними закладками на о. Сурський, визначити культурно-хронологічну позицію яких складно.

На о. Виноградний є щонайменше два хронологічні горизонти: типові випростані поховання неолітичного часу та значно пізніші доби міді (Телегін 1991, с. 72). Останні могли бути синхронні скорченим на спині похованнями цього ж могильника (Телегін 1987, с. 22). Не можна виключати їхньої синхронності й з випростаними енеолітичними похованнями під курганами, але встановити зв'язок між неолітичними та енеолітичними похованнями в могильнику неможливо. За спостереженнями А.В. Добровольського, між двома групами мав бути суттєвий хронологічний розрив. Аналізуючи його звіти про розкопки на о. Виноградний (Добровольський 1929), автор спробував виділити надійніше енеолітичні поховання, зокрема 16, 61, 70 і 74 (Rassamakin 2004, Teil I, S. 61—63; Teil II, S. 2—3, Табл. 2, 2—8). І.Ф. Ковальова згадує випростані поховання звідси як належні до постмаріупольської культури та розміщені в оточенні могил «пізньоскелянського» (? — Ю. Р.) і середньостогівського (? — Ю. Р.) населення (Ковалева 2002, с. 59), але не вказала конкретні.

Як ґрунтові постмаріупольські І.Ф. Ковальова розглядає також деякі випростані поховання під кам'яними закладками, зокрема, біля с. Майорка, Стрільчої Скелі (? — Ю. Р.) і на о. Сурський, а також парне біритуальне поховання 7—8 могильника Ігреня 8, де дорослий лежав на спині з підігнутими ногами, а дитина — випростано в супроводі розписного трипільського кубка (Ковалева 2002, с. 58)¹⁷. Але це поховання не відноситься до раннього енеоліту, оскільки кубок (рис. 10) належить, найвірогідніше, до пізньої фази небелівської групи¹⁸. С.М. Рижов виділяє для цієї групи чотири підтипи кубків, до першого з яких найближче підходить ігренський екземпляр, а також вказує на появу на плічках кубків орнаментального фризу з двох горизонтальних ліній, заповнених групами скісних (Рижов 1993, с. 106—107). Дослідник спочатку датував небелівську групу рубежем етапів Три-

¹⁷ Історію дослідження могильника та поховання 7—8 див.: Rassamakin 2004, Teil II, S. 79—80.

¹⁸ Дякую С.М. Рижову за консультації.

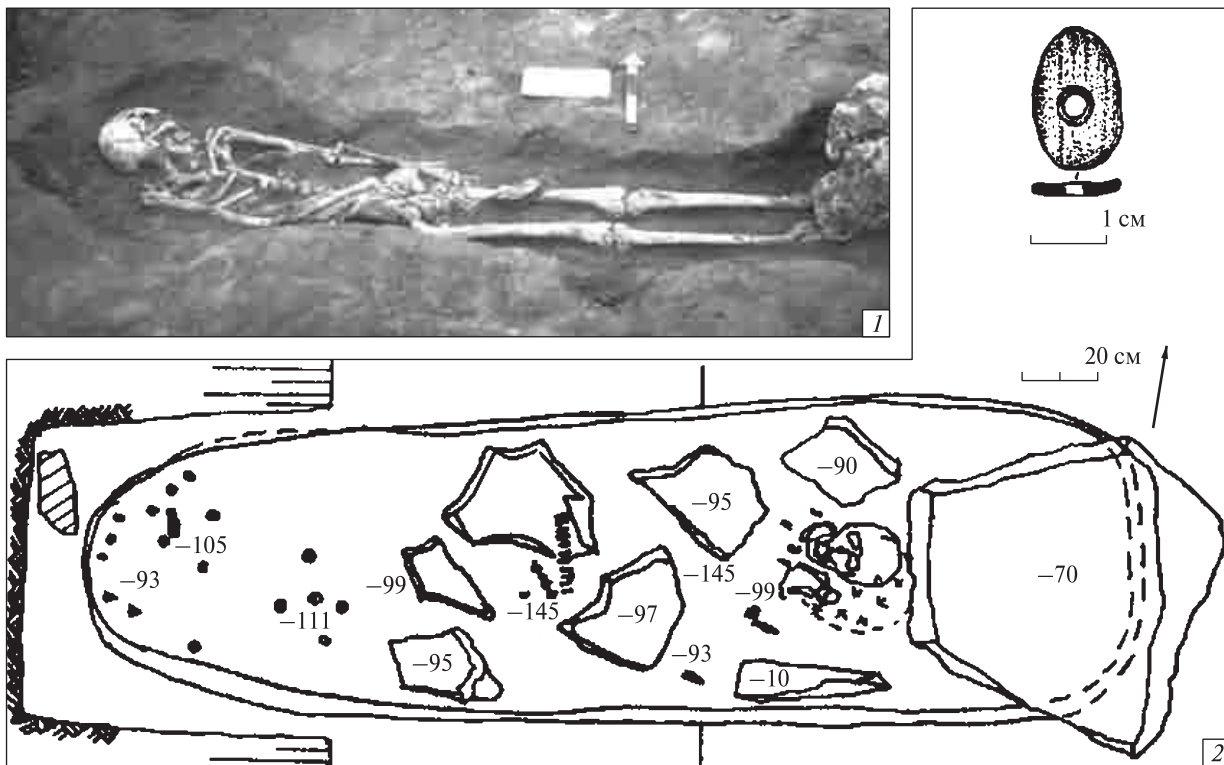

Рис. 9. Випростані поховання: 1 — Костянтинівка, поховання 9 під курганом 8 (за: Шапошникова и др. 1973); 2 — Малокатеринівка, курган 3, поховання 2 (за: Плешивенко 1996)

пілля В/П і С/І (Рижов 1993, с. 112), а пізніше ранню фазу серединою, а пізню — другою половиною Трипілля В/П (Рижов 2007, с. 454). Тобто, цілком імовірно, що парне поховання ігреньського могильника можна співвіднести з кінцем небелівської групи та віднести до кінця етапу В/П, що цілком може відповідати ранньому періоду підкурғанних випростаних поховань (Рассамакин 2000, с. 159—161). Нечисленні біритуальні поховання, в яких один скелет лежав випростано, а інший — скорчено, є й під курганом (там само, с. 168—170, рис. 24).

Випростані поховання під кам'яними закладками досліджені в південній частині о. Сурський (Лагодовская 1946; Даниленко 1946; 1974, с. 44, рис. 15), але й досі вони надійно культурно-хронологічно не ідентифіковані. О.Ф. Лагодовська відносила їх до неоліту (Лагодовська 1949, с. 168—169)¹⁹. Д.Я. Телегін відніс до неоліту одне: закладка 3, поховання 2 (Телегін 1991,

с. 64, рис. 28, 15)²⁰, але в той же час дослідник відніс поховання 1 закладки 1 до доби міді, оскільки, на його думку, воно перекривало енеолітичне поховання 2, яке супроводжувалося роговою мотикою та крем'яним ножем на довгій пластині. До енеоліту Д.Я. Телегін відніс і поховання під закладкою 5 (Телегін 1987, с. 22—23). В.М. Даниленко розглядав ці закладки в межах азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, зіставляючи їх з верхнім енеолітичним шаром поселення на о. Похилий, який, на його думку, представляв той само тип культури, що й нижній шар Михайлівського поселення. Дослідник також навів план іншого поховання — випростане, під гумусним насипом, оточеним кромлехом, але без опису та без посилання на першоджерело. За ілюстрацією складається враження, що похований лежав на давній поверхні. Місце дослідження поховання позначене подвійною назвою: Стрільча Скеля—Майорка (Даниленко 1974, с. 88, рис. 58, 2). Очевидно, І.Ф. Ковальова мала на увазі саме це поховання, помилково розділивши назву на два поховання, але й вона не послалася на джерело

¹⁹ Наголосимо, що О.Ф. Лагодовська помилково описала поховання 2—2а під закладкою 2 як парне. На фото у звіті видно, що дитяче скорчене на правому боці поховання з кистями перед лицем було впущене пізніше, а дно ями цього поховання дещо не доходило до дна ями з випростаним скелетом. Дуже вірогідно, дитяче поховання відноситься до доби пізньої бронзи.

²⁰ Д.Я. Телегін визначав його як поховання 4 під закладкою та під шаром мушлі з розкопок О.В. Бодянского 1946 р. (Телегін 1991, с. 64).

Рис. 10. Могильник Ігрень 8, трипільський кубок з поховання 7—8

(Ковалева 2002, с. 58). За наявною інформацією, це поховання вписується в коло підкурганних випростаних поховань доби енеоліту.

Безперечно, найцікавішим на о. Сурський є випростане дитяче поховання під закладкою 5 у супроводі двох невеликих оригінальних плоскодонних чашок (рис. 11). Донедавна не було навіть наближених аналогій цим посудинкам, які б дозволили точніше датувати закладку. Нині матеріали з нещодавніх розкопок унікального могильника в північній частині о. Хортиця дозволяють пролити світло на цю проблему²¹. Могильник складався з дитячих поховань під кам'яними закладками в супроводі невеликих півкіл каменів з півдня (рис. 12). У заповненні одного кромлеха знайдено разом з дрібними фрагментами кісток половина невеликої плоскодонної чашки (рис. 12, 2), що походила, безперечно, зі зруйнованого в давнину поховання під закладкою всередині кромлеха, плити якої викинули за межі останнього. За розмірами, тістом із домішкою черепашки, зовнішньою поверхнею, вкритою своєрідною «патиною», а також формою посудинка нагадує чашки з о. Сурський. В інших похованнях могильника знайдені невеличка чашка з округлим денцем, мідні трубчасті пронизки та невеликі шматки вохри. Але поза скелетів не визначена, оскільки кістки дітей здебільшого не збереглися.

Серед каменів закладок і кіл, а також на давній поверхні знайдено фрагменти посуду з

домішкою мушлі, серед яких вирізнялися кілька орнаментованих дрібнозубчастим штампом вінець, які вказують на належність кераміки до квітнянського типу, а водночас — і на датування могильника добою середнього енеоліту. Мідні пронизки мають аналогії серед прикрас, типових для випростаних поховань під курганами, зокрема в їхньому ядрі. Додамо, що за 150 м на захід від могильника в зруйнованому кургані відкрито основне випростане енеолітичне поховання дорослої особи, яке також супроводжувалося мідними трубчастими пронизками та невеликими мідними обоймами та шматком формованої вохри (Гаврилук та ін. 2006, с. 15—18). Схоже, що дитяче поховання на о. Сурський і могильник на о. Хортиця були влаштовані за раннього періоду поширення випростаних поховань під курганами.

Звернемося до поховання 1 з горщиком із ґрунтового могильника біля с. Капулівка Дніпропетровської обл. (рис. 13, 1; Бодянский, Шапошникова 1962). Автори розкопок, вказуючи на подібність цього могильника за обрядом до пізньонеолітичних цвинтарів Надпоріжжя, датували його ранньоенеолітичним часом через дві обставини. Виокремленість поховання 1 свідчила про виникнення нового обряду індивідуальних поховань, як це можна спостерігати на прикладі поховань XXI та XXIV Маріупольського та поховань 1а—5а Чаплинського цвинтарів, а горщик указував не тільки на енеолітичний час, але й на іншу культурну належність поховання, оскільки має ознаки, які зближують його з керамікою нижнього шару Михайлівського поселення, тож він є одним з найраніших проявів пам'яток цього типу (Шапошникова, Бодянский 1970, с. 117). Пізніше О.Г. Шапошникова поточила цей висновок, розглядаючи поховання з посудом як найдавніші прояви пам'яток нижньомихайлівського типу, а один з горщиків порівнювала за формою з посудом трипільського поселення Сабатинівка I (Шапошникова 1985, с. 325; 1987, с. 12).

Значною мірою співзвучна цьому й позиція В.М. Даниленка. На основі горщиків він розглядав Капулівський могильник у межах другої, азово-чорноморської, лінії розвитку енеоліту Північного Причорномор'я, хоча за технологічними ознаками (домішка черепашки) вважав ці горщики прямим повторенням посуду квітнянського типу та водночас розглядав їх як праобраз тієї трипільської кухонної кераміки при переході від Трипілля А до Трипілля В, яка змінила посуд старого зразка (Даниленко 1969, с. 229). Пізніше В.М. Даниленко детальніше

²¹ Розкопки автора разом з Національним історико-культурним заповідником «Хортиця» в 2005, 2006 та 2008 рр. Матеріали готуються до друку, стислу інформацію див.: Rassamakin 2010.

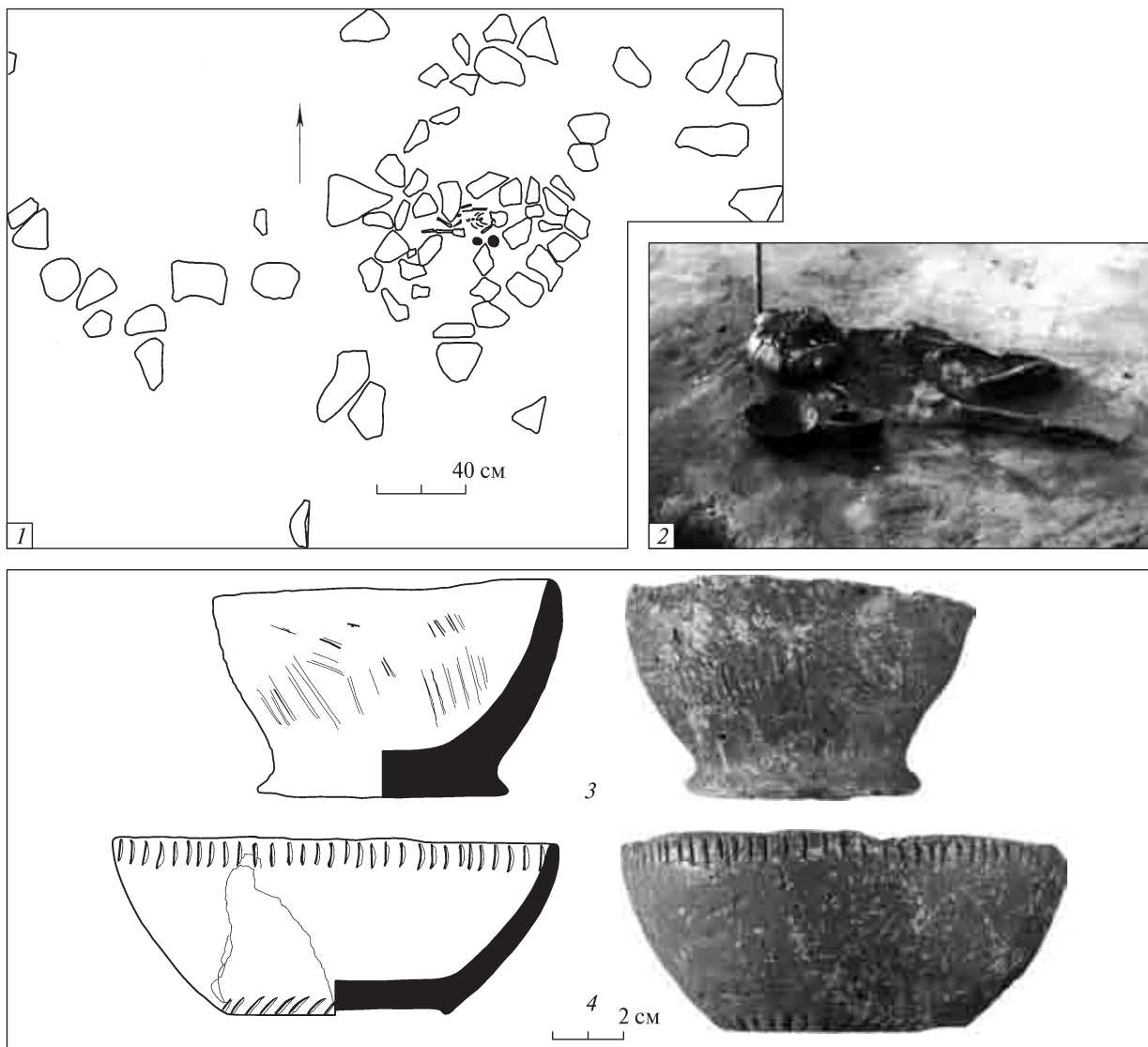

Рис. 11. Сурський острів, поховання 5: 1 — план; 2 — фото (за: Даниленко 1946); 3, 4 — посуд

розглянув поховання з посудом могильника. Спочатку він описав його при характеристиці чигирино-квітянської фази квітянського періоду давньоямної культури та вказав, що він виготовлений з «квітянської» глини, але zarazом порівнював обидва горщики з кухонним посудом розвинутого Трипілля, зокрема з поселення Березівська ГЕС (Даниленко 1974, с. 65—66)²², хоча й не вважав, що такий посуд виник винятково під трипільським впливом, оскільки має схожість з керамікою дніпровських поселень, наприклад, з першого та другого шарів на о. Похилий, нижнього шару Михайлівки, а також з Лівенцівки на Нижньому Дону та

Волгограда на Нижній Волзі, що свідчить нібито про східне походження такої кераміки. За своєрідності горщиків капулівські поховання, на думку дослідника, не можна відривати від кола пам'яток чигирино-квітянського типу, про що свідчать знайдені на площі могильника фрагменти від типового квітянського посуду (Даниленко 1974, с. 66; див. також: Rassamakin 2004, Teil I, S. 61—62; Teil II, S. 4, Taf. 4, 5, 6), але далі розглядає ці горщики як одне з найраніших свідчень азово-чорноморської лінії, знову наголошуючи на технологічних ознаках, прикметних посуду чигирино-квітянського типу (Даниленко 1974, с. 87—88).

Д.Я. Телегін розглядав поховання з посудом Капулівського могильника як суттєво пізніші за неолітичний могильник, оскільки горщики типологічно порівнював з керамікою найпіз-

²² У В.М. Даниленка горщики передані неточно (пор.: Даниленко 1974, рис. 57, 10, 11; Шапошникова, Бодянский 1970, рис. 3; Rassamakin 2004, Teil II, Taf. 4, 3, 4).

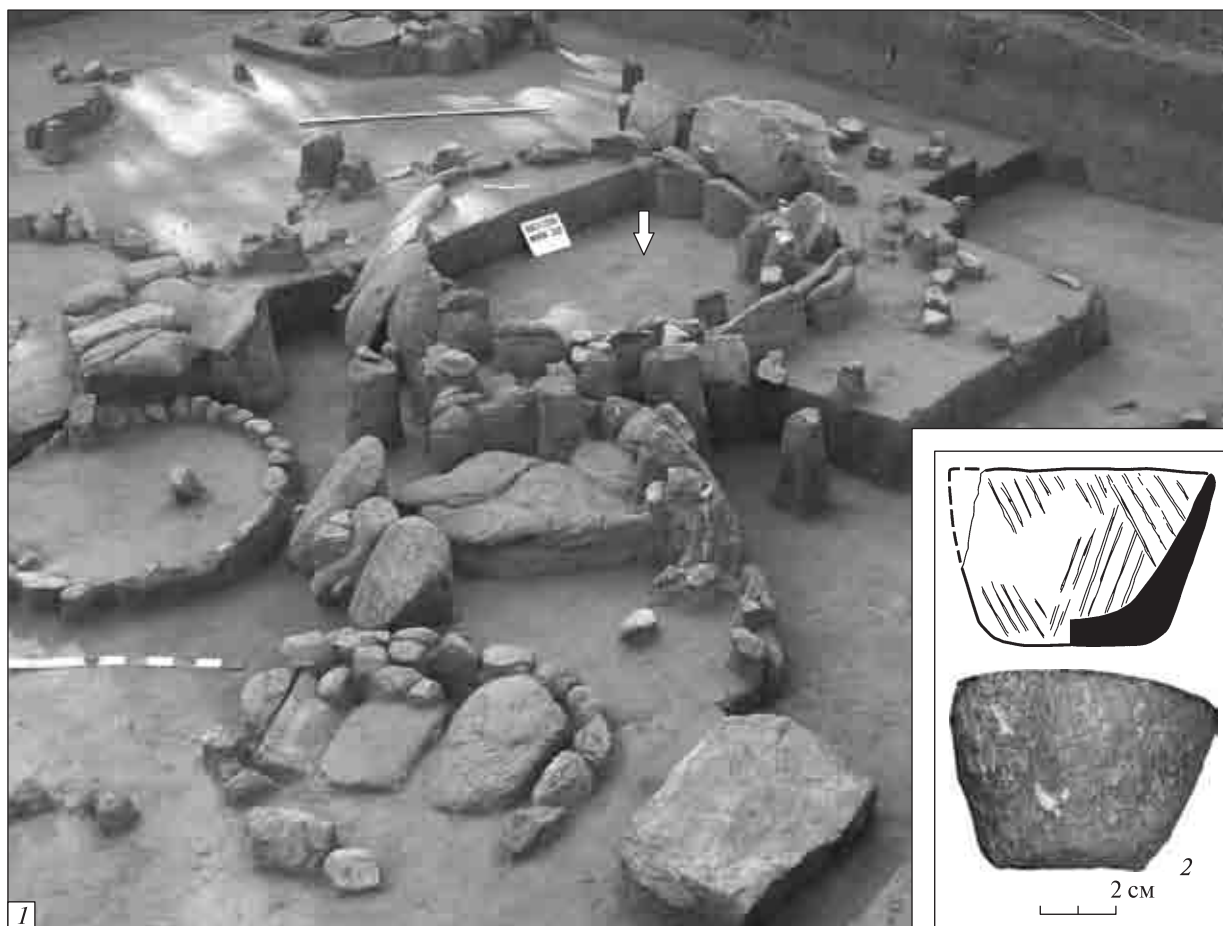

Рис. 12. Хортиця, могильник доби енеоліту: 1 — панорама північної частини; 2 — чаша зі зруйнованого поховання

нішого, молюхівського, етапу середньостогівської культури, а за аналогію навів плоскодонний горщик з поселення Молюхів Бугор (Телегін 1987, с. 22—23; 1991, с. 49—50)²³.

Н.С. Котова поділила поховання Капулівського могильника на дві хронологічні групи — ранішу з незабарвленими вохрою кістками та пізнішу з вкрапленнями вохри в засипці та забарвленими скелетами. В пізню групу включено й поховання 1 з горщиком. Дослідниця вважає, що воно, безперечно, пов'язане з основною частиною могильника, оскільки розміщене в ряду з іншими похованнями, на близькій з ними глибині, так само орієнтоване та мало вкраплення вохри. Різниця полягає лише в підігнутій нозі в похованні 1 і наявності горщика. Тож Н.С. Котова вважає, що могильник був залишений досить консервативним населенням азово-дніпровської культури мариупольської культурно-іс-

торичної області пізнього неоліту, а горщики розглядає як імітації кухонного посуду раннього Трипілля (Котова 1994, с. 43, 92—93). З боку планіграфії висновок Н.С. Котової про цілісність могильника логічний, та все ж поховання 1 значно відокремлене від інших, його поза «вільніша» (хоча нога, можливо, підігнута випадково), права рука не лежить на тазових кістках, як у більшості поховань, в яких обидві руки складені на таз. Про місце другого поховання з горщиком, дослідженого О.В. Бодянським, мало відомостей, але вказано, що воно також було дещо відсторонене від інших (Шапошникова, Бодянський 1970, с. 116). І останнє, що відзначає й Н.С. Котова, для часу, яким вона датує могильник, непомітний посуд з домішкою черепашки (Котова 1994, с. 43). Такою керамікою як ознакою раннього степового енеоліту, разом з появою її на кукутень-трипільських поселеннях, була так зв. кераміка скелянського типу, що не має нічого спільного з капувільськими горщиками за винятком домішки черепашки.

Отже, є різні погляди на датування та інтерпретацію капувільських поховань з керамікою.

²³ Д.Я. Телегін виділяв і окремий молюхівський тип плоскодонних невисоких горщиків, поява яких на північних пам'ятках середньостогівської культури пізнього етапу відбулася під впливом трипільської культури (Телегін 1973, с. 88—89).

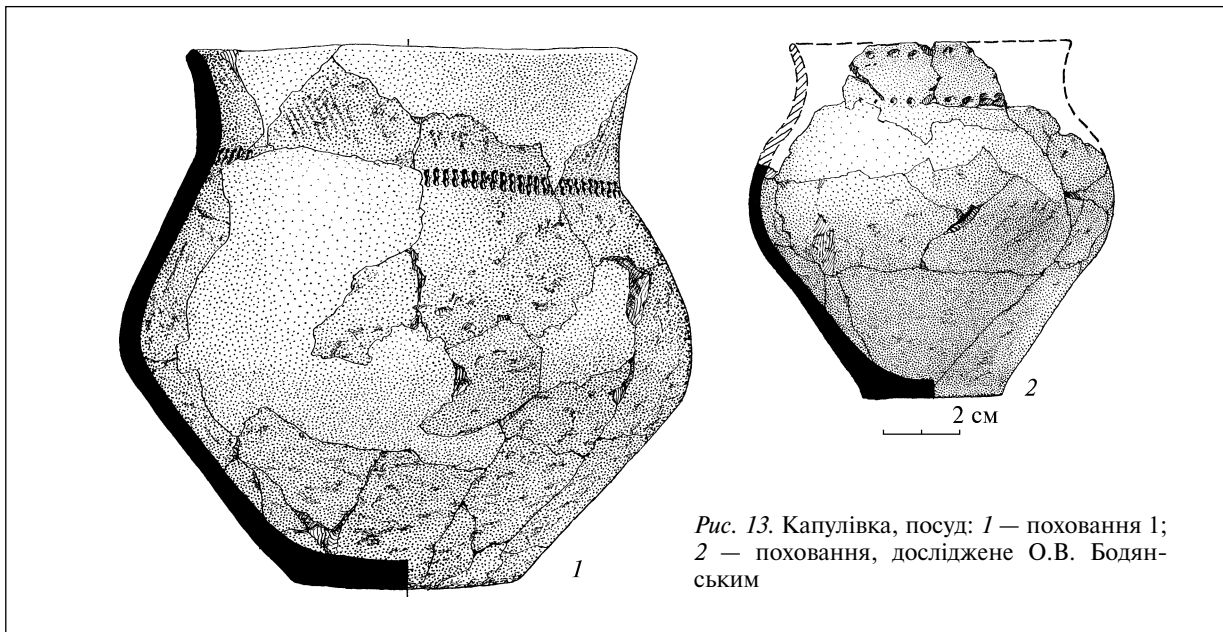

Рис. 13. Капулівка, посуд: 1 — поховання 1; 2 — поховання, досліджене О.В. Бодянським

Але наголосимо, що порівняння В.М. Даниленком горщиків з керамікою чигирино-квітнянського типу, за нинішніми даними, відповідає пізньому дереївському етапу середньостогівської культури (за Д.Я. Телегіним), тож слід було б визнати дуже пізній час обох поховань, який зіставний з раннім етапом підкурганних випростаних поховань, тобто середнім енеолітом. І все ж обидва поховання, як наголошувала Н.С. Котова, слід розглядати як невід'ємну частину неолітичного могильника.

Нарешті, три випростані поховання (3, 10—14 і 17) досліджено на багатошаровому поселенні Олександрія в складі численного могильника зі скорченими на спині скелетами. Д.Я. Телегін розглядав їх як давніші за скорчені на спині через більшу глибину їх залягання та відносив до початкової пори формування нижнього, третього, середньостогівського шару поселення, під яким залягав четвертий шар доби неоліту, а над ним — другий зі знахідками давньоямної культури. Тож дослідник визначив їх як пізньонеолітичні поховання дніпро-донецької культури Надпоріжжя та Приазов'я (Телегін 1973, с. 15—16, 108—109). Пізніше вчений датував випростані поховання кінцем неоліту — початком енеоліту та припускав, що вони, зокрема колективне поховання 10—14, можуть бути пов'язані в культурному сенсі з виділеними на той час пам'ятками типу Засуха, а така кераміка була й на поселенні Олександрія (Телегін 1991, с. 24). Відтак, Д.Я. Телегін припускав, що для поселень з керамікою типу Засуха в Лісостеповому Лівобережжі та на Сіверському Дінці були прикметні

випростані групові або індивідуальні поховання (Телегін 1988, с. 83).

Д.Я. Телегін датував пам'ятки типу Засуха ранньоенеолітичним часом, розглядаючи їх як третій період розвитку дніпро-донецької культури на Лівобережжі України. Спираючись на власну культурно-хронологічну схему, дослідник синхронізував їх з пам'ятками новоданилівського типу й раннього етапу середньостогівської культури (Телегін 1988, с. 84, рис. 8). Скорчені поховання дослідник відніс до першої групи некрополів середньостогівської культури, які функціонували протягом усього її часу (Телегін 1973, с. 108, 122). З цього можна зробити висновок: якщо серед скорчених поховань могильника були ранні середньостогівські, а цьому не перешкодило наявність при них довгих крем'яних ножів і пластин, то випростані поховання повинні бути їм синхронні.

Н.С. Котова два поховання (3 і 10—14), зважаючи на їхню широтну орієнтацію, віднесла до верьовкінської групи пам'яток маріупольської культурно-історичної області, виділеної за матеріалами поселення Верьовкінські хутори XIV (Котова 1994, с. 45), яке Д.Я. Телегін відніс до типу Засуха. Ще одне поховання (№ 17), можливо, належало дніпро-донецькій культурі, зважаючи на його меридіональну орієнтацію (Котова 1994, с. 46)²⁴. Скорчені на спи-

²⁴ Слід мати на увазі різні культурно-хронологічні схеми доби неоліту та енеоліту, а через це — й терміни, яких дотримуються різні дослідники, зокрема В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін і Н.С. Котова.

ні поховання з інвентарем, який складався в основному з довгих крем'яних пластин і знарядь на них, дослідниця відносить до константинівської культури, виділеної В.Я. Кияшком у Нижньому Подонні, оскільки подібна кераміка в останнє десятиліття виявлена на деяких поселеннях басейну Сіверського Дінця (Котова 2003, с. 92—97). Тож Н.С. Котова сумнівається в одночасності функціонування поселення з керамікою типу Стрільча Скеля та могильника за доби раннього енеоліту (там само, с. 92), хоча такі сумніви не висловлено стосовно випростаних поховань цвинтаря, зокрема з довгими пластинами, за наявності на поселенні кераміки верьовкінської групи (Котова 1994, с. 45). Але основним аргументом можна вважати дві ^{14}C дати, отримані для скорчених поховань — парного 37—38 (Ki-8301 4730 $\pm$ 60 BP) і 40 (Ki-8300 4815 $\pm$ 60 BP), що відповідають добі середнього енеоліту степової смуги та дійсно можуть бути синхронними ранньому періоду константинівської культури на Нижньому Дону та майкопсько-новосвободненським пам'яткам Північного Кавказу та степового Передкавказзя (Котова 2003, с. 92—94)²⁵.

²⁵ Н.С. Котова неправильно посилається на роботу автора (Котова 2003, с. 92), видану не в 2000 р., а в 1999 р. (Rassamakin 1999). Автор у ній на с. 77 не писав, що поховання з великими пластинами пов'язані з шаром поселення скелянської культури, а лише вказав на належність найраніших поховань могильника до цієї культури; на с. 103 йдеться про те, що на ранньоенеолітичному поселенні (шар зі скелянською керамікою) виготовляли крем'яні вироби, зокрема великі пластини, аналогічні знайденим у похованнях. Коли були здійснені поховання, визначити складно через різний рівень їх впуску, більшість з них залягала в материковому шарі або сірого піску з неолітичною керамікою. Поховання 16, перекрите вогнищем, могло бути впущене ще до формування енеолітичного шару, деякі інші, як 23—24, впущені з чорного шару, але з рівня нижньої ранньоенеолітичної його частини, тобто після функціонування поселення зі скелянською керамікою? А ось три поховання (1, 2 і 4—8) були точно пізніми, оскільки розміщувалися в нижній частині чорного шару, і жодне з них не супроводжувалося крем'яними довгими пластинами (Rassamakin 2004, Teil I, S. 152—153; Teil II, S. 64—65). Трикутні вістря стріл з поховання 4—8 з кістяками з ромбічно вкладеними ногами й розведеними в сторони руками не перечать цьому, але його дата ^{14}C явно спірна (Ki-104 5470 $\pm$ 350 BP) і добре підходила б для ранньоенеолітичних поховань (Rassamakin 2011, S. 81—85). У похованнях раннього енеоліту, які Д.Я. Телегін відніс до новоданилівського типу, такі вістря не знайдені, а вони не траплялися разом з довгими пластинами, але добре відомі вже в комплексах середнього енеоліту (Рассамакин 2004, с. 23—30). Прикладом двох хронологічних груп може бути в басейні Сіверського Дінця Олександрівський могильник і поховання Нижнього Подоння та Перед-

У будь-якому разі виникає запитання, чому випростані поховання 10—14 і 17 Олександрії, які супроводжувалися довгими крем'яними пластинами, віднесені до значно ранішого часу ніж скорчені поховання з аналогічними виробами. Адже глибини залягання цих поховань відносно шарів тут не різняться (материковий шар або з сірим піском), як і їх орієнтація та інвентар. Очевидно, критерієм є лише різна поза скелетів. Якщо прийняти абсолютні дати, то це час, коли вже практикували випростані та інші обрядові групи поховань під курганами. З іншого боку, якщо взяти до уваги наявність довгих пластин у похованнях з набором інших датуючих речей, то випростані поховання могильника можуть бути віднесені до доби раннього енеоліту.

Оригінальну думку висловив С.І. Берестнев. Він не тільки повернувся до гіпотези Д.Я. Телегіна щодо зв'язку випростаних поховань з Олександрії та поодиноких ґрунтових поховань на поселеннях з пам'ятками типу Засуха, а й пішов далі: об'єднав ґрунтові поховання з випростаною та зі скорченою на спині позами, зокрема й Олександрії (4—8, 37—38, 40), в окрему локальну групу в східноукраїнській лісостеповій смузі з синкретичною поховальною традицією, приділивши особливу увагу похованням із вкладеними ромбом ногами, які він називає позою породіллі (Берестнев 2004, с. 120). Хронологічно, пише дослідник, ця група й побутові пам'ятки типу Засуха як окрема група співіснували зі степовими старожитностями середньостогівсько-новоданилівської та постмаріупольської спільностей (Берестнев 2004, с. 129), але жодних доказів не навів. До цієї групи він залучає також серію енеолітичних, на його думку, поховань під курганами, зокрема, біля сіл Князеве, Грушеваха та Верхня Самара (Берестнев 2004, с. 120—127). Дослідник не посилається на джерела, а те варто було зробити, адже жоден з дев'яти комплексів не збігається з даними звітів. Не зрозуміло, звідки взялася довга крем'яна пластина ранньоенеолітичного типу в похованні 1/1 біля с. Верхня Самара, адже в звіті фігурує двобічно оброблене вістря дротика, типове для ямних поховань.

Із наведених поховань лише два біля с. Князеве можна віднести до доби енеоліту: 1) «ромбічне» поховання 1/9 у супроводі мідних трубчастих пронизок і кістяних намистин з боковими вирізами, типових для підкурганних ви-

кавказзя (Рассамакин 2001а; 2001б; Rassamakin 2004, Teil I, S. 151—168).

простаних поховань ядра та ближньої периферії; 2) випростане поховання 3/4а, частково зруйноване впускним скорченням похованням 4, очевидно, ямної культури²⁶.

Поховання з ромбічним розміщенням ніг і розведеними трохи підігнутими в ліктях руками автор ще 20 років тому виділив у групу II-B (Рассамакин 1993, с. 7, 10), яку пізніше позначив як II-C і детально проаналізував (Rassamakin 2004, Teil I, S. 45—48, Abb. 8; 39; Teil II, S. 114—115). Частина таких поховань зі слабким ступенем скорченості у видовжених ямах, куди включено й поховання 1/9 із Князе-

вого, добре вписується в контекст підкурбанних випростаних поховань у межах ближньої сіверсько-донецької периферії їх поширення. Тож немає підстав створювати з них окрему лісостепову групу.

Підсумки невтішні. Для раннього енеоліту нині не можна надійно визначити випростані поховання, які б заповнили лакуну між могильниками мариупольського типу та появою поховань під курганами за доби середнього енеоліту. Хоча суто логічно таку ситуацію можна припустити, довести її поки що не вдається. В абсолютному хронологічному вимірі, зважаючи на ¹⁴C дати неолітичних могильників (Telegin et al. 2000; Котова, Ковалюх 2002) і наведені підкурбанні поховання, маємо суттєвий розрив, на який, як свідчать дати окремих поховань пізньонеолітичного Микільського могильника (Lillie et al. 2009), не завжди впливає резервуарний ефект.

²⁶ Автор розкопок та автор публікації не розібралися в цій ситуації, вважаючи, що випростане поховання зруйнувало скорчене. Але польові документи ясно вказують, що поховання 4 з підігнутими вліво ногами та залишками дерева від покриття частково зруйнувало в області таза поховання 4а. Рисунок поховань у С.І. Берестнева (Берестнев 2004, рис. 4, 1) суттєво відрізняється від польових.

- Берестнев С.И. Об одной из групп населения восточноукраинской лесостепи в эпоху палеометалла // Древности 2004. — Харьков, 2004. — С. 114—132.
- Бодянский О.В., Шапошникова О.Г. Звіт Дніпровського загону Інституту археології за 1962 рік // НА ІА НАНУ. — № 1962/2г.
- Гаврилюк Н.О., Рассамакін Ю.Я., Разумов С.М. та ін. Розкопки та музеєфікація курганів на острові Хортиця. Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. — Запоріжжя, 2006. — С. 13—28.
- Даниленко В.Н. Раннеолитические памятники на Сурском острове в Надпорожье (раскопки 1946 г.) // НА ІА НАНУ. — 1946/6а.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.
- Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.
- Добровольський А.В. Неолітична стація на о. Виноградному. Щоденник розкопок за 1929 рік // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК/Дн. — № 45, 46.
- Житников В.Г. Раскопки курганов могильника «Вертолетное поле» в Ростове-на-Дону // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. — Азов, 2000. — 16. — С. 88—91.
- Житников В.Г., Жеребилов С.Е. Синкретические погребальные комплексы энеолита—ранней бронзы из могильника «Вертолетное поле» в Ростове-на-Дону // Четвертая Кубанская археологическая конференция. Тез. докл. — Краснодар, 2005. — С. 84—88.
- Іванова С.В. Нові радіовуглецеві дати для пам'яток Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 69—75.
- Іванова С.В., Ветчинникова Н.Е. Курган эпохи палеометалла на берегу Аджалыкского лимана в Одесской области // ССПК. — 2009. — XV. — С. 43—47.
- Іванова С.В., Манзура И.В. Новые погребальные комплексы позднего энеолита в Северо-Западном Причерноморье // Stratum plus. — 2011. — № 2. — С. 237—246.
- Ковалева И.Ф. К выделению территориальной группы в постмариупольской культуре // Проблемы археологии Евразии: к 80-летию Н.Я. Мерперта. — М., 2002. — С. 51—67.
- Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья. — М., 2004.
- Кореневский С.Н. Современные проблемы изучения майкопской культуры // Археология Кавказа и Ближнего Востока. — М., 2008. — С. 71—122.
- Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье). — Ковель, 1994.
- Котова Н.С. Энеолитические материалы поселения и могильника у хутора Александрия на р. Оскол // Материалы и исследования по археологии Восточной Европы. — 2003. — 1. — С. 78—97.
- Котова Н.С., Ковалюх Н.Н. Каталог радиоуглеродных дат неолитических памятников Украины // Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002. — С. 85—105.
- Лагодовская Е.Ф. Дневник работ по Днепростроевской археологической экспедиции // НА ІА НАНУ. — № 1946/6.

- Лагодівська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя // АП. — 1949. — II. — С. 159—179.
- Лугова Л.М., Рассмакин Ю.Я. Енеолітичне поховання в кургані поблизу с. Орлик Полтавської області // Археологія. — 1985. — № 4. — С. 53—57.
- Манзура И. «Вытянутые» погребения эпохи энеолита в Карпато-Днестровском регионе // *Tyragetia*, s. n. — 2010. — IV (XIX). — № 1. — Р. 35—47.
- Николова А.В., Рассмакин Ю.Я. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днестра // СА. — 1985. — № 3. — С. 37—56.
- Петренко В.Г. Проблема «Триполье и степь» и памятники энеолита—ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. — Одеса, 2009. — 9. — С. 10—38.
- Петренко В.Г., Ковалюх Н.Н. Новые данные по радиоуглеродной хронологии энеолита Северо-Западного Причерноморья // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли Міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 102—110.
- Плешивенко А.Г. Курганы села Малоекатериновка. — Запорожье, 1996.
- Рассмакин Ю.Я. Энеолитические погребения степного днепровского Левобережья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 67—69.
- Рассмакин Ю.Я. Энеолит степного Причерноморья и Приазовья (по погребальным памятникам) // The Fourth Millennium BC. Proceedings of the International Symposium, Nessebur, 28—30.08.1992. — Sofia, 1993. — С. 5—28.
- Рассмакин Ю.Я. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы // *Stratum plus*. — 2000. — № 2. — С. 117—177.
- Рассмакин Ю.Я. Каменные навершия кичкаского типа как связующее звено позднеэнеолитических памятников Среднего и Нижнего Поднепровья // Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы Междунар. науч. конф., посвященной 10-летию независимости Украины. — Харьков, 2001. — С. 31—32.
- Рассмакин Ю.Я. О периодизации Александровского энеолитического могильника // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (мат-ли 5-го українсько-російського польового семінару). — К.; Воронеж. — 2001а. — С. 95—100.
- Рассмакин Ю.Я. Проблемы периодизация энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции // К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы. Мат-лы Междунар. науч. конф. — Самара, 2001б. — С. 84—92.
- Рассмакин Ю.Я. Про першу знахідку навершя кічкаського типу (з приводу одного зауваження) // МДАСУ. — 2004. — 2. — С. 5—37.
- Рассмакин Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. — 2004а. — № 2. — С. 3—26.
- Рассмакин Ю.Я. Новые даты к абсолютной хронологии энеолита степного Причерноморья (предварительная информация) // Археологический альманах. — 2009. — 20. — С. 289—296.
- Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.
- Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007. — С. 432—476.
- Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. — М., 1998.
- Серова Н.Л. Исследование кургана у с. Этулия // Археологические исследования в Молдавии (1974—1976 гг.). — Кишинев, 1981. — С. 58—71.
- Субботин Л.В. Отчет о раскопках курганов Дунай-Днестровской археологической экспедиции в 1977 году // НА ИА НАНУ. — № 1977/131.
- Субботин Л.В. О культурно-хронологическом месте древнейших вытянутых погребений Буджакской степи // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 71—72.
- Субботин Л.В., Дворянинов С.А. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции в 1980 году // НА ИА НАНУ. — № 1980/2.
- Субботин Л.В., Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье. — Одесса, 1998.
- Субботин Л.В., Островерхов А.С., Дзиговский А.Н. Археологические древности Буджака. Курганы восточного побережья озера Сасык. — Одесса, 1995.
- Субботин А.В., Субботин П.В., Островерхов А.С. Тимковский курган в свете проблем степного энеолита и культур бронзового века // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднепровья (мат-лы полевого семинара). — Тирасполь, 2000. — С. 80—95.
- Субботин Л.В., Тощев Г.Н. Археологические древности Буджака. Курганный комплекс у с. Лиманы. — Запорожье, 2002.
- Супруненко О. Б. Петрашівський курган доби енеоліту—бронзового віку. — К., 2012.

- Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Кургани Нижнього Прип'їлля. — К., 2011.
- Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
- Телегін Д. Я. Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я // Археологія. — 1987. — **60**. — С. 17—30.
- Телегін Д. Я. Кераміка раннього енеоліту типу Засуха в лісостеповому Лівобережжі України // Археологія. — 1988. — **64**. — С. 73—84.
- Телегін Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.
- Фоменко В. Н. Курган эпохи меди—бронзы близ устья р. Бакшалы // АДУ 2005—2007. — К., 2007. — С. 442—450.
- Шапошникова О. Г. Памятники нижнемихайловского типа // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 324—331.
- Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. — К., 1987. — С. 3—16.
- Шапошникова О. Г., Бодянский О. В. Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі // Археологія. — 1970. — **XXIV**. — С. 112—117.
- Шапошникова О. Г., Фоменко В. М., Бочкарев В. С. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1973 г. // НА ИА НАНУ, 1973/8.
- Шишлина Н. И. Изотопный «архив» кочевников Евразийских степей бронзового века: результаты исследования и интерпретация // Древние культуры Евразии. Мат-лы Междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения А. Н. Бернштама. — СПб., 2010. — С. 104—112.
- Шишлина Н. И. Новые данные о резервуарном эффекте в Прикаспии (по материалам современных и археологических образцов) // Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Тез. докл. Междунар. науч. конф. — Магас, 2010а. — С. 371—373.
- Шишлина Н. И., Ван дер Плихт Й., Зазовская Э. П. и др. К вопросу о радиоуглеродном возрасте энеолитических культур Евразийской степи // Вопросы археологии Поволжья. — 2006. — **4**. — С. 135—140.
- Яровой Е. В. Скотоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла. Автореф. дисс. ... доктора истор. наук. — М., 2000.
- Görsdorf J., Rassamakin Yu., Häusler A. ¹⁴C-Datings of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine // Higham T., Bronk C., Owen C. (eds.). Radiocarbon and Archaeology: Fourth International Symposium, St. Catherine's College, Oxford (9—14th April, 2002). — Oxford, 2004. — P. 127—134 (Monograph. — **62**).
- Govedarica B., Kaiser E., Rassamakin Ju. Ja., Samar V. A. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov // EA. — 2006. — **12**. — S. 63—112.
- Kovalyukh N., Videiko M. Y., Skripkin V. Chronology of Sofievka Type Cemeteries: Archaeological and Isotopic One // BPS. — 1995. — **3**. — P. 135—140.
- Levički O., Manzura I., Demcenko T. Necropola Tumulara de la Sarateni. — București, 1996.
- Lillie M., Budd C., Potekhina I., Hedges R. The Radiocarbon Reservoir Effect: New Evidence From the Cemeteries of the Middle and Lower Dnieper Basin, Ukraine // Journal of Archaeological Science. — 2009. — **36**. — P. 256—264.
- Nikolova A. V., Kaiser E. Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten // EA. — 2009. — **12**. — S. 209—240.
- Rassamakin Yu. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC // Levine M., Rassamakin Yu., Kislenko A. & N. Tatarintseva. Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. — Cambridge, 1999. — P. 59—182.
- Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.). — Mainz am Rhein, 2004. — Teil I: Text; Teil II: Katalog.
- Rassamakin Yu. Excavation of Unique Eneolithic Cemetery with Ritual Stone Constructions on the Island Khortytsia in the Dnipro Rapid Area (Ukraine) // TEA. — 2010. — **33**. — S. 13—14 (www.e-a-a.org/TEA33.pdf).
- Rassamakin Ju. Ja. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C¹⁴-Daten // Sava E., Govedarica B., Hänsel B. (hrsg.). Der Schwarzenmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.). — Leidorf, 2011. — Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. — S. 80—100.
- Rassamakin Yu. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements // Menotti F., Korvin-Piotrovskiy A. G. (eds.). The Tripolye Culture Giant-settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline. — Oxford, 2012. — P. 19—69.
- Rassamakin Yu., Menotti F. Chronological Development of Tripolye Culture Giant-Settlement of Talianki (Ukraine): C¹⁴ Dating vs. Pottery Typology // Radiocarbon. — 2011. — Vol. 53. — № 4. — P. 645—657.
- Rassamakin Yu., Nikolova A. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area // Biehl P., Rassamakin Yu. (eds.). Import and Imitation in Archaeology. — Langenweißbach, 2008. — S. 51—87 (Schriften des ZAKS. — **11**).

- Shishlina N.I., Zazovskaya E.P., Plicht van der J., Hedges R.E.M., Sevastyanov V.S., Chichagova O.A. Paleoeecology, Subsistence and C¹⁴ Chronology of the Eurasian Caspian Steppe Bronze Age // Radiocarbon. — 2009. — № 2. — P. 481—499.
- Telegin D.Ja., Kovalyukh N.N., Potekhina I.D., Lillie M. Chronology of Mariupol Type Cemeteries and Subdivision of the Neolithic-Copper Age into Periods for Ukraine // Radiocarbon and Chronology. — 2000. — № 1. — P. 59—74.
- Tkachuk T. Malice Ceramic «Imports» in the Context of Tripolye and Steppe Cultures // Kozłowski J.K., Raczky P. (eds.). The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in the Central Europe. — Kraków, 2007. — P. 249—258.
- Videiko M.Y. Radiocarbon Dating Chronology of the Late Tripolye Culture // BPS. — 1999. — 7. — P. 34—71.
- Videiko M.Y., Petrenko V.H. Radiocarbon Chronology of Complexes of the Eneolithic—Early Bronze Age in the Northern Pontic Region, a Preliminary Report // BPS. — 2003. — 12. — P. 113—120.

Надійшла 19.03.2013

Ю.Я. Рассмакин

ПОГРЕБЕНИЯ КВИТЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ АБСОЛЮТНОЙ ХРОНОЛОГИИ

В первой части статьи автор публикует и анализирует серию из 9 дат ¹⁴C, известных до настоящего времени для подкурганных «вытянутых» погребений степной зоны от Нижнего Дона до Дуная, из которых одна дата (Каменка-Днепровская) публикуется впервые. Особое внимание уделено вопросам проверки корректности дат, включая возможное влияние на их достоверность резервуарного эффекта, что может привести к их удревнению, поскольку большинство дат получены с образцов костей человека. Но, к сожалению, данные об изотопах δ¹³C и δ¹⁵N были получены только для даты из Каменки-Днепровской, которые свидетельствуют о возможном влиянии на нее резервуарного эффекта. Поэтому для проверки дат автор использует несколько археологических методов.

Первый метод — анализ размещения того или иного датированного «вытянутого» погребения в хорошо стратифицированных курганах, когда его позиция надежно определена по отношению к более раннему и более позднему погребениям, тем более, если они также датированы методом ¹⁴C. В этом контексте автор анализирует ситуации в кургане Тарасова Могила у г. Орехов и в кургане 1 из группы Вертолетное поле у г. Ростов-на-Дону, хотя они и не являются «идеальной» моделью.

Второй метод — наличие в погребениях таких категорий инвентаря, которые имеют четко определенную датировку в рамках относительной хронологии, в частности, периодизации трипольской культуры, и сравнение с абсолютной хронологией этапов развития последней. Наиболее ярким примером является каменное навершие кичкасского типа (вариант 1 — «молоток», по автору) из погребения 2 кургана 14 у г. Каменка-Днепровская в сопровождении спиральных пронизей, изготовленных из мишьяковистой бронзы (по данным Н.В. Рындиной). Относительная хронология навершия хорошо укладывается в рамках этапа Триполья C/2, так как аналогии ему хорошо известны в погребениях софиевского локального варианта Среднего Поднепровья, а также в некоторых погребениях бассейна Южного Буга. Этот вывод подтверждается пронизьями, химический состав которых по выводу Н.В. Рындиной близок усатовским бронзам. Но существует проблема соотношения более молодых радиоуглеродных дат софиевских могильников и более ранней даты из Каменки-Днепровской.

В целом анализируемые даты ¹⁴C для подкурганных вытянутых погребений подтверждают наличие двух этапов развития этой погребальной традиции, соответствующих по трипольской периодизации этапам B/2—C/1, C/1—C/2.

В следующей части статьи рассматривается распределение дат в контексте территориального распространения и концентрации вытянутых погребений, исходя из принципа наличия ядра распространения, ближней и дальней периферии. Закономерно, что наиболее ранние даты представлены в зоне ядра. Весьма спорными являются две наиболее поздние даты в зоне дальней периферии Буго-Днестровского междуречья (Александровка и Вапнярка), которые находятся уже в пределах дат ямной культуры эпохи ранней бронзы, что не соответствует археологическим данным. В связи с этим автор анализирует ситуацию с характеристикой вытянутых погребений Днестро-Дунайского региона, часть из которых относят уже к эпохе ранней бронзы. Кроме того, некоторые исследователи, в частности И.В. Манзура, пытаются выделить эти погребения в отдельную локальную группу, которая имела местное происхождение. Но автор, анализируя имеющиеся данные, не видит местных истоков данного обряда, с одной стороны, с другой — показывает несостоятельность наличия вытянутых погребений в ямной культуре.

В последней части статьи рассматривается вопрос о возможности выделения вытянутых погребений эпохи раннего энеолита, которые могли бы заполнить лакуну между могильниками мариупольского типа эпохи неолита и появлением подкурганных вытянутых погребений. Рассматривается вопрос — имеем ли мы системные доказательства для высказанной в литературе гипотезе эволюции от грунтовых коллективных могильников с вытянутыми погребениями к грунтовым индивидуальным, а затем — к подкурганным. Проанализировав известные памятники (о. Сурской, Капуловка, Александрия и др.), сделан вывод, что надежные данные для решения этой проблемы отсутствуют, и весьма большая хронологическая лакуна между коллективными могильниками и появлением курганов с вытянутыми погребениями, определяемая имеющимися датами ¹⁴C, остается незаполненной.

The author publishes a series of nine ^{14}C dates known for the barrow «stretched» burials of the Steppe zone from the Don to the Danube Rivers area. A special attention is paid to the check of dates correctness, including a possible influence of reservoir effect upon their validity which can cause their dating older though most of dates are obtained from the human bones samples. However, data on isotopes $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ were obtained only for the date from Kamianka-Dnistrovska and they evidence for the possible reservoir influence. Therefore, several archaeological methods are used for dates checking.

The first method is an analysis of dated «stretched» burial in well stratified barrows and its locating regarding to the earlier and later burials, in particular if they are also dated by ^{14}C method: Tarasova Mohyla barrow near Orikhiv and barrow 1 of Vertoletne field group near Rostov-on-Don, while they are not an «ideal» model.

The second method considers presence in the burials the inventory categories having clearly determined dating within the relative chronology, for instance in Trypillya culture division into periods and having comparison with the absolute chronology of this culture's stages of development. The most striking example is a stone poletop Kichkas type (variant 1 – «hammer», by the author) from the burial 2 barrow 14 near Kamianka-Dniprovsk with spiral beads made of arsenical bronze. Relative chronology of the poletop is well fitted into the frames of Trypillya C/2 stage, as soon as its analogies are known from the burials of Sofiyivka local variant of the Dnipro River middle region, as well as from several burials in the Southern Buh River basin. This conclusion is confirmed by the beads which chemical mixture is close to Usatove bronzes. However, there is a problem of correlation of younger ^{14}C dates of Sofiyivka burials and earlier date from Kamianka Dniprovsk.

As a whole, radiocarbon dates for the barrow «stretched» burials confirm the existence of two stages of this burial tradition development, which correspond to the stages B/2-C\1-C/1 and C/2 in the Trypillya division into periods.

Further discussed is the distribution of the dates in context of «stretched» burials territorial expansion and concentration based on the existence of expansion «core», close and far periphery. It is natural that the earliest dates are presented at the «core» area. Quite disputable are two latest dates at the area of far periphery between the Buh and Dnister Rivers (Oleksandrivka and Vapniarka) which are located already within the dates of Yamna culture of the Early Bronze Age; this fact does not correspond to the archaeological data. Because of that the author analyses the situation in the Dnister and Danube Rivers region with the «stretched» burials description, part of which are referred to the Early Bronze epoch already. Besides, some researchers, in particular I. V. Manzura, try to separate these burials into an individual local group of local origin. Analyzing the data available the author does not see the local roots of this custom, on the one hand, and on the other, shows the unfoundedness of stretched burials usage in Yamna culture.

In the last part the author considers the issue of possibility to define the Early Copper Age «stretched» burials which could fill the gap between the Bronze Age Mariupol type burial grounds and the appearance of barrow «stretched» burials. Analyzing this issue it is not known whether there are weighty proofs for the hypothesis of evolution from the ground collective burials with stretched bodies to the ground individual graves, later made under the barrows. The author analyses the known sites (Surskoi Island, Kapulivka, Oleksandriya, etc.) and comes to the conclusion that there are no reliable data for solving this problem and quite large chronological gap between the collective burial grounds and appearance of barrows with «stretched» burials determined by radiocarbon dates remain unfilled.

О.В. Шелехань

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУ ПЕРЕХРЕСТЯ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Проаналізовано гіпотезу, згідно з якою праобразом своєрідної форми мечів і кинджалів ранньоскіфського часу були чоловічі геніталії.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфи, меч, кинджал, фалічна символіка, типологія, антропоморфна скульптура.

Уже понад 20 років побуває думка, що добре знана форма скіфського меча копіює чоловічі статеві органи. Найбільш послідовно та повно її обстоює А.Ю. Алексеев, який спирається на

такі засади: 1) на антропоморфних стелах кинджали зображені поряд зі статевими органами, що свідчить про їхній зв'язок; 2) атрибутом скіфського Ареса є давній меч, а, отже, з огляду на хтонічну сутність цього божества, він може бути символом плодючості; 3) форма спе-

цифічних перехресть ранньоскіфських мечів повторює контури статевих органів чоловіка (Алексеев 1980; 1991). Ця гіпотеза була підтримана багатьма дослідниками, хоча вони й не надали додаткових аргументів, адля А.Ю. Алексеева вона дала привід запропонувати нову типологію скіфської клинкової зброї. Розглянемо його аргументи.

Манера носити меч і кинджал за скіфського часу

Думку про подібність скіфських мечів до фалоса вперше висунув Д.О. Мачинський за матеріалами Товстої Могили. Автор вважав, що піхви парадних мечів із лопаттю (рис. 1, 1) повторюють у профіль контури чоловічих геніталій. Це дозволило йому трактувати церемоніальний меч і пектораль як символи плодючості, залишені в ніші поховання як жертвоприношення парі божеств Арес — Аргімаса (Мачинський 1978, с. 148). Керуючись дуалістичним підходом, дослідник вважав можливим вбачати божественні символи плодючості також у тазку й амфорі з Чортотлима (Мачинський 1978, с. 134).

Не вдаючись до аналізу культурологічної складової роботи Д.О. Мачинського, розглянемо морфологію піхов з лопаттю. Цінним джерелом у цьому сенсі є рельєфи з Пересеполі з зображеннями піших воїнів (Черненко 1980, с. 29, рис. 20; 21). На них видно, що лопать використовувалася для закріплення піхов на паску вздовж стегна. Кочовики носили меч дещо інакше. Довгий меч звисав уздовж стегна, а кинджал — навскіс до стегон. Іноді для цього використовували не одну, а дві лопаті. Допоміжна розміщувалася посередині піхов, що зафіксовано в похованнях з кургану Солоха (Манцевич 1987, с. 70) і кургану 7 Бориспільського некрополя (Мелюкова 1964, табл. 18, 7).

Вказана манера носити зброю притаманна населенню Північнокавказького регіону (Шульц 1976, с. 223; Білозор 1996) і збереглась у національних одностроях аж донині (рис. 1, 4). Вона використовувалася скіфами, ймовірно, задля того, щоб звільнити лівий бік для прикріплення до паска горита (рис. 1, 5—8). Близькість кинджала до зони паху і навела дослідників на думку, що вони певним чином символічно пов'язані. Але при використанні такої підвіски лопать спрямована догори, тобто навпаки гіпотетичному фалічному символу. Так само орієнтовані й рельєфні зображення на обкладинці піхов — лопаттю догори.

Фронтальна підвіска меча на поясі відображена і в поховальному ритуалі. Знахідки зброї навскіс на стегнах небіжчика (рис. 1, 2, 3) поширені в меотських (Ерліх 1989, с. 180; Новичихин 2006, с. 26) і скіфських похованнях (Ольховський 1991, с. 88), тобто, в середовищі племен, на формування матеріальної культури яких суттєво вплинули народи Північного Кавказу. Відома вона також у некрополях античного Боспору (Сокольський 1954, с. 129). На думку В.С. Ольховського, така позиція зброї в похованні є важливим етнокультурним показником і відображає звичай носити кинджал на поясі. Важливим є спостереження дослідника, згідно з яким ця риса поховального обряду не притаманна архаїчним похованням кочовиків Північного Причорномор'я. Натомість вона була поширена, передусім, у V ст. до н. е. (Ольховський 1991, с. 59, 69, 88, 109), тобто тоді, коли ниркоподібні перехрестя з гіпотетичним культовим навантаженням вийшли з ужитку (Мелюкова 1964, с. 49). Викладені спостереження спонукають схилитися до думки, що призначення лопаті було суто утилітарним. Трактовка ж профільного зображення піхов як культового символу вимагає додаткових аргументів. Розглянемо міркування А.Ю. Алексеева з цього приводу.

Фалічні антропоморфні стели та клинкова зброя

Спочатку А.Ю. Алексеев помітив подібність у зображенні меча й фалоса на антропоморфних стелах. На його думку, розміщення меча поряд з геніталіями обумовлено прагненням підсилити атрибути плодючості зображуваного героя. Дослідник також наголошував на тому, що мечі з нирко-, серце- та вісімкоподібним перехрестям повторюють контури скіфської схеми зображення фалосів (Алексеев 1980, с. 42). Поєднання фалоса та клинкової зброї було зафіксовано автором на семи стелах, нині таких стел 13 (рис. 2). Загалом В.П. Білозор нарахував 145 стел (Білозор 1996, рис. 1), відтак, зображення фалоса й кинджала разом трапляються лише на 7,5 %. Та попри це А.Ю. Алексеев пише, що майже на всіх фалічних антропоморфних статуях біля паска зображено кинджал (Алексеев 1991, с. 277). Насправді фалос без клинкової зброї зображено лише на двох стелах: зі станиці Маничська та Великомихайлівки (рис. 2), але клинкову зброю без фалоса зображували значно частіше — в 41 випадках із 54, тобто на майже 80 % стел (Іллінська 1961,

Рис. 1. Клинкова зброя скіфів: 1 — меч і піхви меча з Товстої Могили (за: Черненко 1980); 2 — план поховання кургану 3/2002 Перещепинського курганного могильника (за: Кулатова, Супруненко 2003); 3 — план поховання 1 кургану 1 біля с. Новорозанівка (за: Шапошникова, Ребедайло 1977); 4 — портрет осавула 1-го куреня гайдамаків Холодного Яру (за: Горліс-Горський 2012); 5 — реконструкція спорядження воїна з Товстої Могили (за: Черненко 1975); 6 — реконструкція спорядження воїна з поховання 1 кургану 1 біля с. Новорозанівка; 7 — реконструкція спорядження воїна з Гладковщини (обидві за: Черненко 1997); 8 — реконструкція спорядження воїна з поховання 2 кургану 12 курганної групи шахта № 22 (за: Горелик 1977); 9 — фрагмент гребеня з кургану Солоха (за: Манцевич 1987)

с. 41; Попова 1976, рис. 4; 5; Ольховский 2005, рис. 64—95; Топал 2005, с. 29).

Крім того, кинджал не завжди зображували прикріпленим на лицьовій грані стели. Відомо дев'ять зображень меча або кинджала, висічених на бічній грані стели, під правою рукою. Варто також згадати, що на двох стелах разом з фалосом зображено одразу два зразки клинкової зброї — довгий меч і короткий кинджал (рис. 2, 4, 8). Керуючись логікою автора, можна було б припустити, що в цих випадках відбулося прагнення надати зображеному герою подвійний плюс до плодючості. Проте поєднання меча та кинджала відомо не тільки на скульптурних зображеннях, а й у поховальному обряді, наприклад у Старшій Могилі (Іллінська 1951, с. 197) і сарматських похованнях з могильників Кара-Оба й Калинівський (Симоненко 1984).

Перераховані обставини вказують на неправомірність вбачати взаємозв'язок між деталями озброєння героя та його чоловічою міццю. Вірогідно, нанесений на стелу комплекс озброєння відповідав набору зброї, яким користувались у реальному житті. Тобто, первинним є виріб, а його зображення — вторинне. Якщо портретні риси передано досить довільно, в контурах зброї беззастережно розпізнаються екземпляри озброєння, притаманні певному відрізку скіфської історії (Мелюкова 1952; Черненко 1964, с. 144; Горелик 1973; Попова 1976, с. 111; Шульц 1976, с. 223; Ольховский 1989, с. 102; 2004, с. 350). Чітко простежено динамізм у зміні зображень відповідно до розвитку паноплії. Приміром, зображення кубанського шолома поєднуються на стелах винятково з архаїчними формами кинджалів (Мелюкова 1952). Тож вважаємо, що зображення кинджала на фронтальній частині стели дійсно не випадкове та пояснюється винятково прагненням передати згадану манеру підвіски (Ольховский 2004, с. 350). Так само не можна пояснити з позиції містичного символізму й відомі приклади зображення нагайки перед стегнами (рис. 2, 1), хоча за бажання й тут можна вгледіти відповідний символ плодючості.

Відкидаючи тезу про зв'язок зображень меча та фалоса на антропоморфних стелах, звернемо, по-перше, увагу на те, що на статуях з підкресленими ознаками чоловічої статі, крім того, є зображення повного комплексу озброєння. На них обов'язково висічено пасок, часто — контури панцира та шолома¹. Комплекс

наступального озброєння, крім кинджала, може включати ще один клинок, бойову сокиру та лук зі стрілами. Головна особливість розглянутої групи статуй не в тому, що на них зображення фалоса може поєднуватися з якимись видами озброєння. Характерна та обставина, що стаття героя підкреслено не зважаючи на те, що він повністю одягнений і споряджений до бою², і його чоловіча міць не залежить від супутніх артефактів.

По-друге, такі стели датуються винятково часом скіфської архаїки³. На це вказують характерні риси озброєння, передані давніми майстрами. Йдеться, передусім, про кинджали з брускоподібним навершям, кубанські шоломи та бойові сокири. За даними В.П. Білозора, на території Північного Причорномор'я та Передкавказзя відомо 34 стели VII—VI ст. до н. е. (Білозор 1996, рис. 1), тобто 26 % архаїчних стел було виконано з гіпертрофованими ознаками чоловічої статі. Встановлення витоків цієї традиції здатне пролити світло на питання фалічності скіфської клинкової зброї.

М.І. Артамонов убачав в ітіфалічних зображеннях образ героя-предка скіфів (Артамонов 1961, с. 79), але не пояснював, чому атрибути плодючості предка зображено не на кожній стелі. П.М. Шульц звернув увагу на архаїчність фалічних персонажів і пояснив їхнє зникнення трансформацією культу предка в практику індивідуалістичного зображення військових вождів (Шульц 1976, с. 226). В.П. Білозор вважає, що поєднання статевих органів із реалістичним бойовим обладунком вказує на змішання в одному зображенні архаїчних рис родоплемінного патріарха та нового образу героя, який поступово витіснив свого попередника (Білозор 1991, с. 163). Але слід зауважити, що культ героїв був поширений у середовищі іранських племен задовго до появи скіфів на історичній арені (Отрошенко 2002, с. 169). Д.С. Раєвський вбачав у скульптурі тричленну модель Всесвіту, де нижній ярус відповідав хтонічному світу з його відтворювальною функцією. Через це автор розглядав зображення статевих органів як

будь-якому разі зберігається парадоксальність образу одягненого чоловіка з оголеними геніталіями (Яценко І.В. 1997, с. 169; Яценко С.А. 2006, с. 53).

² Доповідь В.В. Отрошенка «Герой або ремісник?» на конференції «Дні науки в НаУКМА 2013», присвячена ітіфалічним зображенням бронзової доби.

³ Фрагментовану стелу з Маріуполя В.С. Ольховський датує V ст. до н. е. (Ольховский 2004, с. 355), але з огляду на брускоподібне навершя кинджала та наявність сокири доцільніше відносити її до ранішого часу (див.: Іллінська 1961, с. 41).

¹ Дехто вважає, що на стелах ранньоскіфського часу могли бути зображені не шоломи, а башлики. Та в

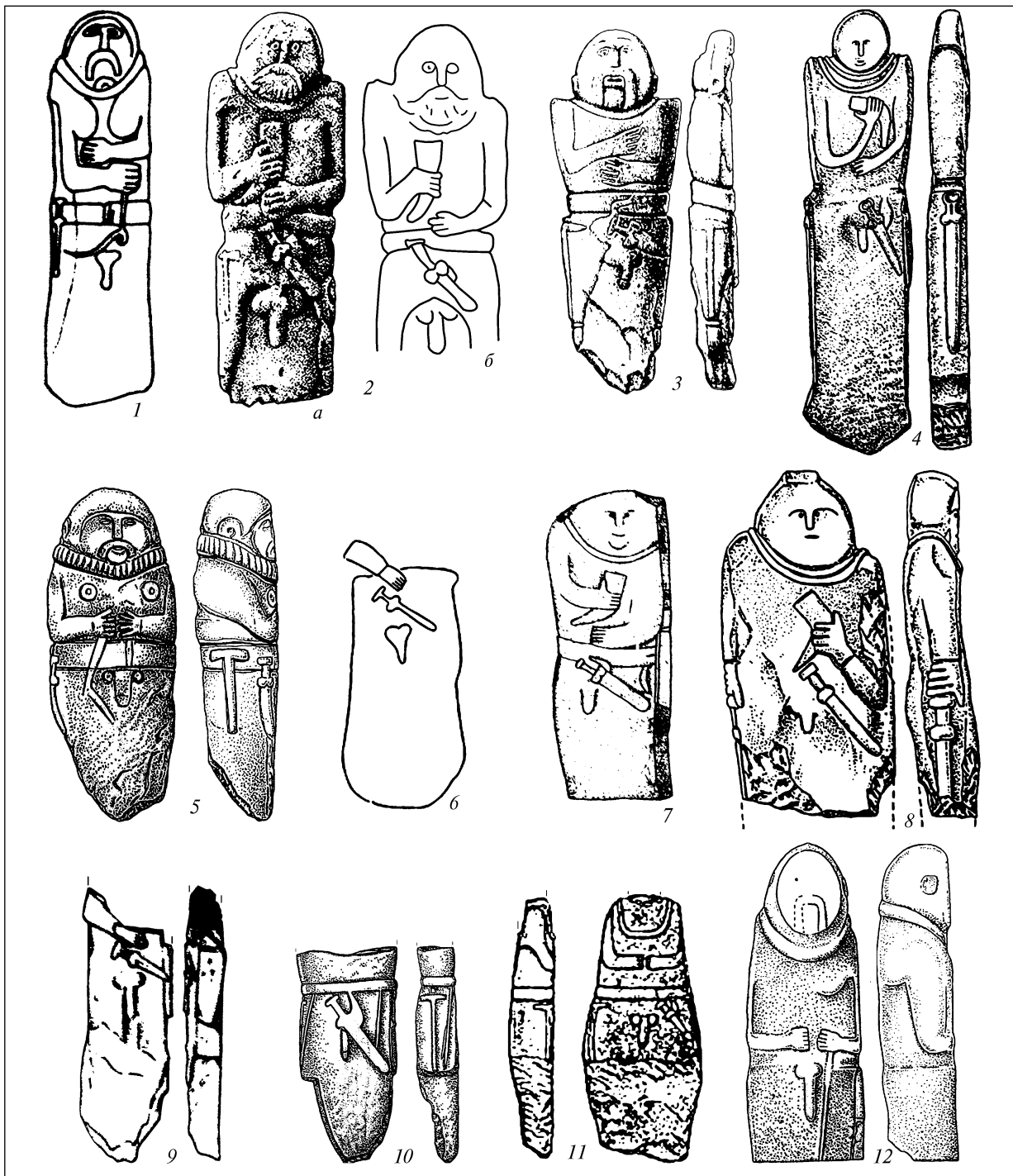

Рис. 2. Фалічні антропоморфні стели: 1 — Олександрівське (за: Білозор 1991); 2 — Ново-Василівка (а — за: Білозор 1991; б — за: Алексеев 1980); 3 — Кожум'яки; 4 — Медерово; 5 — Собіоари; 6 — станиця Маничська; 7 — Любомирівка; 8 — Томаковка (усі за: Ольховский 2005); 9 — Дятловка (за: Шульц 1976); 10 — Маріуполь (за: Ольховский 2004); 11 — Інгуло-Кам'янка (за: Алексеев 2003); 12 — Надежда (за: Попова 1976); 13 — Плавні; 14 — Великомихайлівка; 15 — Прохладний (усі за: Бессонова 2005—2009)

намір підкреслити одну з рис підземного світу (Раевский 2006, с. 428).

Найпереконливіше, на нашу думку, пояснення П.М. Шульця та В.П. Білозора, згідно з якими зникнення рис родючості на статуї зумовлено соціальними зрушеннями в скіфському

суспільстві. Середина—друга половина VI ст. до н. е. характеризуються значними змінами в матеріальній культурі. Більшість дослідників схильна вбачати причину цього в перетурбаціях у середовищі причорноморських номадів (Алексеев 2003, с. 183 Фіалко, Болтрик 2003,

с. 89; Виноградов 2009, с. 18; Гречко 2012, с. 102). Внаслідок нестабільності в цей час у традиційно мілітаризованому кочовому суспільстві вплив воїнського прошарку зріс ще більше. С.С. Бессонова, характеризуючи цю ситуацію, припускає, що від початку V ст. до н. е. опорою нової військової аристократії стали професійні дружинники, а жрецька верства втратила свій вплив. Дослідниця ілюструє цей процес зникненням так зв. «енарейського комплексу» з поховального інвентарю (Бессонова 1995). Натомість поширюються поховання так зв. дружинників, які вирізняються повним набором озброєння на тлі іншого скромного супроводу (Черненко 1992). Тож вважаємо за можливе долучити до археологічних відповідників епохи жрецького домінування й фалічну антропоморфну скульптуру, а її зникнення, відповідно, пов'язати з відходом від архаїчного образу предка-героя з підкресленими символами плодючості.

Питання типології та походження скіфської клинкової зброї

Гіпотеза А.Ю. Алексеева знайшла відображення в поділі відомих зразків клинкової зброї, що ґрунтується на подібності виробів до фалоса (Алексеев 1991, с. 276). Через це він розкритикував типологію А.І. Мелюкової (Мелюкова 1964). Наголосимо, що її система була доповнена новими типами — келермеським (Черненко 1980, с. 29; Ворошилов 2011), з лучкоподібним перехрестям (Скорый 1982), без навершя (Махортих, Скорый 1986) та з Т-подібним руків'ям (Бабенко 2009). Поповнилась і добірка кинджалів з сегментоподібним перехрестям (Петровська 1971, с. 14), і біметалевих виробів (Ворошилов 2006). Були переглянуті питання виникнення та походження скіфської форми меча (Черненко 1979; Шрамко 1984). Та попри це в атрибуції клинкової зброї дослідники й нині користуються типологією А.І. Мелюкової, оскільки дослідниця створила таку систему, яка дає змогу не лише впорядкувати відомі екземпляри зброї, але й вписувати нові знахідки в уже окреслені таксономічні одиниці. Це сталося через те, що в основу типології було покладено пару поєднаних ознак — форму перехрестя та навершя, помічену ще на початку XX ст. (Ростовцев 1918, с. 55; Ginters 1928, S. 23).

На думку А.Ю. Алексеева, такий підхід може бути інструментом лише для речознавчих і хронологічних схем, але не відповідає вимогам функціонального характеру. Іншими словами, до-

слідник вважає, що штучна типологія позбавлена сенсу в очах виробників і власників цієї зброї. Тож він висунув схему впорядкування, яка відбиває ідею, що спонукала давніх майстрів надавати своїм виробам певного вигляду. Розвиваючи припущення Д.О. Мачинського, автор вбачає обриси фалоса не в піхвах, а в самому мечі.

З цією метою дослідник проаналізував 256 зразків клинкової зброї скіфського часу широкого територіального діапазону — від Середньої Європи до східного Казахстану та виділив 54 найпоказовіші риси. Кореляція їх уможливила виділити групи речей з певним набором ознак. Основну увагу приділено типу, якому надавалася первинна культурна функція, кинджалам з серце-, нирко- та вісімкоподібним перехрестям. Оскільки вказані форми перехрестя притаманні архаїчним виробам, цей тип названо «первинним», адже він найбільше відповідав уявленням автора про культурне навантаження виробу, тобто був найбільше схожий на фалос. Цей тип характеризується наступним чином: виріб з бруско- або волютоподібним навершям, серце-, нирко- та вісімкоподібним перехрестям, прямим або двоваликовим руків'ям, трикутним або звуженим в останній третині клинком.

На думку автора, на культовий зміст цього типу вказує повідомлення Геродота (IV, 62) про поклоніння на вітарі Ареса саме стародавньому залізному мечу, оскільки на час написання «Скіфського логоса» основною формою перехрестя стала метеликоподібна (Алексеев 1980, с. 43). Проте ще в VII ст. до н. е. побутували екземпляри з усіма згаданими перехрестями (Мелюкова 1964, с. 60; Ворошилов 2006; 2007). Отже, давність такого меча може вказувати на будь-яку форму залежно від глибини історичних та етнографічних паралелей. А.В. Дарчієв, зіставляючи дані Геродота з осетинським епосом, припускає, що об'єктом поклоніння міг бути навіть виріб з метеоритного заліза, оскільки в низці етнографічних джерел стародавній меч викувано з «каменю, що впав з неба», а визначення «ἀρχαῖος» може означати не просто його давність, а й споконвічність (Дарчиев 2005, с. 222).

Три інші типи, що, на думку А.Ю. Алексеева, згодом відійшли від канону, представлені такими формами: 1) з бруско- чи волютоподібним навершям і широким метеликоподібним перехрестям; 2) з овальними навершям і руків'ям, псевдотрикутним перехрестям і трикутним клинком; сюди ж включені односічні

зразки на основі подібності декору руків'я; 3) з суцільним антенноподібним навершям, рифленим руків'ям, вузьким метеликоподібним перехрестям і трикутним клинком.

У загальних рисах цей поділ показує напрям розвитку скіфської клинкової зброї. Але очевидно, що відсутність ієрархічного членування призводить до того, що в межах одного типу поєднуються різні форми, що суттєво знижує можливості їх хронологічного впорядкування. Зокрема, залучення до одного підрозділу виробів з тритавровим, двоваликовим і пласким руків'ям затушовує їхню хронологічну й типологічну розбіжність. Об'єднання дво- й односічних екземплярів, на нашу думку, загалом неприпустиме, оскільки вони мають різне культурне підґрунтя.

Тож для обґрунтування розглянутої гіпотези варто було б знайти витоки фалічності клинкової зброї не серед її спрощених зображень на стелах, а реальних категорій матеріальної культури. На думку А.Ю. Алексеева, поява ниркоподібного перехрестя пов'язана винятково з трансформацією культових уявлень. На мою думку, для встановлення витоків цієї типоформи слід звернутися до походження меча скіфського типу. Цю умову ми висуваємо, ґрунтуючись, передусім, на спостереженнях дослідників, згідно з якими технологічні риси є більш консервативними порівняно з морфологічними. Завдяки цьому можна вказати на умови та обставини появи тої чи іншої конструктивної особливості зброї (Шрамко 1984; Шрамко, Фомін, Солнцев 1970; 1977).

Протягом ХХ ст. уявлення про походження скіфського меча набули певних трансформацій. У 80-і рр. думка про перський акінак як його прототип (Ростовцев 1918, с. 37; Граков 1971, с. 72; Артамонов 1975) відійшла на шпальти історіографічних нарисів, оскільки в 70-і рр. були висунуті дві нові гіпотези. Згідно з першою, вихідною територією його формування був Південний Сибір (Тереножкин 1975; Мурзин 1984, с. 75), але більшість науковців підтримала північнокавказьке походження (Лесков 1975, с. 3; Черненко 1979; Исмагилов 1980; Шрамко 1984; Махортих, Скорий 1986; Мелюкова 1989, с. 93; Новичихин 1990; Болтрик, Вознесенская, Филалко 2003, с. 105; Вальчак 2004; Ворошилов 2007; Эрлих 2007, с. 93). За цим підходом, перехрестя скіфських мечів похідні від форми у вигляді опущених трикутників.

Культове навантаження кинджалів з нирко-, серце- та вісімкоподібним перехрестям А.Ю. Алексеев пояснює через неможливість

виникнення цієї форми з практичних міркувань. Тож автор розглядає появу їх суто через призму культового символізму (Алексеев 1980, с. 43). З боку функціональності перехрестя клинкової зброї скіфського часу через незначний розмір дійсно може сприйматися як несуттєве, умовне, адже воно не може закрити кисть від ударів супротивника. Але в цьому разі постає запитання, чи була в тому потреба?

Говорячи про військове мистецтво скіфів, ми можемо скласти уяву про їхні навички «фехтування», орієнтуючись на вироби греко-скіфської торетики. Наголосимо, що наші міркування стосуються переважно короткої клинкової зброї, оскільки акцент використання виробів з середнім або довгим клинком зміщений у бік рубально-кільчох і рубальних ударів (Скорый 1982, с. 84; Симоненко 1984, с. 129; Назаров 1986). Однакове оздоблення руків'я скіфських мечів і кинджалів є додатковим свідченням походження цієї типоформи загалом від коротких кинджалів передскіфського часу.

Найпоказовіша сцена бою на гребені з Солохи (Манцевич 1987, рис. 34). Не вдаючись до інтерпретації сюжету, звернемося до фігур піших воїнів з погляду їх постави й манери тримати зброю (рис. 1, 9). Звичайно, в реальному бою ситуативне застосування зброї майже необмежене, але основні конструктивні особливості певного її різновиду визначали його основну функцію (Назаров 1986; Kontny 1998). Очевидно, що основним і найдієвішим прийомом був прямий укол низу або збоку, що зумовлено динамічними антропометричними показниками людського тіла. На це вказує також незначна довжина більшості клинків (це твердження справедливе стосовно кинджалів і так зв. коротких мечів) та їхня товщина. Своєю чергою, для відбиття атаки супротивника міг використовуватися найперше щит, адже незначна довжина клинка підвищувала ризик поранення руки. На це опосередковано вказує поза воїнів і та обставина, що практика відхиляти удар ворожого клинка своїм з'явилася лише за часів розвинутого середньовіччя. Тож не можна погодитися з дослідниками, які припускають, що округла форма перехрестя скіфських кинджалів слугувала для відведення принаймні дотичних ударів (Воронина 1962; Шрамко 1984, с. 29).

Але звернемо увагу на іншу важливу деталь. Руків'я кинджала обхватується кільцем пальців. Аналогічний захват відтворено в сценах бою на обкладинці горита з кургану Солоха (Манцевич 1987, с. 73) і «шоломі» з Передерієвої Мо-

гили (Моруженко 1992, рис. 7). На те, що ці пози не продукт художньої традиції, вказує також близьке за типом зображення на пластині з Сахнівки, де передано сцену жертвоприношення (Русяєва 1997, с. 51, рис. 4). На ній зображено двох чоловіків, один з яких готується завдати удар іншому. Таким чином зрозуміло, що для нанесення уколу між клинком і руків'ям необхідно мати упор, аби рука не зісковзувала на лезо при утворенні «незручного кута» між клинком та рукою (Членова 1967, с. 24). Саме таку функцію — упору для кисті — й виконувало перехрестя на скіфських кинджалах, і для цього було цілком достатньо невеликих їх розмірів.

Для пояснення виникнення й поширення специфічної форми перехрестя-упору необхідно звернутися до особливостей конструкції біметалевих мечів скіфського типу (рис. 3), хоча деякі суцільнозалізні вироби можуть датуватися ранішим часом ніж біметалеві. Йдеться, передусім, про екземпляри суто скіфського вигляду, що трапляються в похованнях з речами новочеркаського типу, приміром меч з поховання біля Лермонтовського роз'їзду (Тереножкин 1976, рис. 78). Зразки з бронзовим руків'ям є безперечними попередниками залізних у технологічному плані. Тож їх можна розглядати як проміжний етап у розвитку озброєння на зламі доби бронзи — раннього заліза (Шрамко 1984, с. 24). У суцільнозалізних виробах майстри повторювали форму біметалевих, тож вони похідні від останніх.

Типові ниркоподібні, псевдотрикутні та метеликоподібні форми перехрестя побутували протягом тривалого часу, незважаючи на одноразову ливарну форму для руків'я (Шрамко, Фомин, Солнцев 1977, с. 64; Техов 1980, с. 249; Шрамко 1984, рис. 4). Для виготовлення складної форми, відмінної від простої геометричної, необхідно було докласти зусиль, надмірних з погляду звичайної функціональності.

Якщо порівняємо чорногорівські, новочеркаські та ранньоскіфські руків'я мечів і кинджалів, видно тенденцію до збільшення питомої ваги перехрестя (Членова 1975, с. 70; рис. I; IV)⁴. Перші біметалеві чорногорівські зразки

такої зброї представлені клинками з простим прямим перехрестям. Кинджали новочеркаського часу мають вигнуте перехрестя або у формі спарених трикутників, опущених вершиною вниз. Водночас зростає площа прилягання деталей (рис. 3). Ймовірно, це зумовлено прагненням міцніше закріпити долите руків'я на клинку. Тобто, помітно наочний рух, аби якомога більше охопити клинок перехрестям з боків, і на екземплярах скіфського вигляду перехрестя вже охоплює основу клинка двома півколами. З цієї позиції роль первинного перехрестя притаманна, передусім, метеликоподібній формі (Бужор, Тлі, поховання 85), оскільки вона більшою мірою відбиває риси перехідного етапу.

Певна несхожість екземплярів діахронних культур цілком зрозуміла та пояснюється тим, що розвиток клинкової зброї мав стрибкоподібний характер. Спочатку округла форма перехрестя закріпилась у виготовленні литих руків'їв, її ж втілення в залізі було вже даниною традиції. Надалі, оскільки накладне перехрестя втратило практичну функцію кріплення, воно стало тонше, а виконання поступово менш якісним. Отже, в цьому разі впевнено можна говорити, що емпірично досягнуті доцільні форми перехрестя стали традицією. Вісімкоподібні перехрестя, яких відомо одиниці (Бурти, Старша Могила, Хотінь), — залізні, отже їх можна розглядати лише як одну з відносно пізніх модифікацій архаїчних перехресть округлої форми.

Очевидно, що вбачати фалічність у виробах попереднього часу можна лише зі значною мірою суб'єктивності. Про виникнення ж ниркоподібного перехрестя в передскіфський час, коли «кімерійські» стели не мали жодних ознак статі, додатково свідчить проти копіювання ковалями й ливарниками скульптурних рис. Отже, погляд, згідно з яким чільним фактором у розвитку зброї проголошується культова складова, дуже спрощений. На запровадження й розвиток озброєння впливало безліч чинників. Форми й технології запозичували внаслідок впливу або військових зіткнень, а наступальне й захисне озброєння перманентно знаходились у стані «перегонів». Водночас у створенні будь-якого різновиду зброї основним чинником була функціональність (Худяков 1981, с. 35). Еволюція скіфського озброєння відбувалася в умовах тісної взаємодії з населенням сусідніх культур (Членова 1975, с. 69; Шрамко 1984, с. 22; Махортих 1995, с. 110). Значний вплив на цей процес мали етнічні та соціальні зрушення (Черненко 1971; 1992). Тож обраний А.Ю. Алексе-

⁴ Н.Л. Членова розглядає чорногорівські зразки з прямим перехрестям і новочеркаські з опущено-трикутним як синхронні, названі нею, відповідно, типами С і А (Членова 1975, с. 75). Але навіть за такого підходу окреслений дослідницею тип С постає як бічна лінія розвитку кинджалів передскіфського часу, що не мала значного впливу на формування зброї скіфського типу.

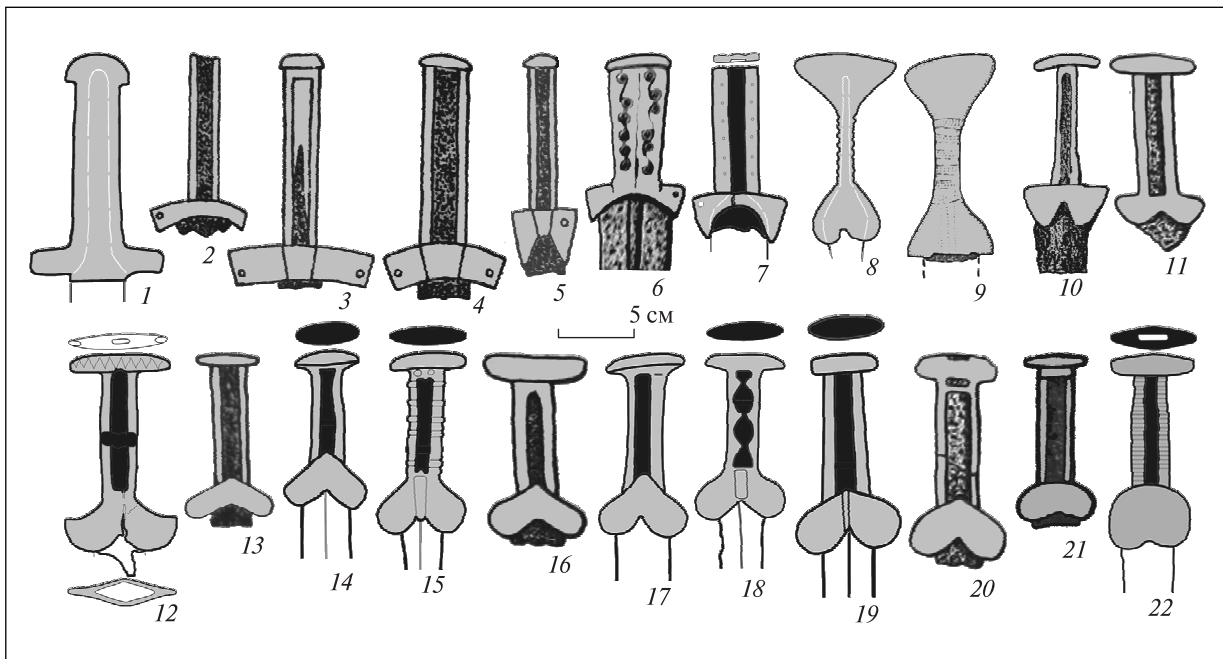

Рис. 3. Біметалева клинкова зброя перед- та скіфського часу: 1 — Середнє Подніпров'я (за: Шрамко, Фомин, Солнцев 1977); 2 — Кисловодськ; 3 — Березовський могильник; 4, 5 — могильник на Кисловодській меблевій фабриці (всі за: Новичихин 1990); 6 — станиця Абдаївська (за: Шрамко 1984); 7 — Кисловодськ; 8 — Софіївка (обидва за: Шрамко, Фомин, Солнцев 1977); 9 — Новомиколаївський II могильник (за: Эрлих 2007); 10 — Бужор (за: Новичихин 1990); 11 — Тлі, поховання 85 (за: Техов 1980); 12 — Градизьк (за: Кулатова 1994); 13 — Камішин (за: Новичихин 1990); 14 — Покровка; 15 — Масловка (обидва за: Ворошилов 2007); 16 — хут. Степовий (за: Шрамко 1984); 17 — Тамбов (за: Медведев 1999); 18 — Лопатіно (за: Ворошилов 2007); 19 — Харківський істор. музей (за: Бабенко 2006); 20 — Кумбулта (за: Шрамко 1984); 21 — хут. Стеженський (за: Новичихин 1990); 22 — Райгород (за: Мелюкова 1964)

евим підхід демонструє спрощену картину розвитку скіфського озброєння. Відсутні передумови втілення фалоса в зброї, жодним чином ця ідея не проявляється й у постскіфський час. Немає аналогій фалічній клинковій зброї серед матеріалів сусідніх синхронних культур, як і в старожитностях спільнот, що вплинули на формування скіфської матеріальної культури. Єдиний відомий нам достовірний випадок свідомого надання клинковій зброї фалічних рис — зулуська кпінга, яку, природно, не можемо розглядати як історичну паралель.

Міфологічні уявлення

Ще однією ключовою тезою А.Ю. Алексєєва є трансформація релігійних уявлень за скіфського часу зі зміною атрибутів бога війни. Адже ні до, ні після скіфської доби в Європі невідомі екземпляри клинкової зброї, які можна було б беззастережно порівняти з фалосом. Вчений пише, що хотілося б трактувати з цих позицій кельтські мечі з антропоморфним руків'ям, але для цього немає підстав (Алексєєв 1991, с. 278). Л.С. Клейн з цього приводу припускає, що функ-

ція громового молота — типової зброї індоєвропейських громовержців — могла перейти у скіфів до меча. На його думку, це відбулося в часи передньоазійських походів, коли кочовики запозичили акинак разом із супутніми культовими уявленнями (Клейн 1987, с. 71). З невідомих причин дослідник дотримується версії запозичення скіфської форми меча з Передньої Азії, відкинуту ще в 70-і рр., та посиляється на роботу Н.Л. Членової, яка недвозначно наголошує, що є прихильницею північнокавказького походження скіфських мечів і кинджалів, а саме від кобанських прототипів (Членова 1967, с. 20). Водночас у передскіфських і скіфських пам'ятках достатньо широко відомі вотивні сокири-скіпетри, оформлені у звіриному стилі, які пов'язують із символами влади військових керманів середньої ланки (Ильинская 1965).

Але більшість дослідників постулює глибoku вкоріненість скіфських міфологічних уявлень у споріднені культури бронзової доби. Зіставивши статуарні сюжети скіфських і ямних пам'яток, М.О. Чмихов і Н.Д. Довженко, не зважаючи на значний хронологічний проміжок між цими культурами, наголосили на значній

стилістичній схожості скульптури. З одного боку, вони пояснювали це спільною індоіранською міфологічною основою в становленні практики статуарних зображень, з іншого, їх постановня пов'язувалося з певним ступенем розвитку того чи іншого суспільства (Чмихов, Довженко 1987, с. 138). В.В. Отрощенко припускає, що кочовики доби раннього заліза цілеспрямовано облаштовували свої святилища на курганах попереднього часу, оскільки степові племена II—I тис. до н. е. були на одному рівні соціального розвитку, якому притаманні культові відправи просто неба (Отрощенко 1982, с. 15). Намічена тенденція зберігається попри те, що степовики бронзової та ранньозалізної доби селились у різних екологічних нішах (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 42, 45). Яскравим прикладом цього є знахідка скіфського меча на вершині довгого кургану бронзової доби, трактованого як святилище Ареса, в уроч. Носаки в Дніпро-Молочанському степовому межиріччі (Болтрик 1978).

Наведені А.Ю. Алексєєвим паралелі між Аресом і спорідненими міфологічними посталями (Алексєєв 1980, с. 44—45) не переконливі (Бессонова 1984, прим. 108), адже в усіх індоєвропейських громовержців функцію фалічного атрибута влади та боротьби зі злими силами виконувала ударна зброя. Ця обставина не випадкова та має підґрунтя в індоарійській міфології. Зброя першого громовержця Індри — кам'яна булава ваджра (Браун 1977, с. 288). Відповідність цьому традиційно вбачають у таких археологічно зафіксованих символах влади військового стану як кам'яні скіпетри (Шарафутдінова 1980, с. 66; Отрощенко 1993, с. 104). Подібна атрибутика збереглась у народів Європи аж до середньовіччя у символах Перуна і Тора (Даркевич 1961; Новикова 1991, с. 175). На відсутності меча серед атрибутів громовержців також наголошував І.Ю. Шауб, а в описаних Геродотом ритуалах вбачав винятково поклоніння персоніфікованому мечу як такому (Шауб 2007, с. 137).

Д.С. Раєвський підтримував Д.О. Мачинського, спираючись на висновки культурологічної роботи А. Фортінгема (Раєвський 1985, с. 226). За їхніми спостереженнями, зброя розглядалася давніми людьми не лише як засіб убивства, але й як творець нового життя. Цієї ж думки дотримується І.Ю. Шауб (Шауб 2007, с. 139). Ми можемо вбачати в акті вбивства елемент нового народження в іншому світі. Але ця обставина жодним чином не вказує на те, що та чи інша категорія озброєння могла втілювати

символи плодючості тільки тому, що покликана забирати чуже життя.

На нашу думку, легендарний меч бога війни не був ремінісценцією громового молота-блискавки. С.С. Бессонова вказує, що описаний Геродотом ритуал вклоніння Аресу має яскраво виражені риси культів чоловічих союзів (Бессонова 1984, с. 5). В.В. Отрощенко називає подібні угруповання «харизматичними кланами» та як приклад наводить колісничних синташтинської культури, царських скіфів і середньовічні дружини (Отрощенко 2002). Згідно з уявленнями спільнот військової демократії, вищі сили дарують удачу лише обраним улюбленицям, і серед них ставлення до військової вдачі вождя відзначалось особливим пієтетом, адже від неї залежав добробут усього народу (Бессонова 1984, с. 9). Напевно, через це Геродот наголошував на особливо пишному й кривавому характері приношень Аресу, що мали належно підтримувати вдачу (Бессонова 1978, с. 61).

У міфології індоєвропейських народів момент «оволодіння харизмою» представлений близькими за характером сюжетами. Згідно з легендами, переказаними Геродотом, лише Таргітай, син Папая, на відміну від своїх братів, зміг забрати золоті дари, що впали з неба. В іншому варіанті лише Скіф, син Геракла, зумів скористатися зброєю свого батька (Раєвський 2006, с. 94, 98). Але в обох випадках герой, пройшовши випробування, займав найвище соціальне становище з-поміж братів. Відома легенда про здобуття «меча Ареса» Аттілою недвозначно перегукується зі свідцтвами Геродота про вклоніння скіфів мечу Ареса. Проте це джерело нічого не повідомляє про те, що меч якимось чином пов'язаний з мотивами плодючості. Навпаки, Йордан вказує, що через Марсів меч Аттілі даровано могутність у війнах (Дарчиев 2005, с. 218). Скандинавські саги рясніють згадками про вдачу визначних воїнів, трактовану як їх особливу рису. Приміром, у «Сазі про Вольсунгів» є такі слова: «...*нет Сигурда у вас под рукой и поймете вы, что в Сигурде была ваша удача и сила*» (Сага... 1997, XXXII). В осетинській етнографії є низка переказів, деталі яких майже повністю збігаються з іранськими легендами. Зокрема, в них ідеться про стародавню зброю, що дарує достаток клану, який нею володіє (Дарчиев 2005, с. 220). Отже, меч як міфологічний атрибут можна прив'язати до сюжету легітимізації влади певною групою військової аристократії, коли постулюється момент божого провидіння в ході обрання соціальної верхівки.

Висновки

Відтак, висунуте А.Ю. Алексеевим припущення про фалічне навантаження зображень меча на стелах і запропонована на цій підставі типологія не дає задовільної відповіді на поставлене запитання, чи справді округла форма перехрестя мала саме таке смислове навантаження в очах власника меча, яке надає їй дослідник. Такий підхід відображає не менш суб'єктивну оцінку цієї типоформи ніж у попередників, які використовували анатомічні чи ентомологічні епітети. Запропонована типологія не може вказати витоки скіфської форми клинкової зброї та передати розмаїття її форм. Хронологічний розподіл виділених типів лише в загальних рисах репрезентує їх мінливість у часі.

Отже, не заперечуючи хтонічні риси скіфського Ареса, а також його функції бога бурі та грози (Бессонова 1984), зазначимо, що немає достатньо підстав вважати фалос прототипом форми скіфського меча, хоча в останніх публікаціях ця думка постулюється апіорно (Алексеев 2011). Ми не заперечуємо, що графічне зображення деяких кинджалів дійсно схоже на фалос (рис. 2, 2), але частка таких виробів дуже незначна. Типологічна строкатість клинків передскіфського та ранньоскіфського часу спростовує думку про існування первинного типу, від якого походили наступні. Вже біметалеві скіфські клинки мають і нирко-, і метеликоподібне перехрестя. Тож, на нашу думку, спробу вибудувати типологію клинкової зброї скіфів на ґрунті такого припущення не можна вважати вдалою.

Алексеев А.Ю. О скифском Аресе // АСГЭ. — 1980. — 21. — С. 39—47.

Алексеев А.Ю. Этуд об акинаках // Л.С. Клейн. Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 271—280.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.

Алексеев А.Ю. Гадания у алтарей скифского Ареса // Европейская Сарматия. — СПб., 2011. — С. 61—66.

Артамонов М.Ю. Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ. — 1961. — 2. — С. 57—87.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы в Азии // Первобытная археология Сибири. — Л., 1975. — С. 100—108.

Бабенко Л.І. Біметалевий меч скіфського часу з колекції Харківського історичного музею // Археологія. — 2006. — № 2. — С. 53—57.

Бабенко Л.І. Новые находки скифских кинжалов на Харьковщине // Эпоха раннего железа. — К., 2009. — С. 19—29.

Бессонова С.С. Скифский Арей // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 60—61.

Бессонова С.С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 3—21.

Бессонова С.С. Конфлікт «воїнів» і «жерців» у Скіфії V ст. до н. е. // Музейні читання. — К., 1995. — С. 47—50.

Бессонова С.С. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии // Stratum plus. — 2005—2009. — № 3. — С. 14—93.

Білозор В.П. Скіфська скульптура // Золото степу. Археологія України. — К., 1991. — С. 161—164.

Білозор В.П. Кам'яні статуї у контексті скіфської етногеографічної проблематики // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 41—50.

Болтрик Ю.В. Святылище Арея в урочище Носаки // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 61—62.

Болтрик Ю.В., Вознесенська Г.О., Фіалко О.Є. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 101—107.

Браун Н. Индийская мифология // Мифология древнего мира. — М., 1977. — С. 283—336.

Вальчак С.Б. К вопросу о развитии и хронологии «северокавказских» мечей и кинжалов // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 20—22.

Виноградов Ю.А. Миграции кочевников Евразии и некоторые особенности исторического развития Боспора Киммерийского // Боспорские исследования. — 2009. — XXII. — С. 5—90.

Воронина Р.Ф. О некоторых кинжалах и акинаках Курской области // Лесостепные культуры скифского времени. — М., 1962. — С. 130—134 (МИА. — 113).

Ворошилов А.Н. Бронзовое и биметаллическое клинковое оружие скифского типа Восточной Европы и Кавказа // АЛЛУ. — 2006. — 1/2. — С. 34—45.

Ворошилов А.Н. Биметаллические мечи и кинжалы из междуречья Дона и Волги // РА. — 2007. — № 3. — С. 150—156.

Ворошилов А.Н. Акинаки келермесского типа в Донской Лесостепи // Восточноевропейские древности скифской эпохи. — Воронеж, 2011. — С. 156—168.

Горелик М.В. Реконструкция скифского доспеха по каменным изваяниям // Скифские древности. — К., 1973. — С. 266—269.

- Горелик М.В. Реконструкция доспехов скифского воина из кургана у г. Орджоникидзе // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 146—151.
- Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. — К., 2012.
- Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971.
- Гречко Д.С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 75—106.
- Даркевич В.П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА. — 1961. — № 4. — С. 91—102.
- Дарчиев А.В. Рождение громовержца (к интерпретации сообщения Приска о священном мече скифов) // Дарьял. — 2005. — № 2. — С. 218—239.
- Эрлих В.Р. Мечи скифского облика из степного Закубанья // Тез. докл. областной конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1989. — С. 179—180.
- Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. — М., 2007.
- Лілінська В.А. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. — 1951. — V. — С. 196—212.
- Лілінська В.А. Скіфські сокири // Археологія. — 1961. — XII. — С. 27—52.
- Ильинская В.А. Культовые жезлы скифского и предскифского времени // Новое в советской археологии. — М., 1965. — С. 206—211.
- Исмагилов Р.Б. Меч скифского типа: истоки и происхождение // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. — Кемерово, 1980. — С. 85—95.
- Клейн Л.С. Индоарии и скифский мир: Общие истоки идеологии // НАА. — 1987. — № 5. — С. 63—96.
- Кулатова І.М. Біметалевий кинджал з Градизька // ПАЗ. — 1994. — № 2. — С. 109—111.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) // АЛЛУ. — 2003. — 2. — С. 30—61.
- Лесков А.М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины. Автореф. дисс. ... доктора истор. наук. — М., 1975.
- Манцевич А.П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции. — Л., 1987.
- Махортых С.В. Про кинджали скіфського типу з простим антенним навершям // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 104—111.
- Махортых С.В., Скорий С.А. Мечі та кинджали скіфського часу без навершів // Археологія. — 1986. — 56. — С. 72—78.
- Мачинский Д.А. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии // Культура Востока: древность и раннее средневековье. — Л., 1978. — С. 131—150.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э. — М., 1999.
- Мелюкова А.И. Каменная фигура скифа-воина // КСИИМК. — 1952. — 48. — С. 125—128.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Мелюкова А.И. Оружие, конское снаряжение, повозки, навершия // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 92—103.
- Моруженко А.О. Скіфський курган Передерієва могила // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 61—64.
- Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Назаров В.В. О функциональных особенностях оружия «скифского типа» // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 102—103.
- Новикова Г.Л. Скандинавские амулеты из Гнездова // Смоленск и Гнездово. — М., 1991. — С. 175—179.
- Новичихин А.М. Биметаллический кинжал из х. Бужор Анапского района // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. — М., 1990. — С. 61—73.
- Новичихин А.М. Население Западного Закубанья в первой половине I тысячелетия до н. э. — Анапа, 2006.
- Ольховский В.С. Скифский горит (по изображениям на антропоморфных изваяниях) // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 102—104.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.
- Ольховский В.С. Скифская монументальная скульптура (к проблеме достоверности источника) // Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. — Kraków, 2004. — С. 349—359.
- Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. — М., 2005.
- Отрощенко В.В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой культуры. — К., 1982. — С. 5—18.

- Отрощенко В.В. Клейноды зрубного суспільства // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 101—109.
- Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі зрувної спільноти // Археологічний альманах. — 1998. — 7. — С. 93—98.
- Отрощенко В.В. До генези харизматичних кланів // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 169—170.
- Отрощенко В.В., Болтрик Ю.В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 38—46.
- Петровська Є.О. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. — 1971. — 2. — С. 9—19.
- Попова Е.А. Об истоках традиций и эволюции форм скифской скульптуры // СА. — 1976. — № 1. — С. 108—122.
- Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тыс. до н. э. — М., 1985.
- Раевский Д.С. Мир скифской культуры. — М., 2006.
- Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма. — СПб., 1918.
- Русяєва М.В. Інтерпритація зображень на золотій пластинці з Сахнівки // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 46—56.
- Сага о Вёльсунгах. Перевод Б.И. Ярхо // Корни Иггдрасиля. — М., 1997.
- Симоненко А.В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 129—147.
- Скорий С.А. Скифські довгі мечі // Археологія. — 1981. — 36. — С. 19—25.
- Скорый С.А. Скифские мечи с лучковидным перекрестьем // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 83—86.
- Соколовский Н.И. Боспорские мечи // МИА. — 1954. — 33. — С. 123—196.
- Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 3—34.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.
- Топал Д. Скифские акинаки: функциональное разделение и контекст обнаружения // Антропологические исследования в Молдове. — Кишинев, 2005. — С. 19—32.
- Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.
- Худяков Ю.С. Оружие как исторический источник // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. — Новосибирск, 1981. — С. 34—39.
- Черненко Є.В. Шкіряні панцири скіфського часу // Археологія. — 1964. — XVII. — С. 144—152.
- Черненко Е.В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — С. 36—38.
- Черненко Е.В. Оружие из Толстой Могины // Скифский мир. — К., 1975. — С. 152—173.
- Черненко Е.В. Персидские акинаки и скифские мечи // Искусство и археология Ирана и его связь с искусством народов СССР с древнейших времен. — М., 1979. — С. 90—91.
- Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 7—30.
- Черненко Е.В. Курганы воинов-дружинников Скифии // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Межд. науч. конф. — Мелитополь, 1992. — С. 101—102.
- Черненко Е.В. Военное дело скифов. — К., 1997.
- Членова Л.Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. — М., 1967.
- Членова Л.Л. О связях Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Дуная с Востоком в киммерийскую эпоху // Studia Thracica. — 1975. — № 1. — С. 69—90.
- Чмыхов Н.А., Довженко Н.Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры // Древнейшие скотоводы степей Украины. — К., 1987. — С. 130—140.
- Шапошникова О.Г., Ребедайло Г.П. Курганный комплекс у с. Новорозановки // Древности Поингуля. — К., 1977. — С. 66—78.
- Шарафутдінова І.М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгюлі // Археологія. — 1980. — 33. — С. 66—70.
- Шауб И.Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье VII—IV вв. до н. э. — СПб., 2007.
- Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 22—39.
- Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.О. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — XXIII. — С. 40—59.

- Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период) // СА. — 1977. — № 1. — С. 57—74.
- Шульц П.Н. Скифские изваяния // Художественная культура и античная археология. — М., 1976. — С. 218—231.
- Яценко И.В. О времени и причинах исчезновения «кубанских» шлемов в скифской культуре Северного Причерноморья и Северного Кавказа // Донские древности. — 1997. — 5. — С. 164—175.
- Яценко С.А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). — М., 2006.
- Ginters W. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Südrussland. — Berlin, 1928.
- Kontny B. Próba odtworzenia technik walki mieczem w młodszym okresie przedrzymskim. Wpływ formy broni na jej zastosowanie // Światowit. — 1988. — XLI. — S. 388—406.

Надійшла 28.03.2013

А.В. Шелехань

К ВОПРОСУ О ФОРМЕ ПЕРЕКРЕСТИЯ КЛИНКОВОГО ОРУЖИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Проанализирована гипотеза, согласно которой прототипом своеобразной формы мечей и кинжалов раннескифского времени были мужские гениталии. Такому подходу противоречит то, что основным фактором, обуславливающим ту или иную конструкцию оружия, является его функциональность.

Рассмотрение антропоморфной скульптуры показывает необоснованность утверждения о наследовании формы меча от изображения на стелах, так как на них представлено все оружие. Воплощенные в них итифаллические предки-герои примечательны изображениями не только меча, но всего комплекса вооружения. Показана неправомерность проведения параллелей между известными атрибутами индоевропейских громовержцев и мечом Аresa. Последний рассматривается как символ власти правящей прослойки.

Подвергается критике типология клинкового оружия, основанная на подобности отдельных экземпляров фаллическому символу. Предложенная А.Ю. Алексеевым типологическая схема весьма субъективна и не отражает всего типологического разнообразия клинкового оружия скифского времени. В ее рамках размываются разнообразные культурные и этнические черты, а хронологическое деление лишь в общих чертах отражает эволюцию клинкового оружия скифского времени.

В противовес мысли о культовой подоснове перекрестия раннескифских мечей обосновывается их функциональность. Сложные формы перекрестий рассматриваются как производные от предскифских изделий с опущенно-треугольной формой. Наблюдается не только морфологическая, но и технологическая преемственность в изготовлении биметаллических рукояток. Поэтому экземпляры с почковидным перекрестием не могут рассматриваться как исходные, так как они появились и существовали параллельно с бабочковидными.

Дополнительным аргументом является и тот факт, что среди материалов родственных синхронных культур не известны аналогии фаллическому оружию. Отсутствуют предпосылки воплощения фаллоса в форме оружия и в предскифское время, как не проявляется эта идея и после ухода скифов с исторической арены.

O.V. Shelekhaneh

TO THE ISSUE OF SWORDS CROSSGUARD FORM OF THE SCYTHIAN TIME

The hypothesis due to which the male genitals were the prototype of the Early Scythian swords' and daggers' peculiar form is analysed. This approach is contrary to the idea that the main factor contributing the design of that or another structure of weapon is its functionality.

The anthropomorphic sculpture consideration shows groundlessness of the statement about the inheriting the sword shape from its image on stelae, as soon as all weapon is presented on them. The phallic heroic ancestors presented on stelae are remarkable of images not only of swords, but of the full range of weapon. The illegitimacy of drawing the parallels between the known attributes of the Indo-European gods of thunder and the Ares' sword is shown. The latter is considered as the symbol of power of the ruling stratum.

The typology of the blade weapon based on the similarity between separate examples and phallic symbol is criticized. The typological system offered by A.Yu. Alekseyev is quite subjective and doesn't reflect all typological diversity of the Scythian period blade weapon. Within its frames, various cultural and ethnical features are considered, while the chronological division only generally reflects the blade weapon evolution in the Scythian time.

In contrast to the idea of cult base of the Early Scythian swords crossguards, their functionality is substantiated. Complicated forms of the guards are considered to be derivative from the pre-Scythian products of pulled down triangular shape. There is not only morphological, but also technological continuity observed in the manufacturing of bimetallurgical hilts. Therefore, the examples with kidney-shaped guard can not be considered as initial ones because they appeared and were used simultaneously with butterfly-shaped guard.

There is an additional argument consisting in the fact that there are no known analogies of the phallic arms within the materials of related synchronous cultures. Also there are no prerequisites of phallos representation in shape of arms in the pre-Scythian time; this idea did not appear after the Scythians left the historical arena as well.

ПОЯСНИЙ ГАРНІТУР З КУРИЛІВСЬКОГО СКАРБУ VII ст.

Аналіз поясного гарнітуру з Курилівського скарбу та зіставлення його з іншими наборами дозволяє висунути припущення про наявність у подніпровських скарбах подібних виробів місцевого походження.

Ключові слова: раннє середньовіччя, слов'яни, скарб, пасок.

Однією з найяскравіших категорій слов'янських старожитностей VII ст. є поясні набори геральдичного стилю, відомі в складі дніпровських скарбів. За незначної кількості слов'янських інвентарних поховань, саме скарби дають єдину можливість реконструювати комплект оздоб паска. Особливо цінними є комплекси речей, в яких останні чітко поєднуються за матеріалом, технологічними, художньо-стилістичними та іншими ознаками. До такої категорії належить скарб, знайдений 2007 р. поблизу с. Курилівка Суджанського р-ну Курської обл., опублікований В.Є. Родінковою. До нього входив комплект поясних деталей, виготовлених зі сплаву на основі міді (Родінкова 2010, с. 78, 83–84, 86–87, рис. 6, 1–9, 11–14, 16–17), а також щиток пряжки та поясний наконечник, які не належали до цього гарнітуру та відрізнялися від решти деталей стилістикою та розмірами (там само, рис. 6, 10, 15).

Поясний набір з Курилівського скарбу складається з пряжки, семи накладок, шести наконечників ременів і підвіски (рис. 1, 1–15). Пряжка має В-подібну рамку з нечіткою огранкою, з тильного боку якої зроблено жолобки (рис. 1, 1). Язичок і щиток відсутні.

До оздоб паска належали чотири двочастинні накладки з круглою верхньою та щитоподібною нижньою частинами. Круглий щиток накладок прикрашено розміщеним по центру ромбоподібним з увігнутими сторонами прорізом, навколо якого розміщено чотири крапки (на одній з накладок вони не були нанесені; рис. 1, 2–5).

Інший тип накладок представлений круглими плоскими бляшками-роzetками. Завдяки бортикам, що, як і в інших деталях гарнітуру, розширюються до країв, утворюється ефект подвійного контуру. Аналогічно до інших накладок і поясних наконечників ці деталі зни-

зу оздоблені невеликими килеподібними виступами (рис. 1, 6–7). Є також накладка з трапецієподібним щитком і тригранною вигнутою дужкою, що розширюється до низу. Щиток декоровано двома парами маленьких кружечків (рис. 1, 8).

Поясні наконечники представлені двома довгими та чотирма короткими. Усі мають прямі боки. Довгі наконечники в нижній половині оздоблені прорізом видовженопрямокутної форми з півкруглим розширенням знизу (рис. 1, 9–12, 14, 15).

До складу поясного гарнітуру входила підвіска з подвійною рамкою: верхньою прямокутною та еліпсоподібною нижньою. Нижні кути прямокутної рамки дещо видовжені й загострені (рис. 1, 13).

До оздоб основного ремня належали двочастинні накладки з круглою верхньою та щитоподібною нижньою частинами, один з довгих поясних наконечників, а також, імовірно, круглі накладки та бляшка з трапецієподібним щитком і дужкою. Крім декоративної функції, ці деталі слугували також для прикріплення додаткових ремінців. З останніми були пов'язані короткі наконечники та один із двох довгих. До одного з додаткових ременів, вочевидь, була прикріплена підвіска з круглою та прямокутною рамками. Ширина останньої практично дорівнює ширині поясних наконечників. Подібні підвіски могли бути застібками. Таким чином, пасок, найімовірніше, мав шість додаткових ременів, частина з яких могли бути функціональними (рис. 1, 16).

Декоративним елементом, що кількісно переважає (4 екз.), визначаючи, таким чином, «лице» цього гарнітуру, є двочастинні накладки з круглою та щитоподібною частинами. Ці деталі також і більші. З-поміж відомих аналогій двочастинні накладки з круглим щитком представлені двома основними різновидами (поки що складно сказати, є вони різновидами одно-

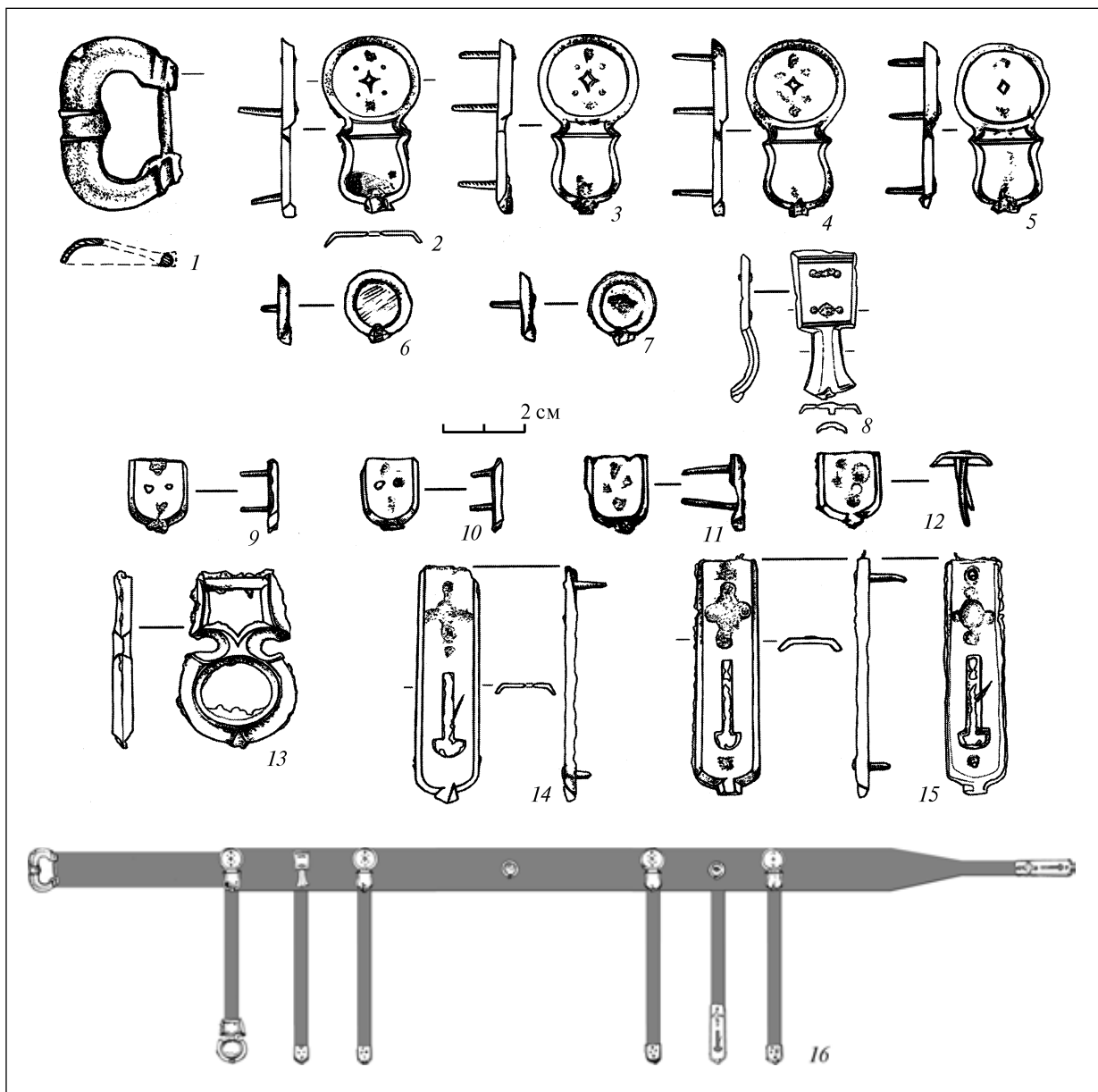
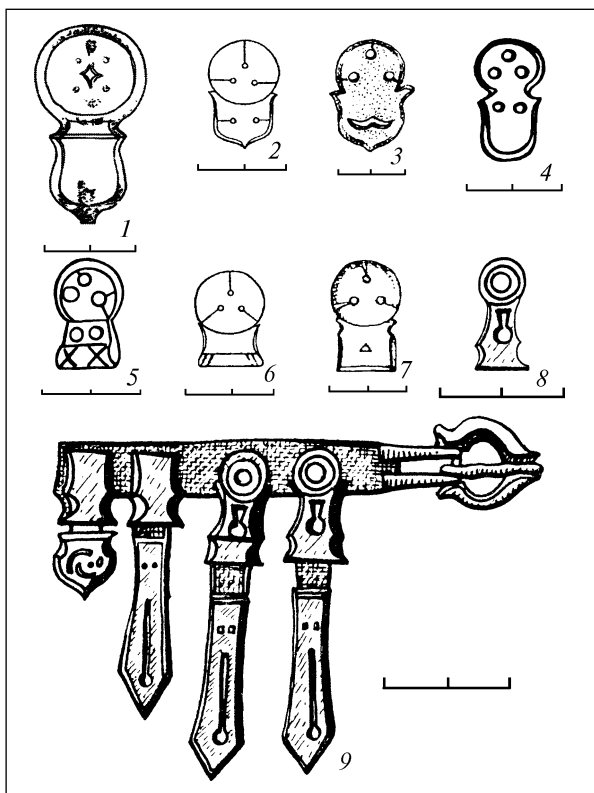

Рис. 1. Курилівський скарб: 1—15 — деталі поясного гарнітуру; 16 — реконструкція паска

го типу чи окремими типами; за формальними ознаками їх можна виділяти в окремі типи). До першого належать вироби з щитоподібною нижньою частиною. За характером сполучення обох частин вони поділяються на два варіанти: з'єднані короткою перетинкою та ті, в яких щитки частково накладаються один на інший. До першого (рис. 2, 1, 4) належать накладки з Курилівського скарбу та з Малого Селіксенського у Поволжі (Ковалевская 2000, рис. XIX, 6). Ближчі аналогії курилівським виробам поки що невідомі. Другий варіант (рис. 2, 2, 3) репрезентують поясні деталі з Білозерки в пониззі Дніпра та Єпіфановки-Красюковської на Нижньому Дону (Рашев 2004, табл. 15, 8; 23, 20)

Інший різновид становлять накладки, в яких круглий щиток поєднується з підпрямокутним чи трапецієподібним. Подібні поясні деталі (рис. 2, 5—7) походять з Чмі, комплекс 17 (Ковалевская 2000, рис. XVIII, 19), Єпіфановки-Красюковської (Рашев 2004, табл. 23, 23), ст. Калининської на Кубані, курган 10, поховання 4 (там само, табл. 26, 7, 8). З Верхнього Караная на Північному Кавказі відомі накладки з видовженим щитком з рівновеликими округлими вирізами з обох боків (рис. 2, 8; Степи... 1981, рис. 61, 2).

Таким чином, бляшки з круглим щитком характерні для кочівницьких старожитностей азово-чорноморських степів і комплексів осі-

◀ *Рис. 2.* Двочастинні накладки з круглим щитком: 1 — Курилівський скарб; 2 — Білозерка; 3, 6 — Єпіфановка-Красюковська; 4 — Малий Селіксенський скарб; 5 — Чмі (комплекс 17); 7 — ст. Калининська, курган 10, поховання 4; 8, 9 — Верхній Каранай і реконструкція поясного гарнітуру звідси (за В.Б. Ковалевською)

лого населення, яке мало тісні контакти зі степом. Серед слов'янських старожитностей поясні деталі цієї групи представлені лише накладкою з Курилівського скарбу, точні аналогії якій поки що невідомі.

Близьким за складом до Курилівського є гарнітур з кочівницького комплексу, дослідженого поблизу Єпіфановки-Красюковської на Кубані (Рашев 2004, табл. 23, 10—31). До нього входила накладка з круглою верхньою та щитоподібною нижньою частинами, дві накладки з круглою та підпрямокутною частинами, три круглі та дві горизонтально-симетричні накладки зі щитоподібним завершенням, щитоподібна бляшка з круглим вирізом знизу, деталь з підпрямокутним щитком і видовженою ніжкою, що закінчується розширенням у вигляді двох з'єднаних кіл, два довгі (цілий і

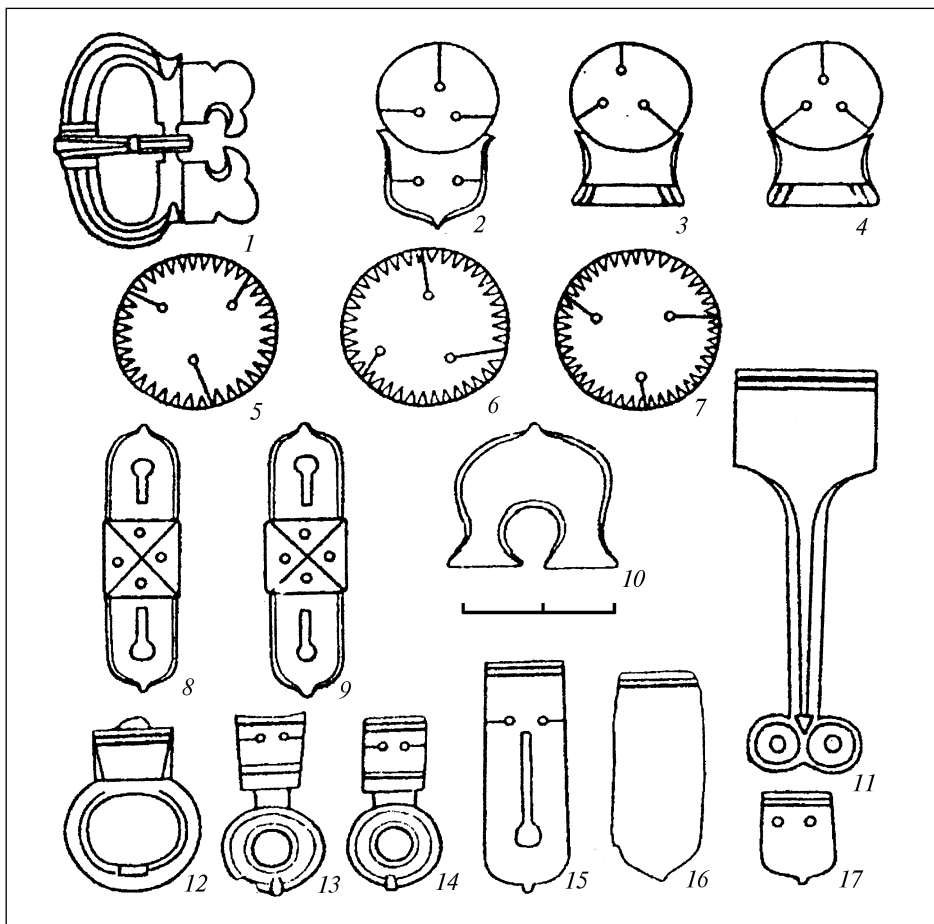

Рис. 3. Єпіфановка-Красюковська, деталі поясного набору з кочівницького поховання

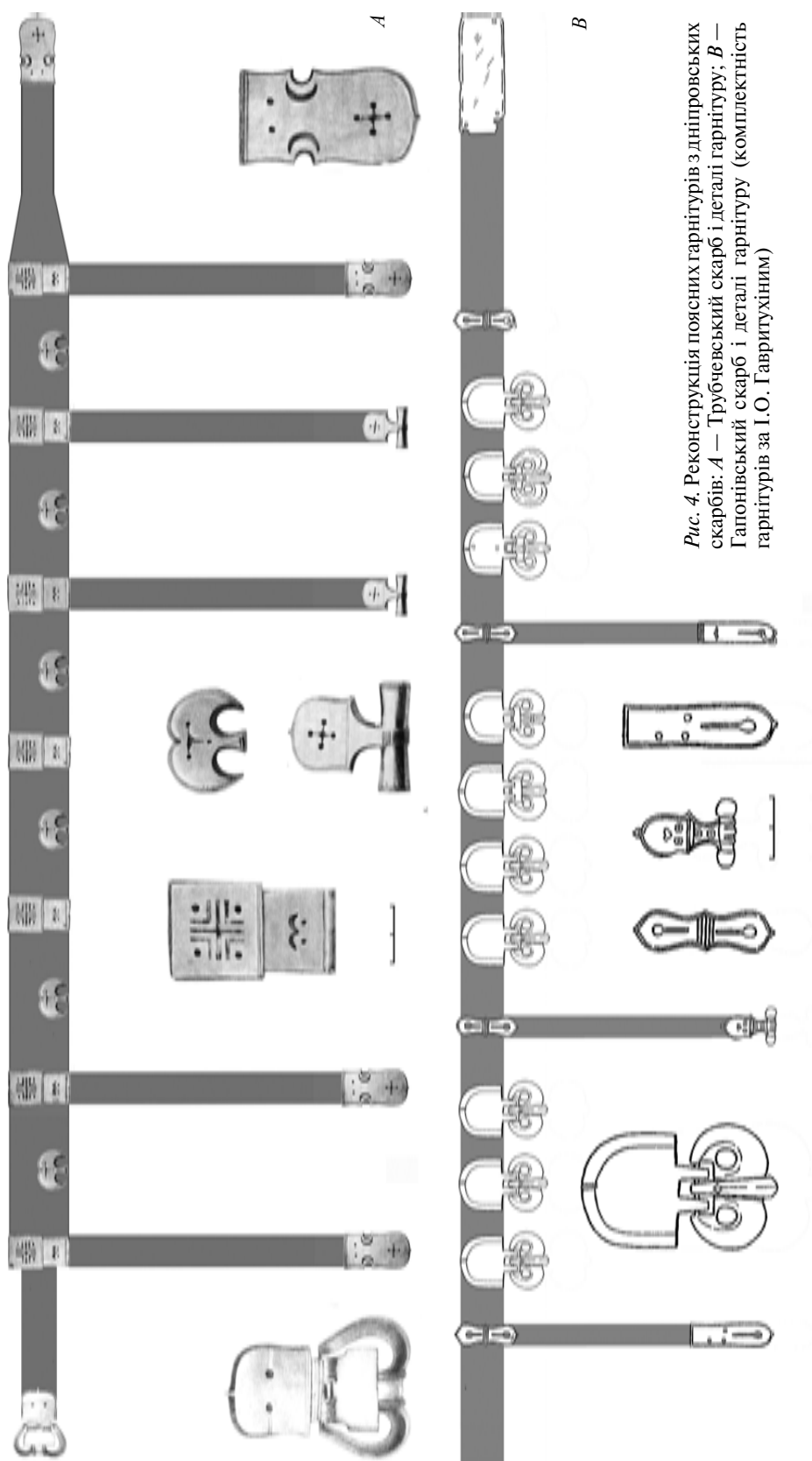

Рис. 4. Реконструкція поясних гарнітурів з дніпровських скарбів: *А* — Трубчевський скарб і деталі гарнітури; *В* — Гапонівський скарб і деталі гарнітури (комплектність гарнітурів за І.О. Гавригухіним)

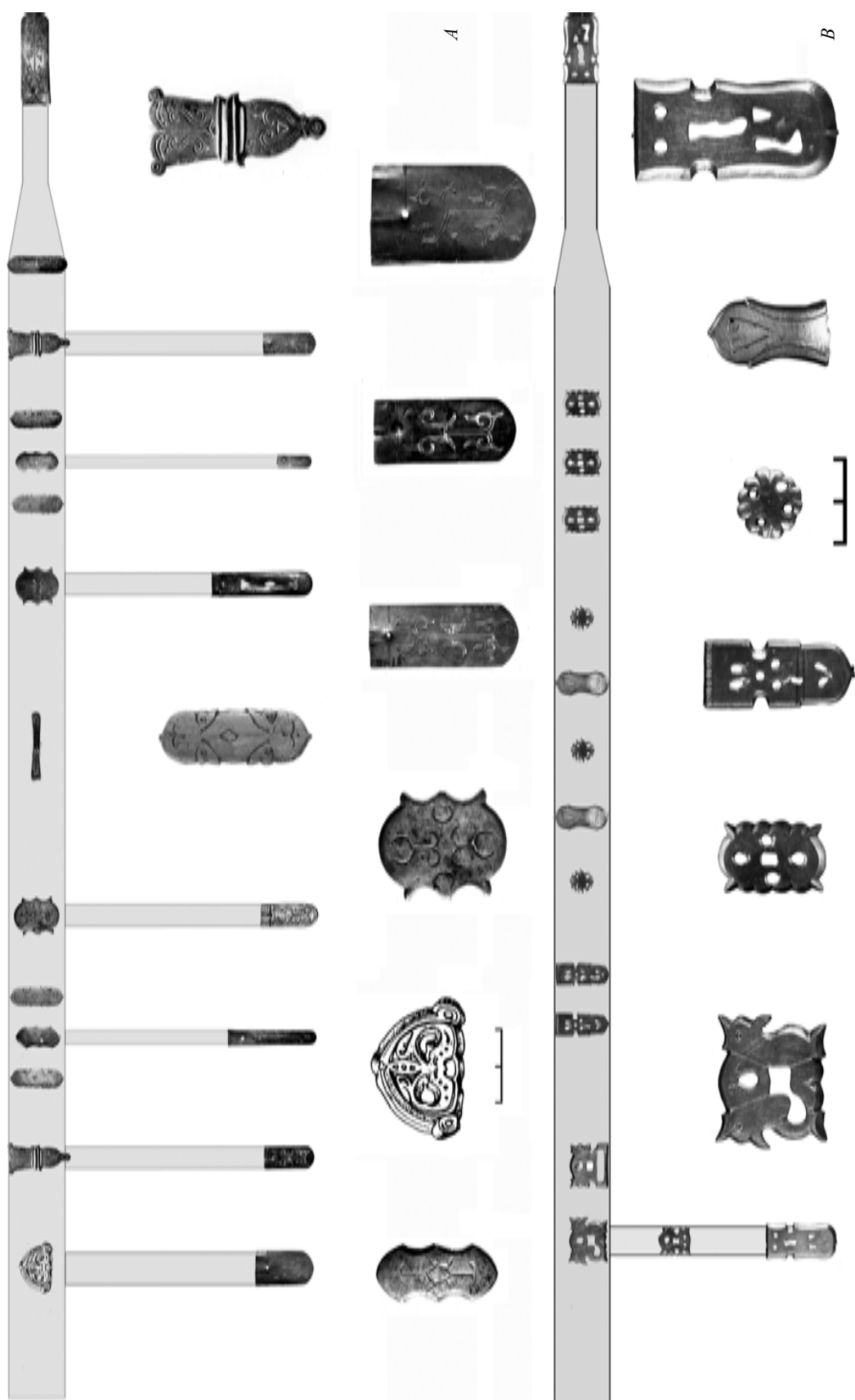

Рис. 5. Реконструкція поянних гарнітурів з дніпровських скарбів: *A* — Мартинівський скарб і деталі гарнітуру (фото з архіву О.М. Приходько); *B* — Вільховицький скарб і деталі гарнітуру

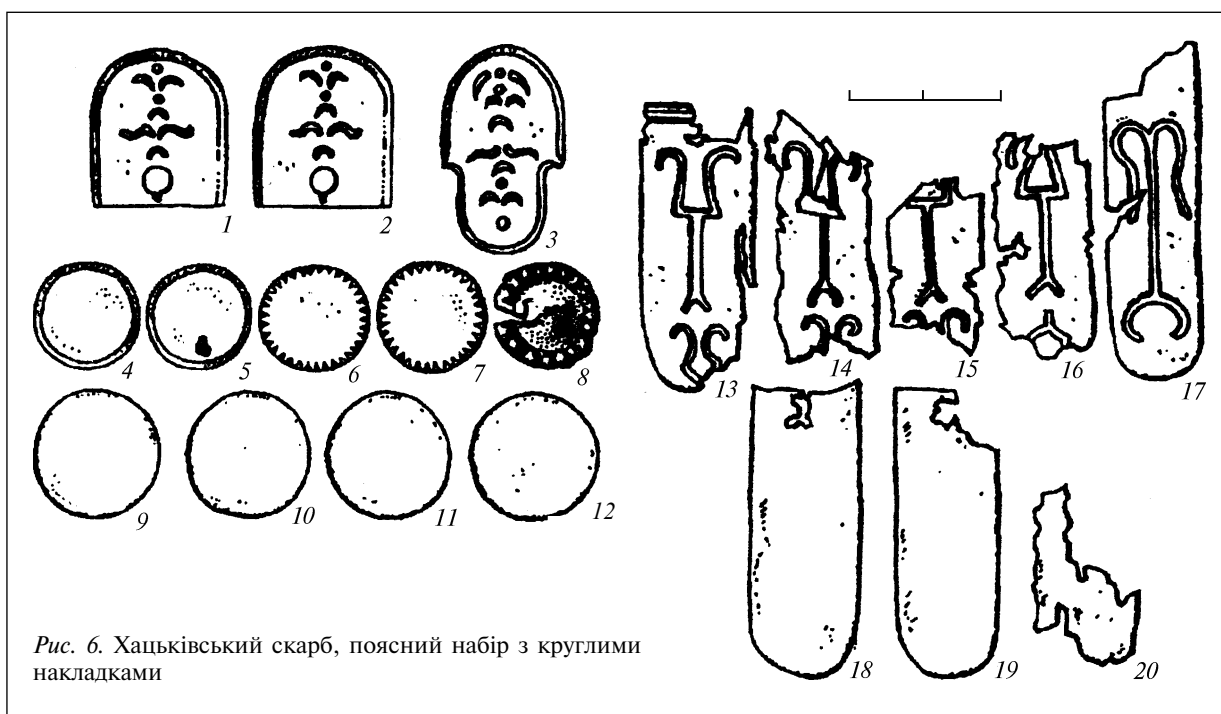

Рис. 6. Хацьківський скарб, поясний набір з круглими накладками

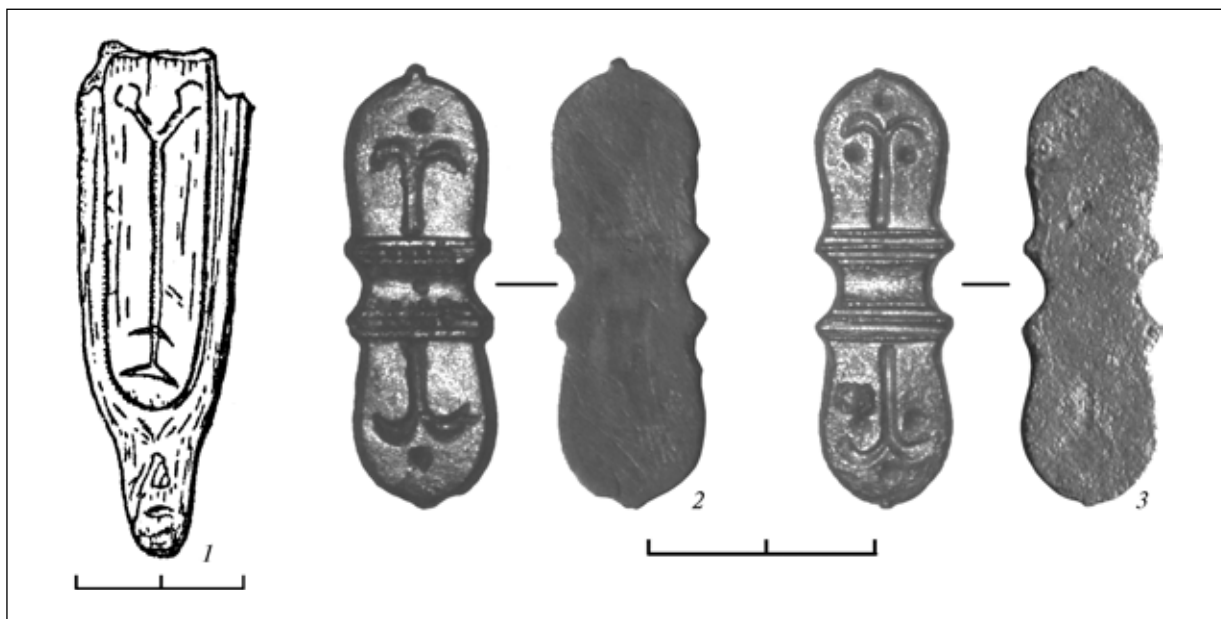

Рис. 7. Зимне. Предмети, пов'язані з виготовленням поясних деталей (фото Т.Р. Миляна)

фрагментований) і короткий поясний наконечник, а також три підвіски з круглою рамкою (рис. 3). Останні представлені двома різновидами: перший має круглу рамку, безпосередньо з'єднану з коротким підпрямокутним щитком; до другого належать два майже ідентичні вироби з круглою з вузьким отвором рамкою та прямокутним і трапецієподібним щитком, з'єднаним з рамкою короткою перетинкою.

Зауважимо, що в складі поясних гарнітурів чисельність однотипних накладок з круглим щитком кратна двом. По 2 екз. було в наборах із Єпіфановки-Красюковської та ст. Калининської, чотири — в Курилівському скарбі. Цілком можливо, що це, як і в разі інших поясних деталей, відображає певну традицію комплектності набору з накладками цього типу. Кількісна закономірність простежується й стосовно

псевдопряжок і круглих накладок, число яких зазвичай було кратним трьом і становило, відповідно, 3, 6, 9 або 12 екз.

Комплект деталей з Курилівського скарбу дозволяє розширити групу поясних гарнітурів, виділених за складом і представлених в слов'янських комплексах. Для класифікації поясних деталей за основу взято схему, розроблену І.О. Гавритухінін (Гавритухин, Обломский 1996, с. 22—36). Більшість дніпровських скарбів, з якими пов'язані знахідки поясних наборів в ареалі слов'янських культур, містили по кілька (інколи неповних) комплектів оздоб, а також окремі деталі ременів. У таких випадках з високою долею ймовірності можна окреслити хіба що основний склад гарнітурів або окремі блоки деталей. При реконструкції комплектності враховувалися такі ознаки як фізичні параметри, матеріал, техніка виготовлення та її особливості, художньо-стилістичні ознаки, характер зношеності, а також коло паралелей з інгумаційних поховань.

У слов'янських старожитностях найрозповсюдженіші набори, в складі яких переважають псевдопряжки (рис. 4, В), а також гарнітури, найчисленнішим елементом яких є двочастинні прямокутні накладки (рис. 4, А). Перші були в складі Хацьківського (Корзухина 1996, с. 372—373, табл. 21, 3—9), Трубчевського, два комплекти (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 96—100, рис. 12), Гапонівського (Гавритухин, Обломский 1996, с. 14—16, рис. 27—28; 29, 1—5; 30, 2, 3; 32, 2—5; 60, 1—12) та Углівського скарбів (Корзухина 1996, с. 418, табл. 98, 2—5). Другі презентовані так само скарбами з Хацьків (там само, с. 372—373, табл. 21, 1, 10—34), Трубчевська, два комплекти (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 96—100, рис. 13; 14), Гапонова (Гавритухин, Обломский 1996, с. 14—16, рис. 23, 13, 14, 17, 18; 29, 6, 7, 10—15; 30, 1; 60, 23—29), а також Суджі (Корзухина 1996, с. 403—404, табл. 70, 1—13). Поясні комплекти з горизонтально-симетричними накладками зі щитоподібним завершенням входили до складу

Мартинівського (рис. 5, А; Корзухина 1996, с. 359—366, табл. 19, 1—18; 20, 2) та Гапонівського скарбів (Гавритухин, Обломский 1996, с. 14—16, рис. 30, 5—22). Умовно в окрему групу виокремлені набори зі складнопрофільованими деталями з грифоноподібними мотивами з Вільховчицького (рис. 5, В; Приходнюк 1980, с. 101, рис. 61) і Козіївського скарбів (Корзухина 1996, с. 391—401, табл. 55). До одиничних серед слов'янських старожитностей належить описаний курилівський набір, в якому основною оздобою були двочастинні накладки з круглим щитком. Так само по екземпляру представлені гарнітури, основним елементом якого були круглі бляшки — Хацьківський скарб (рис. 6; Корзухина 1996, с. 372—373, табл. 22, 4—14, 28—36), і комплект накладок з підпрямокутною верхньою та щитоподібною нижньою частинами з Трубчевського скарбу (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 96—100, рис. 8, 14). Цілком імовірно, що основним елементом могли бути двочастинні рогаті накладки, які поряд з іншими поясними деталями походять з Ігрени (Приходнюк 1998, рис. 72, 1—8).

Крім типологічного складу, комплект з Курилівського скарбу надзвичайно важливий тим, що підтверджує місцеве, в межах слов'янського середовища, походження принаймні частини наявних у дніпровських скарбах поясних гарнітурів. Як зауважила В.Є. Родінкова, на поясних деталях курилівського набору не знято закраїни, що утворилися при відливанні (рис. 1, 2—15), що є свідченням того, що цей гарнітур не був у вжитку, а сам скарб, на думку авторки статті, належав ювелірові. Виготовлення деталей поясних наборів вочевидь відбувалось і на городищі Зимне на Західній Волині, де виявлена формочка для відливання поясного наконечника, а також матриці для виготовлення накладок (рис. 7; Ауліх 1972, с. 63—64, табл. XII, 3—7). Останні В.В. Ауліх, автор розкопок, інтерпретував як вироби, але відсутність отворів або шпеньків для закріплення, унеможлиблює їхнє використання як оздоб паска.

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. в Західній Волині. — К., 1972.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. — М., 1996.

Ковалевская В.Б. Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — М., 2000.

Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—435.

Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.

Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.

- Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.
Рашев Р. Прабългарите през V—VII век. — София, 2004.
Родинкова В.Е. Куриловский клад раннеславянского времени // РА. — 2010. — № 4. — С. 78—87.
Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981.

Надійшла 28.03.2013

А.В. Скиба

ПОЯСНОЙ ГАРНИТУР ИЗ КУРИЛОВСКОГО КЛАДА VII в.

Обнаруженный в 2007 г. в районе с. Куриловка (Курская обл., РФ) клад чрезвычайно важный для изучения традиции бытования поясных гарнитур у славян. В его состав входил комплект поясных деталей, изготовленных из сплава на медной основе. Особенностью Куриловского поясного набора является присутствие в его составе накладок с круглой верхней и щитовидной нижней частями. Будучи количественно превосходящими, они выступают основным декоративным элементом (представлены четырьмя экземплярами; накладки других типов, круглые бляшки и накладка с трапециевидным щитком и дужкой, — соответственно двумя или одним образцами). Поясные детали этого типа характерны для кочевнических древностей азово-черноморских степей и комплексов оседлого населения, которое имело тесные контакты со степью. Среди славянских древностей поясные детали этой группы, кроме Куриловского клада, пока неизвестны. Ближним к куриловскому по составу является гарнитур из кочевнического погребения, исследованного вблизи Епифановки-Красюковской на Кубани.

Комплект деталей из Куриловки позволяет расширить перечень групп поясных гарнитур, выделенных по их составу и представленных в славянских комплексах.

Помимо типологического состава, набор из Куриловского клада чрезвычайно важен тем, что, наряду с находками из городища Зимно (Зимне) на Волыни, подтверждает местное, в пределах славянской среды, изготовление, по крайней мере, части присутствующих в днепровских кладах поясных гарнитур, так как на деталях куриловского набора не сняты закраины, образовавшиеся при отливке, что является свидетельством того, что этот гарнитур не был в употреблении.

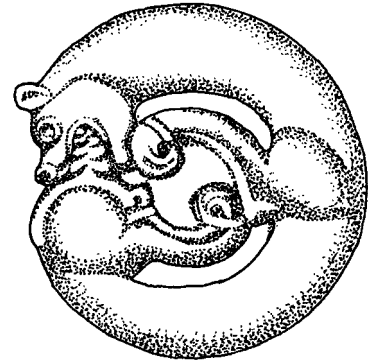
А.В. Скиба

BELT SET FROM THE 7th c. KURLIVKA HOARD

The Hoard found in 2007 near Kurylivka village (Kursk Oblast, RF) became extremely important for the Slavs' tradition of belt sets usage. It included a set of belt elements made of copper-based alloy. Kurylivka belt set peculiar with its plates with round upper and shield-shaped lower parts. They excel in number and form the main decorative element (they are represented by four items, the other types plates which are round or trapezium-shaped shield and a bail are represented by two and one items correspondingly). Belt details of this type are common for the nomads' antiquities from the Azov and the Black Seas steppes and from the assemblages of the settled population closely contacting with the Steppe. Belt elements of this group with the exception of Kurylivka hoard are not known among the Slavs' antiquities yet. The belt set from Kurylivka is close with its structure to the set from the nomads' burial studied near Yepifanovka-Krasiukovska in Cuban.

The set of details from Kurylivka allows extending the list of belt sets determined by their structure and presented in the Slavs' assemblages.

Beside its typological structure, the set from Kurylivka hoard is extremely important with the fact that, along with finds from Zymne hill-fort in Volyn, it confirms that at least a part of belt sets found hoards in Dnipro River region were produced locally, within the borders of Slavonic culture, as soon as the borders formed during the casting are not removed on the details from Kurylivka set which evidences that this set was never used.

М.К. Анісюткін, В.М. Степанчук, А.Л. Чепалига

КРЕЦЕШТИ: НОВЕ ОЛДОВАНСЬКЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ В НИЖНЬОМУ ПРИДНІСТРОВ'І (попередні дані)*

Подано матеріали нового місцезнаходження раннього палеоліту, виявленого й обстеженого авторами восени 2012 р. на околиці м. Дубоссари в Придністров'ї.

К л ю ч о в і с л о в а: Східноєвропейська рівнина, Нижнє Придністров'я, стратиграфія, еоплейстоцен, олдованська індустрія, 21K1С.

Донедавна найдавніші знахідки палеоліту, датовані в межах 800—900 тис. р. т., на території Європейської частини колишнього СРСР були відомі тільки в нижніх горизонтах стоянки Королеве 1 у Закарпатській Україні (Гладилин 1985; Степанчук, Рековец 2010). Тривалий час ця пам'ятка була чи не єдиною стратифікованою такого раннього віку в Центральній і Східній Європі. Лише на початку XXI ст. на Тамані та в Дагестані були відкриті давніші пам'ятки палеоліту віком понад 1 млн р. (Амирханов 2007; Шелинский, Кулаков 2007). Однак велика територія Східноєвропейської рівнини, включаючи Молдову, Україну та південь Росії, лишалася свого роду білою плямою, де аж до 2010 р. не були відомі надійно стратифіковані пам'ятки раннього палеоліту віком понад 500 тис. р. (Степанчук 2006). Зокрема, основний комплекс місцезнаходження Меджибіж на Південному Бузі надійно датується лише близько 400 тис. р. т. (Rekovets, Cherpalyga, Povodyurenko 2007; Матвіїшина та ін. 2010; Степанчук, Рижов, Погорілець 2012). За виявленими в 2011—2012 рр. даними, нижні горизонти Меджибожа та нового місцезнаходження Меджибіж А, не виключено, можуть мати вік близько 700 тис. р., але надійних вказівок поки що замало. Зважаючи на таку ситуацію з джерелами по давньому палеоліту в ареалі, суттєвим проливом є відкриття в останні роки кількох місцезнаходжень з кам'яними виробами, що за-

лягають у верствах, датованих за геологічними даними приблизно 1 млн р. т.

Нижньопалеолітичні пам'ятки в околицях Дубоссар

Серед частково стратифікованих вкажемо на виразні комплекси кам'яних знарядь із місцезнаходжень Погребя та Великий Фонтан (Дубоссари 1), виявлені в околицях м. Дубоссари (Республіка Молдова) на високих VI і VII терасах р. Дністер ще в 1982 р. (Анісюткін 1994). Важливо, що тут зафіксовано поодинокі крем'яні вироби та уламки зуба трогонтерієвого слона у викопних ґрунтах безперечно ранньоплейстоценового віку (Анісюткін 2010). Нагадаємо також про територіально віддалені, ймовірно, древні за віком знахідки Б.Т. Рідуша біля с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Зібрані тут вироби нижньопалеолітичного вигляду, вірогідно, пов'язані з нижньою частиною покривних верств високої тераси, що може зіставлятися з кіцканською терасою нижнього Дністра (Stepanchuk, Ridush 2009).

У 2010 р. в Нижньому Придністров'ї, в околицях м. Дубоссари, виявлено стоянку Байраки, яка досліджувалася в 2011—2012 рр. спільною російсько-придністровською експедицією (Анісюткін, Коваленко, Бурлаку 2011; Анісюткін і др. 2012; 2012а; Чепалига, Анісюткін, Садчикова 2012). Уперше в історії палеолітичних досліджень регіону масові археологічні матеріали були зафіксовані в геологічно датованих давніх відкладах високої VII надзаплавної тераси лівобережного Дністра. Знахідки кам'яних виробів пов'язані з двома основними пачками

* Дослідження частково підтримано проектом ДФФД-РФФД-2013 Ф53.5/005.

відкладів, з яких нижня є гравійним алювієм, а верхня — червоноколірним викопним ґрунтом у покриві заплавної алювію тераси.

Серія кам'яних виробів з еоплейстоценових відкладів у Байраках містить вироби з гальок місцевого косоуцького пісковику та переважно крем'яні, представлені різними за розмірами сколами без вторинної обробки, сколами з ретушшю, виробами на окремоствах сировини та їх уламках. Склад (численні лусочки, відщепи, знаряддя) та кількісне співвідношення різних категорій виробів з окремих прошарків у гравійних відкладах типові для слабо потривожених культурних шарів. Іншими словами: тафonomічні характеристики решток перебування древніх гомінідів указують на досить високий рівень збереженості. Схоже на те, що гомініди освоїли берегові (пляжні) смуги мандрівного водяного потоку, швидкість течії якого могла сягати близько 1,0 м/сек., тобто була спокійна, що характерно для рівнинних річок.

Артефакти в Байраках залягають у геологічно та літологічно різних відкладах й іноді супроводжуються фауною. Знахідки з різних шарів залягання різняться за фізичною збереженістю (патина, люстрованість поверхні). У нижній частині відкладів (гравійна товща) можлива наявність кількох мікрогоризонтів.

Індустрія Байраків із еоплейстоценових відкладів олдованська (не ашельська), з типовими для цієї епохи гальковими знаряддями середніх і великих розмірів, з ретушованими виробами на відщепах, зокрема з виразними морфологічними аналогіями скребачок, вістер, іноді скребел. Не виключено, що принаймні один із артефактів тривалий час перебував у вогні.

Геолого-геоморфологічна позиція стоянки Байраки є надійною вказівкою на можливий ареал пошуку аналогічних індустрій у басейні Дністра та інших великих річок Східної Європи. Але розвідки в Нижньому Придністров'ї російсько-придністровської палеолітичної експедиції протягом трьох польових сезонів 2010—2012 рр. не дали позитивних результатів. Можна згадати лише знахідку двох імовірних артефактів, представлених крем'яними гальками з виразними слідами вторинної оббивки, виявлені в 2010 р. в оголенні алювію високої (VII?) тераси Дністра в с. Грушка Кам'янського р-ну. Але статус цих знахідок не був підтверджений іншими, надійнішими знахідками типу чопперів, рубил, уніфасів, нуклеусів тощо та супутніми серіями відщепів і знарядь на них.

У цьому сенсі нове місцезнаходження Крепешти суттєво інформативніше. Тут виявлено

виразну серію кам'яних виробів ранньопалеолітичного вигляду. Знахідки пов'язані з відкладами високої тераси, зіставної з VII надзаплавною терасою Дністра. Місцезнаходження розміщене на північно-східній околиці м. Дубоссари, за 3,0 км на північ-захід-захід від стоянки Байраки.

Історія дослідження місцезнаходження Крепешти

М.К. Анісюткін і В.М. Степанчук 17 вересня 2012 р. відкрили місцезнаходження Крепешти на одній з ізольованих ділянок великого кар'єру, що розташовується у верхів'ях давнього яру, який розсікає високу терасу. Закінчений кар'єр нині використовується під сміттєзвалище, але ділянка, де знайдені артефакти, відокремлена від решти кар'єру значним насипом, через що не завалена сміттям. Місцезнаходження віддалене від сучасного русла Дністра на 2,5 км.

У перший день на невеликій ділянці кар'єру у відкладах руслового алювію, представленого дрібним гравієм і галькою, було виявлено чотири безсумнівних галькових знаряддя, зокрема три чоппери, а також вісім виразних крем'яних відщепів. Поверхня виробів обточена; загальна збереженість речей цілком подібна до стану поверхні виробів, виявлених у гравійних відкладах нижньої верстви знахідок на стоянці Байраки. Ще один чоппер з добре вцілілою поверхнею виявлено на значній відстані від основного місця зборів.

Наступне обстеження місцезнаходження було здійснено М.К. Анісюткіним з А.Л. Чепалигою 19 вересня. Знайдено ще один типовий чоппер на гальці косоуцького пісковику та дев'ять крем'яних предметів, зокрема кілька знарядь на відщепах і уламках. Пізніше виявлено ще одне галькове знаряддя та кілька крем'яних відщепів.

Наголосимо, що дві знахідки, а саме чоппер з пісковику та крем'яний нуклеус, виявлені в основній точці зборів, хоча й дещо збоку від основних знахідок, а саме, на краю осипу з піску й супіску світло-коричневого кольору, що становлять, як можна припустити, відклади заплавної алювію.

Поверхня обох останніх артефактів, на відміну від решти знахідок, не обточена, отже ступінь їх збереженості достатньо чітко свідчить про інші умови відкладення та перебування цих виробів. Своєю чергою, це вказує на можливість виявлення тут — подібно до місцезна-

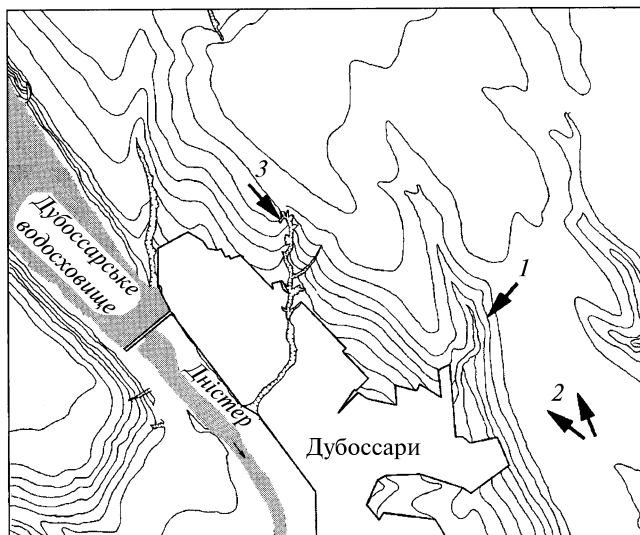

Рис. 1. Карта-схема розміщення нижньопалеолітичних стоянок і місцезнаходжень на території Нижнього Придністров'я в околицях м. Дубоссари: 1 — Байраки; 2 — Великий Фонтан; 3 — Крещешти

ходження в Байраках — кількох різночасових стратифікованих комплексів кам'яних виробів нижнього палеоліту. Проте попередній огляд осипів під багатометровими четвертинними оголеннями кар'єру поки що не дав знахідок.

Геолого-геоморфологічна характеристика місцезнаходження Крещешти

Місцезнаходження Крещешти розміщене на північній околиці м. Дубоссари приблизно за 3,0 км на схід від стоянки Байраки та назване за колишнім молдавським селом, що було на місці Дубоссар (рис. 1). Тут верхів'я яру та поверхня схилу тераси в бік Дністра перериті закинутими піщано-гравійними кар'єрами, якими розроблявся алювій VII тераси. В геоморфологічному аспекті місцезнаходження приурочене до північної частини Дубоссарського амфітеатру, який зі сходу дугою обмежує нижні тераси Дністра від плоскої рівнини VII Кіцканської тераси з висотами поверхні між 120—125 м абс. Абсолютні відмітки алювію в районі місцезнаходження Крещешти (–90—100 м) близькі до висот алювію стоянки Байраки (–90—95 м). З півночі з VII терасою межує вища VIII Бошерницька тераса заввишки 145—155 м абс., а з заходу примикають середні й низькі I—VI тераси Дністра та його заплава.

Місцезнаходження розміщене в котловані невеликого недіючого кар'єру або, ймовірно, в одному з секторів аморфної сукупності різночасових кар'єрів. У його стінах оголюється верх терасового алювію та покривні відклади, а на дні — гравійно-галькові відклади та пісковики, які містять артефакти. У розрізі північної стіни покинутого кар'єру, безпосередньо над місцем зборів артефактів, експоновані такі шари: 1) ґрунт сучасний голоценовий; 2) піски жовті різної зернистості; 3) суглинки лесоподібні; 4) викопний ґрунт супіщаний пілувато-бурий; 5) супісок сірувато-жовтий; 6) викопний ґрунт червонувато-бурий; 7) суглинки й супіски лесоподібні; 8) викопний ґрунт коричнево-бурий (лісовий?); 9) супіски й суглинки лесоподібні; 10) піски й супіски алювіальні; 11) осип.

На дні виямка кар'єром розкрито алювіальні відклади руслової фації VII тераси, представлені кіркою щільного пісковику світло-сірого забарвлення з дрібною галькою, зцементованою карбонатами. Цю брекчію можна розглядати як шар (12), що бронює покриття руслового алювію потужністю 0,10—0,25 м. Нижче простежується (13) гравійно-галькова товща — груба, несортвана, нешарувата, з окремими валунами розміром до 20 см. Галька добре обточена та складається з кременю, сірого косоуцького пісковику, вишневого девонського вапняку, а також карпатської яшми та халцедону. Описані

glareolus, *Mimomys reidi* — *M. pusillus*, *Mimomys savini*, *Lagurodon arankae*, *Prolagurus pannonicus*, *Allophaiomys pliocaenicus*. Вона віднесена до ногайського комплексу дрібних ссавців, який зіставляється з таманським комплексом великих ссавців, з його ранньою фазою, згідно з А.К. Марковою.

У низці розрізів цієї тераси вивчена фауна прісноводних молюсків косницького комплексу: *Pseudosturia caudata* (Bog.), *Crassiana crassiodes* Tshep., *Unio pseudochosaricus* Tshep. та ін. (Чепалыга 1967). Алювіальна товща характеризується зворотною намагніченістю епохи Матуяма, а у верхній частині алювію в заплавної і старичній фації виявлено палеомагнітний епізод Харамілло (0,98—1,07 млн р.) (Антропоген и палеолит... 1986).

Попередні геолого-геоморфологічні дослідження позиції місцезнаходження Крещети підтверджують приуроченість кар'єру із знахідками до VII надзапавної тераси р. Дністер. Проте розріз Крещет не містить типових для VII тераси шарів алювію (що трапилися, наприклад, у Байраках), які включають старичну й запавну фації та гідроморфні ґрунти. Ці верстви в Крещетах розмиті й відсутні, що фіксує перерву в опадонакопиченні. Відсутні тут також покривні відклади з древніми червоноколірними ґрунтами.

VII кіцканська тераса виділена в стратотип у с. Кіцкани, і в її алювії описано фауну ссавців таманського комплексу з таманським слонем *Archidiscodon meridionalis tamanensis* Dubovo (Чепалыга 1967). Фауна дрібних ссавців з алювію VII тераси Дністра у с. Роксолани представлена: *Ochotona* sp., *Clethrionomys* ex gr.

Стратиграфія		Палеомагнітні події млн р. т.		K/C $\Delta^{18}\text{O}$ стадії	Археологічні пам'ятки	Тераси Дністра (Чепалыга 2012)	Покривні відклади (Адаменко и др. 1996)	Комплекси фауни ссавців	
Неоплейстоцен	нижній	Брюнес		0,78	 Байраки Великий Фонтан Погреба	V тераса колкотівська (Дороцьке)	Леси	Тираспольський	
				14		VI низька тераса погребянська (Погреба)	Лубенський 2 ґрунт		
				15			Леси		
				16			Лубенський 1 ґрунт		
				17			Леси		
18	VI висока тераса михайлівська (Криуляни)	Мартоноський 2 ґрунт							
Еоплейстоцен	верхній	Матуяма		0,99 1,07		 Байраки Кречешти	VII тераса кицканська (Байраки)	Леси	Таманський
				20				Мартоноський 1 ґрунт	
				Харамілло			21	VIII тераса хаджигуська (Грушево)	Леси
			22						

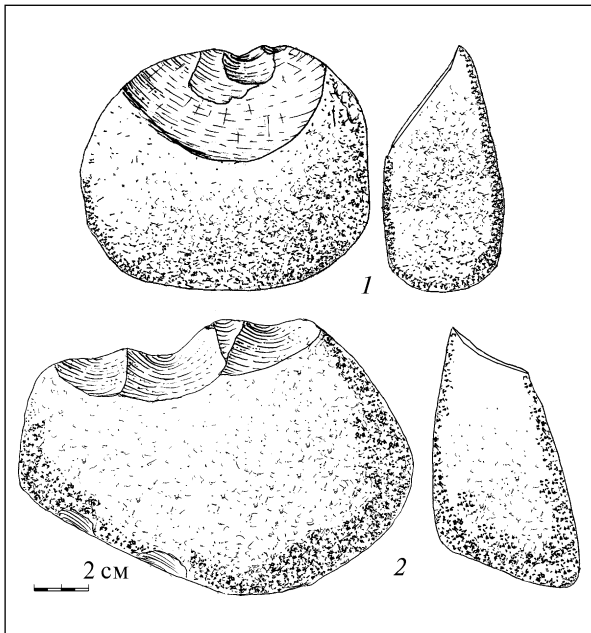

Рис. 2. Крецешти. Чоппери з пісковика: 1 — типу *choppers primaires*; 2 — з зубчастим однібічним лезом

Алювій шарів 12—13 представлений гравієм і галькою руслової фації. За складом порід він схожий з алювієм місцезнаходження Байраки. Зі щільних карбонатних пісковиків шару 12 було взято палеомагнітний зразок. Він виявився нормально намагніченим і, виходячи з позиції в розрізі, найвірогідніше, фіксує низи епізоду Харамілло в епосі Матуяма (0,98—1,07 млн р.). Оскільки артефакти залягають нижче, в шарі 13, то їхній вік може становити близько 1 млн р. або дещо більше.

Кам'яні вироби з місцезнаходження Крецешти

Колекція кам'яних виробів налічує 25 екз., виготовлених з гальок пісковика та кременю.

Галькові зразки, за винятком чоппера з кременю, виготовлені з досить міцного та в'язкого місцевого так зв. косоуцького пісковика сірого та коричневатого забарвлення. Негативи зняття на двох чопперах не мають слідів обточеності. Один з цих виробів, що вирізняється особливо великими розмірами, був виявлений безпосередньо біля дороги з кар'єру на відстані приблизно 150 м від основного місця зборів. У кавернах поверхні негативів оббивки цей виріб демонструє ознаки озалізнення, що є певною вказівкою на початковий зв'язок артефакта з викопним ґрунтом. Не виключено, що це галькове знаряддя походить з тієї частини кар'єру, яка через сміттєзвалище не доступна для обстеження.

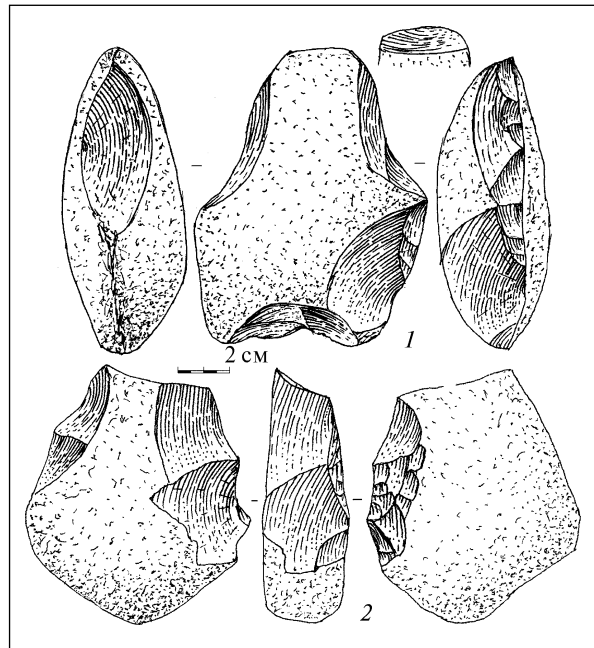

Рис. 3. Крецешти. Знаряддя на гальках з пісковика: 1 — близьке до найпростішого уніфаса; 2 — близьке до проторубила

Решта чопперів (так само, як виробів з кременю) походить з основного місця знахідок. Один з них, також з необточеними негативами зняття, якими було оформлене слабко виїмчасте та дуже гостре робоче лезо, був виготовлений на інтенсивно обточеній гальці пісковика коричнево-сірого кольору. В середині простежується негатив одного великого сколу та кілька менших сплюсненої ретуші (рис. 2, 1). Виріб, як і інші галькові знаряддя, досить великих розмірів (89 × 107 × 45 мм). Наступний чоппер, один з найбільших в Крецештах, розмірами 136 × 112 × 51 мм, має один робочий край, оформлений серією послідовних великих зняття, що утворили зубчасте лезо (рис. 2, 2), також виготовлений на пісковиковій гальці.

Решта галькових форм вирізняється значною обточеністю і природних поверхонь, і штучних негативів оббивки. Це стосується і єдиного в колекції крем'яного однібічного чоппера, виготовленого на великому фрагменті гальки (65 × 83 × 36 мм). Виріб має виїмчастий робочий край, утворений одним великим зняттям. Серію сколів на протилежному краї можна інтерпретувати і як елемент акомодатії, і як сліди попередніх зняття, хоча ця версія менш імовірна. За способом оформлення робочого краю це знаряддя подібне до поданого на рис. 2, 1. Обидва вироби мають аналогії в ранньому комплексі стоянки Байраки, а загалом — у добірках виробів найдавніших олдованських ін-

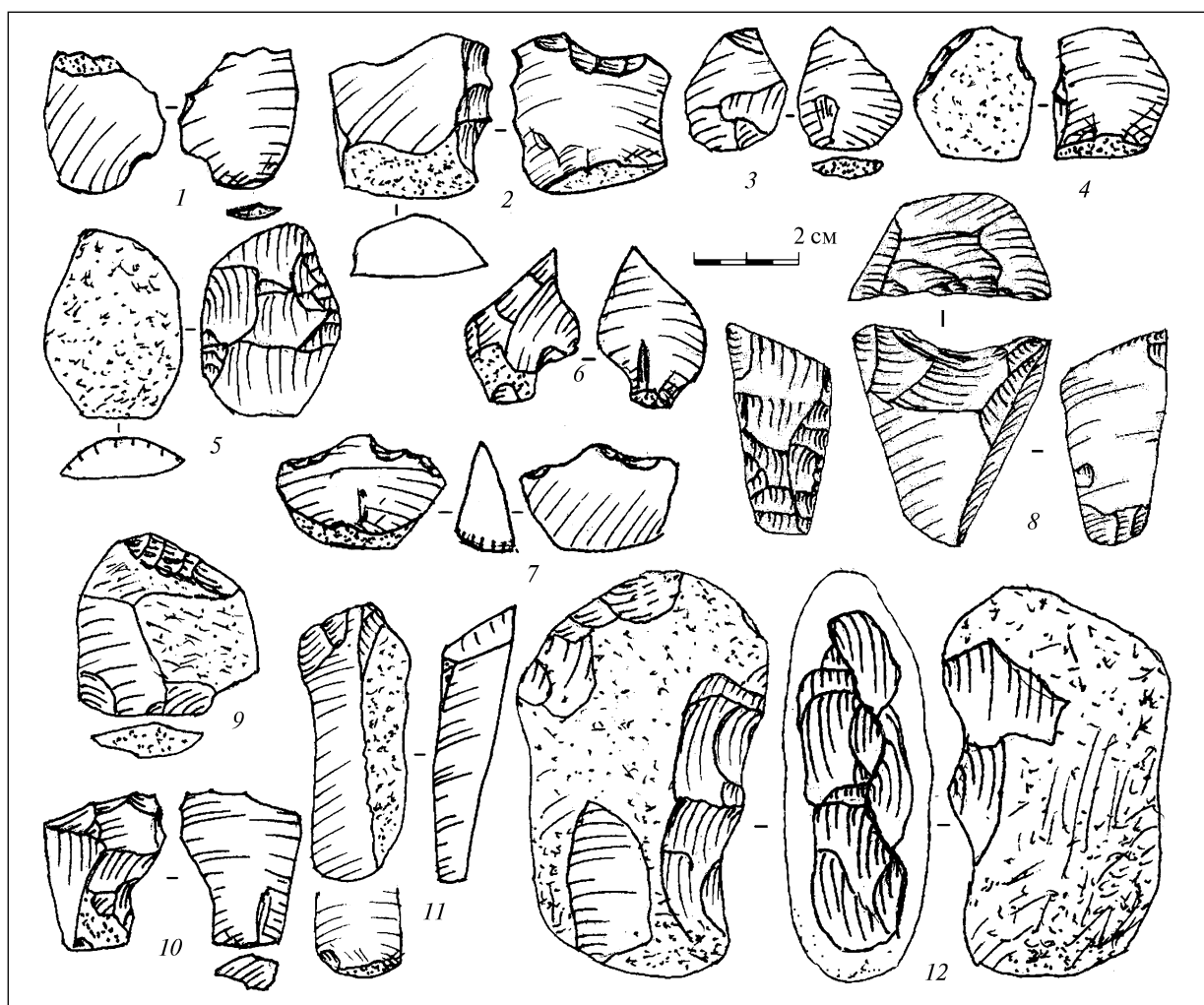

Рис. 4. Крецешти. Вироби з кременю: 1, 3, 4, 6, 10, 11 — сколи; 2 — зубчасте скребло на клектонському сколі; 5 — подвійне скребло? на уламку гальки; 7 — ножеподібний виріб з природним обушком на первинному відщепі; 8 — виїмчасте знаряддя; 9 — поперечне скребло на відщепі; 12 — чоппер на крем'яній гальці

дустрій і являють собою так зв. первинні чопери (*choppers primaires*), які, за даними Анрі де Люмлея, характерні для преолдовану Європи та Африки (Lumley, Barsky, Cauche 2009, p. 38). Наголосимо, що *choppers primaires* на невеличких крем'яних гальках — досить поширена форма в матеріалах обох нижньопалеолітичних місцезнаходжень Меджибожа (Степанчук, Рижов, Погорілець 2012), що, зважаючи на ймовірно молодший вік цих матеріалів, пояснюється, можливо, якостями доступної сировини.

Привертає увагу галькове знаряддя розмірами $111 \times 85 \times 42$ мм, виготовлене з сірого пісковика, яке можна описати як найпростіший уніфас. Виріб оббитий з трьох країв переважно сплюсненими та широкими сколами, що утворюють три виїмчасті робочі леза, одне з яких оброблене негативами крутої ретуші (рис. 3, 1). Наступною вельми цікавою формою, ви-

готовленою на сплюсненій гальці пісковика жовтувато-сірого кольору ($100 \times 87 \times 34$ мм), є частково двобічне знаряддя, поверхня якого оббита сплюсненими фасетками. Його верхній кінець обламаний у давнину (рис. 3, 2). Це галькове знаряддя цілком можна визначити як проторубило або навіть як дуже примітивний біфас. Варто уваги, що за характером збереженості поверхні цей предмет аналогічний іншим. До числа галькових знарядь слід віднести й виріб на крем'яній гальці, поздовжній край якої оформлений з двох сторін почерговою оббивкою, через що артефакт набув ознак типового чопінга з зигзагоподібним робочим краєм (рис. 4, 12).

Значною серією представлені крем'яні вироби, де превалюють відщепи та осколки. Їхня поверхня інтенсивно люстрована, хоча слідів зіткнень небагато. Сировиною слугував місцевий кремій чорного та іноді жовтого й сіро-

го кольорів. Якість кременю висока: це дрібнозерниста тонкоструктурна порода з гарними ізотропними властивостями. В колекції нараховується 12 відщепів, частина з яких має ретушовані леза. Вони відносно дрібні, розмірами від 21 до 56 мм (рис. 4, 1—11). Найбільший із них — клектонський відщеп — має виразну ретушовану виїмку. Практично всі відщепи доволі масивні. Ударна площадка в переважної більшості артефактів природна, суцільно чи суттєво вкрита кіркою.

Серед крем'яних виробів можна виділити вельми виразні форми знарядь. Знаряддя на відщепі із безперечною вторинною обробкою представлені: зубчастим скреблом, виготовленим на масивному клектонському відщепі з широкою гальковою ударною площадкою, його робочий край оформлено негативами крупнозубчастої ретуші (рис. 4, 2); поперечним скреблом на напівпервинному відщепі також з гальковою ударною площадкою, створеним зняттям з крем'яної гальки (рис. 4, 9); знаряддям, яке нагадує *pieces écaillées* через наявність двох протиставлених лез із контрударною ретушшю (рис. 4, 5); ножеподібним виробом з природним обушком на дольковому первинному відщепі (рис. 4, 7); виїмчастим знаряддям. Є також три відщепи з нерегулярною ретушшю країв.

Серед знарядь на уламках можна виділити подвійне скребло на фрагменті гальки, оформлене пласкою лускатою ретушшю, та виїмчасте знаряддя на масивному нуклеподібному уламку чорного кременю (рис. 4, 8).

Слід зазначити, що подвійне скребло на уламку кременю за формою цілком аналогічне скреблам-уніфасам з колекцій неподалік розміщених місцезнаходжень Великий Фонтан і Погреба, а також близьке виробам пізнього комплексу стоянки Байраки (Анисюткин 1994; Анисюткин и др. 2012). Такі форми, дорсальні поверхні яких майже суцільно вкриті негативами сплющуючої ретуші, а вентральні зберегли кірку, невідомі в регіональному середньому палеоліті. Виразний зразок такого знаряддя знайдено в ранньому комплексі ранньопалеолітичної стоянки Хрящі на Сіверському Дінці (Праслов 1968, рис. 10, 1).

Загалом вироби, знайдені в Крещетах, мають багато спільного з колекцією раннього комплексу стоянки Байраки, тобто з тими матеріалами, що походять з гравійно-галькового алювію. Тут наочна та сама дихотомія, що простежується в наявності, з одного боку, вели-

ких і важких галькових форм, виготовлених не з крем'яних порід, а, з іншого — відносно невеличких знарядь з кременю. Аналогічною видається й техніка первинного розколювання, що характеризується специфічними рисами виразних і масивних відщепів, сколотих з не підготовлених природних ударних площадок із застосуванням ортогонального прийому розщеплення каменю. Риси подібності простежуються і за технікою вторинної обробки.

Загалом можна вести мову про єдину індустрію, представлену в Крещетах і нижніх горизонтах Байраків. Ця індустрія характеризується ознаками розвиненого олдовану. На перший погляд, певна специфіка полягає в наявності в колекції частково біфасіального виробу, що нагадує проторубило. Але, з іншого боку, подібні форми цілком звичні для давніх комплексів олдовану, зокрема й африканського (Biberson 1967; Григорьев 1977; Berthelet & Chavaillon 2004; Schick & Toth 2009).

Звичайно, комплекс кам'яних виробів описуваного місцезнаходження представлений поки підйомним матеріалом, в якому, з огляду на різну збереженість поверхні виробів і деякі інші ознаки, цілком очевидна певна домішка пізнішого матеріалу, але, безперечно, теж нижньопалеолітичного. В цьому сенсі індустрія Крещет цілком аналогічна індустрії стоянки Байраки, де найпізніший комплекс, пов'язаний з викопним ґрунтом червоного кольору, достатньо давній і датується часом 600—800 тис. р. т. (Чепалыга, Анисюткин, Садчикова 2012).

Відкриття нового місцезнаходження, що датується початковими етапами палеоліту, на високій терасі Дністра та в умовах, аналогічних розміщених неподалік також давньопалеолітичної стоянки Байраки, однозначно вказує на перспективність подальших пошуків нижнього палеоліту на древніх терасах великих річок Європи. Місцезнаходження Крещети, разом з раніше виявленими регіональними пам'ятками нижнього палеоліту — Великий Фонтан, Погреба, Байраки, вказує на те, що ранні форми гомінідів досить упевнено освоїли регіон Подністров'я та півдня Східної Європи вже на самому початку плейстоцену, тобто понад 1 млн р. т.

Звідси випливає, що виявлення нових угруповань одночасних, а, може статися, й давніших пам'яток у сусідніх ареалах Східної Європи — справа недалекого майбутнього.

- Адаменко О.М., Гольберт А.В., Оснюк В.А. и др. Четвертичная палеография экосистемы Нижнего и Среднего Днестра. — К., 1996.
- Амирханов Х.А. Исследование памятников олдована на Северо-Восточном Кавказе (предварительные результаты). — М., 2007.
- Анисюткин Н.К. Древнейшие местонахождения раннего палеолита на юго-западе Русской равнины // Археологические вести. — 1994. — 3. — С. 6—16.
- Анисюткин Н.К. Новые данные изучения раннепалеолитических местонахождений на верхних террасах нижнего течения Днестра // Древнейшие обитатели Кавказа и расселение предков человека в Евразии. — СПб., 2010. — С. 172—187 (Труды ИИМК. — XXXV).
- Анисюткин Н.К., Коваленко С.И., Бурлаку В.А. Новые данные о раннем палеолите Приднестровья // Revista Arheologica. — 2011. — Serie noua. — Vol. VII. — № 1/2. — С. 108—128.
- Анисюткин Н.К., Коваленко С.И., Бурлаку В.А., Очередной А.К., Чепалыга А.Л. Байраки — новая стоянка раннего палеолита на нижнем Днестре // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2012. — № 1(49). — С. 2—10.
- Анисюткин Н.К., Чепалыга А.Л., Коваленко С.И., Очередной А.К. Раскопки стоянки раннего палеолита Байраки в 2011 году // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2012а. — № 4(52). — С. 19—27.
- Антропоген и палеолит Молдавского Приднестровья. Путеводитель экскурсии VI Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода. — Кишинев, 1986.
- Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12—54.
- Григорьев Г.П. Палеолит Африки. — М., 1977 (Серия «Палеолит Мира. Исследования по археологии древнего каменного века»).
- Матвійшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.М., Рижов С.М. Результати палеопедологічних (мікроморфологічних) та археологічних досліджень палеолітичного пам'ятника Меджибож // Фізична географія та геоморфологія. — 2010. — 2 (59). — С. 123—129.
- Праслов Н.Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Подонья. — М., 1968 (МИА. — 157).
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Степанчук В.Н., Рековец Л.И. Нижний палеолит Украины (Современное состояние и ближайшие перспективы исследований по нижнему палеолиту Украины) // Древнейшие обитатели Кавказа и расселение предков человека в Евразии. — СПб., 2010. — С. 161—171 (Труды ИИМК. — XXXV).
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Погорілець О.Г. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 5—13.
- Чепалыга А.Л. Антропогенные пресноводные моллюски юга Русской равнины и их стратиграфическое значение. — М., 1967.
- Чепалыга А.Л. Геологический возраст и условия обитания на древнейших в Европе стоянках Олдовайского типа в Дубоссарах (Байраки, Крещеты) // Мат-лы IV Междунар. научно-практ. конф. «Геоэкологические и биоэкологические проблемы Северного Причерноморья». — Тирасполь, 2012. — С. 341—344.
- Чепалыга А.Л., Анисюткин Н.К., Садчикова Т.А. Древнейшая в Восточной Европе палеолитическая стоянка Байраки на Днестре: возраст, палеоландшафты, археология // БКИЧП. — 2012. — 71. — С. 123—140.
- Щелинский В.Е., Кулаков С.А. Богатыри (Синяя балка) — раннепалеолитическая стоянка эоплейстоценового возраста на Таманском полуострове // РА. — 2007. — № 3. — С. 7—18.
- Berthelet A., Chavaillon J. Prehistoric archaeology. The site of Karre I // J. Chavaillon, M. Piperno (eds.). Studies on the Early Paleolithic site of Melka Kunture, Ethiopia. — Florence, 2004. — P. 211—251.
- Biberson P. Fiches typologiques africaines. 2 Cahier: Fiches 33—64. Galets aménagés du Maghreb et du Sahara // Congrès Panafricain de Préhistoire et études Quaternaires. Museum national d'Histoire Naturelle. — Paris, 1967. — 32 Fiches.
- Chepalyga A.L., Amirkhanov Kh. A., Trubikhin V.M., Sadchikova T.A., Pirogov A.N., Taimazov A.I. Geoarchaeology of the earliest paleolithic sites (Oldowan) in the north Caucasus and the East Europe // Int. Conference: Geomorphic processes and geoarchaeology. — Moscow; Smolensk. — 2012. — P. 57—62.
- Lumley H. de, Barsky D., Cauche D. Les premières étapes de la colonisation de l'Europe et l'arrivée de l'Homme sur les rives de la Méditerranée // L'Anthropologie. — 2009. — 113. — P. 1—46.
- Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine // Quaternary International. — 2007. — 160. — P. 70—80.
- Schick K., Toth N. (eds.) The cutting edge: New Approaches to the Archaeology of Human Origins. — Gosport, 2009.
- Stepanchuk V.N., Ridush B.T. Neporotove VI: New Lower Paleolithic surface locality at the Middle Dniester area, Western Ukraine // Burdukiewicz J.M. et al. (eds.) Understanding the Past. — Warsaw, 2009. — P. 321—330.

Надійшла 19.03.2013

КРЕЦЕШТЫ: НОВОЕ ОЛДУВАЙСКОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ В НИЖНЕМ ПРИДНЕСТРОВЬЕ (предварительные данные)

Представлены материалы нового местонахождения древнего палеолита, выявленного и обследованного авторами на окраине г. Дубоссары в Приднестровье. Местонахождение Крецешты приурочено к отложениям высокой (VII) террасы Днестра. Каменные изделия, представленные крупными галечными орудиями, включая чопперы, унифас и проторубило, а также сравнительно мелкими изделиями из кремня, обнаружены в аллювиальных отложениях городского гравийного карьера. Набор каменных изделий и техника их изготовления, а также условия залегания аналогичны раннему эоплейстоценовому комплексу стоянки Байраки.

До недавнего времени древнейший палеолит, датируемый в пределах 800—900 тыс. лет, был известен на территории Европейской части бывшего СССР только в нижних горизонтах стоянки Королево I в Закарпатской Украине. Долгое время этот памятник был единственным стратифицированным столь раннего возраста в Центральной и Восточной Европе. Только в начале XXI в. на Тамани и в Дагестане были открыты весьма древние памятники раннего палеолита, возраст которых составляет более 1 млн лет. Однако обширная территория Восточно-европейской равнины, включая Молдавию, Украину и юг России, оставалась своего рода белым пятном, где вплоть до 2010 г. было известно единственное надежно стратифицированное местонахождение, возраст которого не превышал 400 тыс. лет (Меджибож).

В 2010 г. близ Дубоссар обнаружена стоянка Байраки, на которой выявлены выразительные изделия нижне-палеолитического облика в геологически надежно датированных древних отложениях высокой VII надпойменной террасы Днестра. А в 2012 г., в 3,0 км северо-западнее стоянки Байраки, в аналогичных геоморфологических условиях обнаружено местонахождение Крецешты. Галечные орудия из местных разновидностей песчаника, а также кремневые сколы, в том числе и ретушированные, выявлены в гравийном горизонте аллювия VII террасы. Палеомагнитный образец, взятый из плотных карбонатных песчаников, перекрывающих горизонт с находками, оказался нормально намагниченным и, исходя из положения в разрезе, скорее всего, фиксирует низы эпизода Харамилло в эпохе Матуйама (0,98—1,07 млн лет).

Геолого-геоморфологическая позиция стоянки Байраки и местонахождения Крецешты указывает на хорошую перспективу поиска аналогичных индустрий в бассейнах великих рек Восточной Европы. Эти местонахождения, вкупе с ранее известными региональными памятниками раннего палеолита — Большой Фонтан, Погреба, Меджибож, указывают на то, что многократное проникновение ископаемых людей в ареал юга Восточной Европы началось уже в самом начале плейстоцена. Поэтому обнаружение новых одновременных, а, может быть, и более древних памятников на соседних территориях Восточной Европы — дело ближайшего будущего.

M.K. Anisyutkin, V.M. Stepanchuk, A.L. Chepalyga

OLDUVAIAN LOCALITY OF CREȚEȘTI IN THE DNISTER RIVER LOWER REGION (preliminary data)

Presented are the materials of a new Lower Palaeolithic site discovered and examined by the authors in the outskirts of Dubasări town in Pridnestrovia. Crețești site is associated with the deposits of the high (VII) terrace of the Dnister River. Lithic products represented by large pebble tools, including choppers, a uniface, a proto-handaxe, and also relatively small flint artefacts were found in alluvial deposits of the gravel pit in the town. The lithic assemblage's structure and the technology of their manufacture, as well as the conditions of the occurrence are similar to the early Eopleistocene assemblage at Bairaki site.

Recently, the earliest Paleolithic dated within the 800—900 millennia in the European part of the former Soviet Union was known only at the lower horizons of Korolevo I site in Transcarpathian Ukraine. For a long time, this site was the only stratified locality of such an early age in Central and Eastern Europe. It is only at the beginning of the 21st c., when the new quite ancient Early Palaeolithic localities were discovered in Taman peninsula and in Dagestan which age is more than 1 million years. However, a huge area of the Eastern European Plain, including Moldova, Ukraine, and the south of Russia still remained a kind of white spot where only one reliable stratified location was known until 2010 with the age of no more than 400 millennia (Medzhybizh).

Bairaki site was discovered near Dubasări in 2010, and artefacts with the clear Lower Palaeolithic were found in geologically reliably dated deposits of the high VII terrace of the Dnister River.

In 2012, in 3,0 km to the north-west from Bairaki site, a new locality of Crețești was discovered in similar geomorphologic conditions. Pebble tools made of local varieties of sandstone, and also flint flakes, including retouched ones, were recovered in a gravel alluvial horizon of the VII terrace. Palaeomagnetic sample taken from dense calcareous sandstones overlying the horizon with lithic artefacts was normally magnetized, and based on the situation in section, most probably it records the beginning of the Haramillo episode of the Matuyama epoch (0,98—1,07 Ma).

Geological and geomorphologic position of Bairaki site and Crețești locality shows a perspective of the search for similar industries in the basins of large rivers in Eastern Europe. These localities, combined with the known regional Early Palaeolithic sites, i.e. Bolshoi Fontan, Pogrebya, and Medzhybizh, indicate that fossil men repeatedly reached the area at the south of Eastern Europe already at the very beginning of the Pleistocene. Consequently, the discovery of new contemporary and also perhaps older sites in the adjacent territories of Eastern Europe is a case of a fairly near future.

КІСТЯНИЙ МЕДАЛЬЙОН ІЗ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ

Подано оригінальну кістяну знахідку з поселення Земан на околиці Острога.

Ключові слова: Західна Волинь, доба бронзи, городоцько-здовбицька культура, кістяний медальйон.

Уроч. Земан на південно-західній околиці Острога напрочуд багате на пам'ятки різного часу. Розкопки тут, які від 2006 р. провадить О.А. Позіховський за участю інших археологів (О.А. Бондарчук, В.О. Самолюк, Д.Ю. Вертецький, К.П. Бунятян), дали матеріали різного часу до XIX ст. включно. Саме тут досліджено унікальний енеолітичний тілопальний могильник (Позіховський, Самолюк 2008) і синхронне йому поселення з матеріалами маліцької та трипільської (етапу В II) культур, виявлено кам'яну гробницю та інші сліди культури кулястих амфор (Позіховський, Самолюк 2007; Позіховський, Бунятян 2012, с. 60).

Зауважимо, що значний час матеріали доби бронзи, зокрема городоцько-здовбицької культури (ГЗК), фіксувалися в уроч. Земан спорадично. Але в 2010—2011 рр. на нижній терасі виявлено й окремі об'єкти (сліди наземного житла, дві ями) з нечисленною, але виразною керамікою цієї культури. Разом зі знахідками на поверхні та з культурного шару добірка посуду засвідчує тривале перебування тут чи неодноразові відвідини цього місця населенням ГЗК (Бунятян, Позіховський 2011, с. 84, рис. 2; 3). На верхній і нижній терасах схилу за розкопками й зборами на поверхні окреслено кілька пунктів концентрації нечисленних матеріалів ГЗК. Але визначити розміри поселення поки що складно.

У 2012 р. на верхній терасі досліджено ще одну яму ГЗК (об'єкт 2). На тлі досі зафіксованих слідів ГЗК об'єкт 2 представляє найвиразніше цю культуру. Яма (рис. 1) прямокутної в плані форми з заокругленими кутами мала прямовисні стіни та рівне дно. Орієнтована ПнЗ—ПдС, південно-східна стіна дещо скошена до дна, західна частина зверху пошкоджена новітніми перекопами. Розміри ями $1,6 \times 1,2$ м, глибина близько 0,6 м від рівня виявлення. Яма була заповнена одноманітним слабко гумусованим суглинком, в якому на різній гли-

бині трапилися 22 уламки кераміки, трохи кременю, точило й кілька кістяних виробів: велика проколка, фрагмент кістяного медальйона та підвіска з ікла вепра (рис. 2; 3). На південь від ями, на межі гумусу й материкового ґрунту, виявлено ще 16 дрібних фрагментів кераміки.

За складом глиняної маси візуально простежено три групи посуду: 1) лише з домішкою дрібного піску й піриту, 2) з такою само домішкою, але з доданням перегорілого кременю або 3) грубо подрібненого кварцу й жорстви. Зовні посуд сірий чи коричневий, зсередини — зазвичай темно-сірий; поверхня заглажена, рівна, черепок міцний.

Є посуд товсто- й тонкостінний, що не завжди корелюється з припустимими розмірами виробів. Хоча кераміка дуже фрагментована, розпізнаються три провідні форми посуду ГЗК: амфори — вінце (рис. 2, 1) та два увігнуті денця, черпаки (рис. 2, 4) і циліндричні кубки, які найлегше ідентифікуються через прямі вертикальні стінки (рис. 2, 6, 10, 11). Посуд

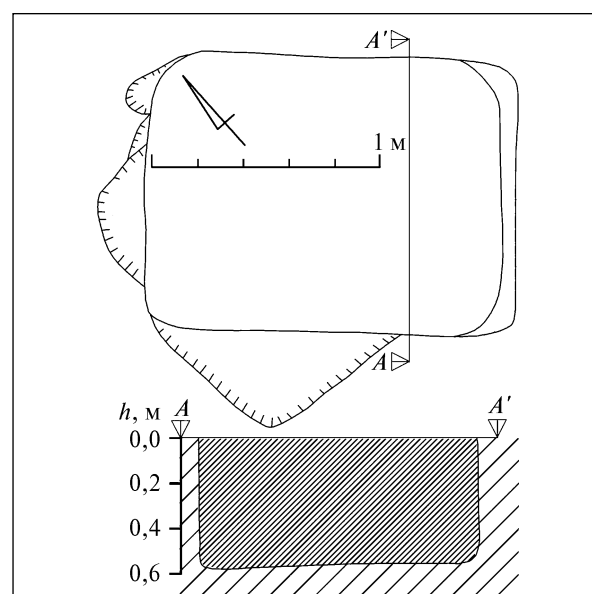

Рис. 1. Острог-Земан, об'єкт 2

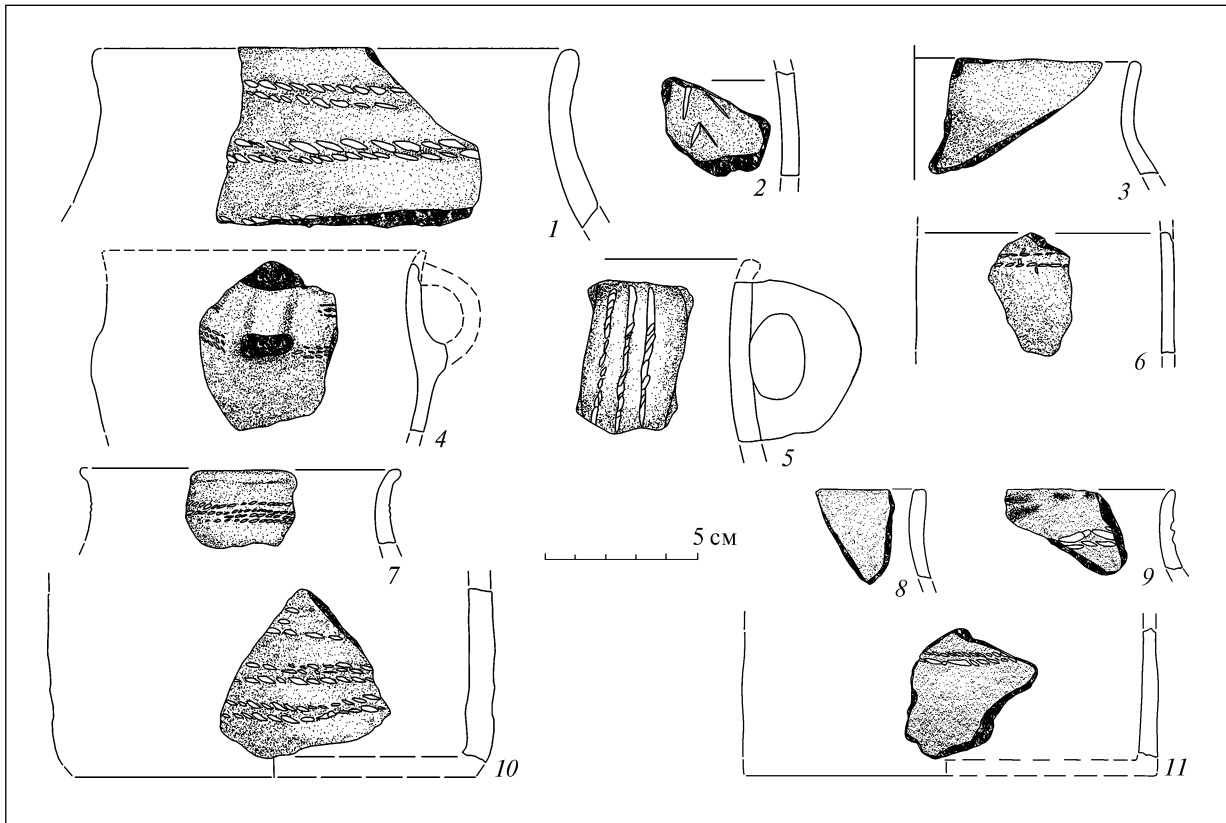

Рис. 2. Острог-Земан, кераміка з об'єкта 2

оздоблений у звичній для ГЗК та межановицької культури манері: горизонтальними смугами з парних чи потрійних шнурових ліній, на одній посудині смуга з чотирьох таких ліній (рис. 2, 7).

Звернемо увагу на уламок черпака, декорованого смугами з потрійних відбитків шнура (рис. 2, 4). Такі вважають прикметними протомежановицькій фазі (Kadrow, Machnik 1997, гус. 5), тож відсутність подібних черпаків на Західній Волині дала привід датувати ГЗК (або східний варіант межановицької культури, як називають її польські дослідники, в першу чергу Я. Махнік) пізнішим часом. Але потроху такі черпаки все частіше відкривають у різних регіонах Західної Волині, і, схоже, вони становлять спільне з межановицькою культурою тло. Але тут такий орнамент був популярний також на циліндричних кубках і амфорах (див.: Бунятян 2008; Бунятян, Позіховський 2011; 2011a¹), які, не виключено, від самого початку становили самотутні риси ГЗК.

Крем'яних виробів мало: фрагмент обушка сокири-тесла (рис. 3, 5) і осколок леза (обидва

від двостінних знарядь). Кремінь сірий західноволинський туронський.

Точило з дрібнозернистого пісковика має форму бруска підтрапецієподібної форми розмірами $4,9 \times 3,7 \times 1,7$ см. Плоскі сторони стерті (зашліфовані), на одній є проточина у вигляді жолобка (рис. 3, 3).

З-поміж кістяних виробів заслуговує на увагу уламок кістяного медальйона (назва умовна), виготовлений з лопатки тварини, з великим центральним і вцілілими двома маленькими боковими отворами. Отвори затерті, що свідчить про тривале використання виробу. Лицьова сторона оздоблена ямками, що утворюють три концентричні кола. Ямки висвердлені інструментом з конічним кінцем, через що завершуються крапками. По зовнішньому периметру помітні сліди тоненьких скісних насічок. Якщо виріб був круглий, то діаметр його був приблизно 7,0 см, діаметр центрального отвору 1,5 см, бокового — 0,4 см (рис. 3, 4).

Говорячи про аналогії цьому виробу, маємо нагадати, що так зв. кістяні пряжки (Отрошенко 1998) або, за іншою трактовкою — підвіски-медальйони (Литвиненко 2004, тут і літ-ра), були поширені на території України та далі на схід у низці посткатакомбних культур, загалом

¹ Републікація англійською: Bunyatyan, Pozichovsky 2011.

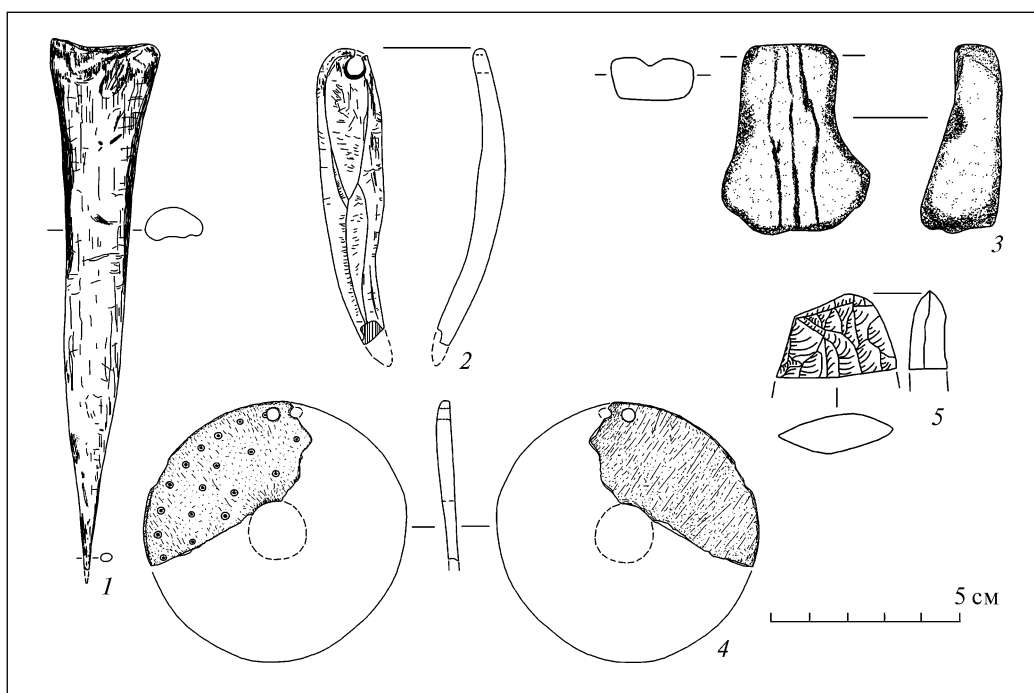

Рис. 3. Острог-Земан, знахідки з об'єкта 2 (1, 2, 4 — кістка; 3 — пісковик; 5 — кремій)

синхронних ГЗК. Зокрема, круглі чи овальні медальйони-підвіски з великим центральним і малим боковим отворами (зрідка їх буває два чи навіть три) становлять визначальну рису бабинської культури (за старою назвою, культура багатоваликів-керміки), звідки вони потрапляли й на Західну Волинь (див.: Бунятян 2013, с. 44, рис. 9, 1, 2). Але вони репрезентують, так би мовити, іншу лінію: їх виготовляли з розколотих довгих трубчастих кісток великих ссавців або рогу оленя чи лося (Усачук 1998, с. 128), через що вони зазвичай вигнуті. Прикметною їх рисою є також бортик (виступ) навколо центрального отвору.

Формально до нашої ближчі плоскі та доволі великі (діаметром до 6,0 см) круглі медальйони з великим центральним і зазвичай двома маленькими боковими отворами, притаманні доно-волзькій абашевській культурі, поширені на лісостепових просторах Росії від верхів'їв лівобережних допливів Дніпра (Сейм, Псел, Ворскла) та Сіверського Дінця до Волги (Матвеев 1996, рис. 2, 1—8). Але вони також виготовлені з довгих кісток великих копитних тварин (Пряхин, Моисеев, Беседин 1998, с. 16, рис. 9, 4; с. 22, рис. 12, 11, 12).

Можна згадати також далеку лолінську культуру (північно-західний Прикаспій), лице якої визначають оригінальні кістяні фігурні пряжки на пасок. У кількох похованнях також трапилися круглі медальйони-підвіски діамет-

ром 4,5—6,0 см з центральним отвором, виготовлені з незвичної сировини — людського черепа (Калмыков, Мимоход 2005).

Відтак, попри популярність кістяних виробів у різних культурах Східної Європи медальйон із Земана тяжіє до іншого кола, а саме межановицької культури, де також доволі часто трапляються кістяні підвіски, що різняться за розміром, формою, кількістю й розміщенням отворів, оздобленням та іншими деталями. З-поміж них є зразки просто велетенські, виконані з лопатки тура чи зубра, приблизні розміри яких сягають $25,5 \times 23,0$ см і $25,0 \times 20,0$ см, що, можливо, виконували захисну функцію (Bazielich, Machnik 1986, гус. 3; 4)².

Медальйон із Земана значно менший, певної оригінальності йому надає оздоблення основного поля ямками. Якщо абстрагуватися від цих деталей, то він тяжіє до округлих виробів з лопатки корови, знайдених у похованнях чоловіків поважного віку на могильнику Жернікі Гурне, хоча й не тотожний їм. Ті, по-перше, більші, по-друге, мають маленький центральний отвір та інші відмінності. Зокрема, фрагментований медальйон із поховання 13 діаметром 13 см має три бокові отвори (Кет-

² У вказаній праці сталася описка з позначкою масштабу на рисунках (Bazielich, Machnik 1986, s. 159, гус. 3; 4) через що ці два вироби видаються більше ніж удвічі меншими за справжні розміри.

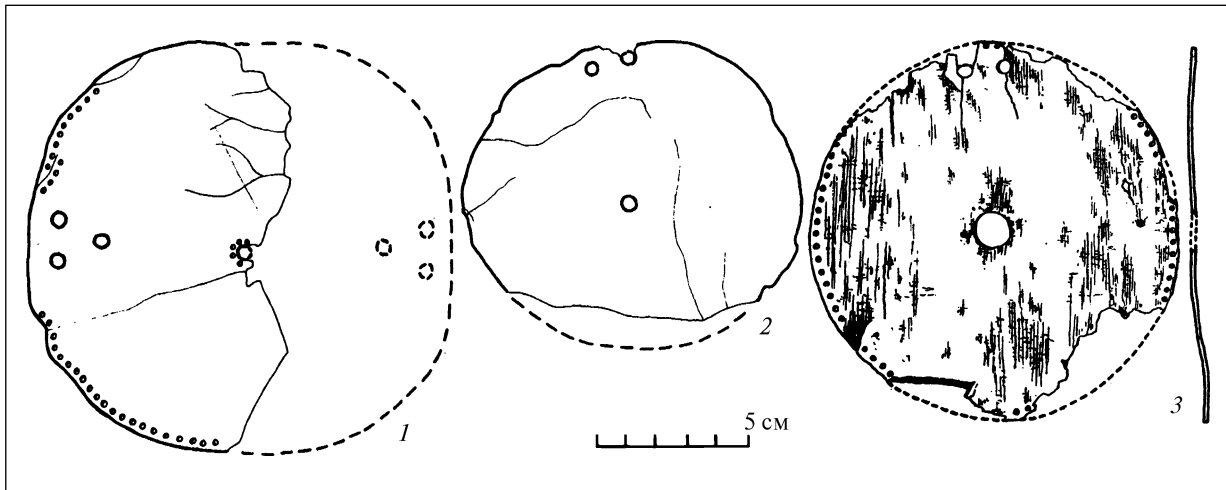

Рис. 4. Кістяні медальйони з території Малопольщі: 1 — Жернікі Гурне, поховання 13; 2 — там само, поховання 107 (за: Bazielič, Machnik 1986); 3 — Турковіце (за: Gajewski et al. 1970)

pisty 1978, s. 116, рис. 145, 9) і оздоблений по периметру та навколо центрального отвору дрібними крапками (рис. 4, 1). Натомість на неоздобленому виробі з поховання 107 діаметром 11 см було два бокові отвори (рис. 4, 2), принаймні вцілілих (Ор. cit., s. 147, рис. 195, 1).

Відтак, найближчою аналогією виробу із Земана є медальйон діаметром 12,0 см із поховання в Турковіце в районі Грубешова, віднесеного до стжижовської культури (Gajewski et al. 1970, Pl. 158, 12; Bazielič, Machnik 1986, s. 165, рис. 7, 1). Хоча він частково пошкоджений, зі знахідкою із Земана його споріднює більший на тлі згаданих діаметр центрального отвору (близько 1,0 см), а також два бокові отвори та рядок крапок по зовнішньому периметру (рис. 4, 3).

Важливість знахідки із Земана полягає не тільки в тому, що вона примножує та урізномбарвлює такі вироби, а й дозволяє порушити питання про час їхньої появи, принаймні зразків, подібних до нашого медальйона. Польські дослідники відносять такі вироби до класичної фази межановицької культури (Bazielič, Machnik 1986, s. 172; Kadrow, Machnik 1997, s. 70). Із цим буцім-то збігається й визначення поховання в Турковіце як належного до стжижовської культури, початок якої зазвичай синхронізують з класичною фазою межановицької культури.

Але наш медальйон, схоже, давніший. З погляду на кераміку (рис. 2), об'єкт ГЗК на Земані цілком зіставний з ранньою фазою межановицької культури. Додамо, що відносно хронологічну позицію поховань межановицької культури в могильнику Жернікі Гурне, які су-

проводжувалися (всього їх п'ять) великими різними за формою та стилістикою медальйонами, визначено орієнтовно: на ґрунті аналізу просторової структури могильника (Kempisty 1978, s. 326—327). Однак за ^{14}C датою одне з таких, а саме згадане поховання 13 (Ki-5118 2210—2030 cal BC за вірогідності 68,2 %), цілком вкладається в ранню фазу або відноситься до самого початку класичної (Górski, Kadrow 2001, Tab. 8, Abb. 28).

Контекст якихось великих таких знахідок на могильнику в Войцеховіцах нам невідомий (матеріали не опубліковані). Що ж до поховання в Турковіце, то його віднесено до стжижовської культури, мабуть, через локалізацію в зоні концентрації її пам'яток на польській стороні Західного Бугу — довкола Грубешова. Однак небіжчик лежав не у випростаній позі, яка вважається прикметною стжижовській культурі, а з підігнутими вправо ногами. Подібна трапляється і в могильнику Жернікі Гурне (інші ми оминаємо): так само був укладений небіжчик у похованні 7, орієнтований на захід і нахилений на правий бік, куди були підігнуті й ноги (Kempisty 1978, рис. 138); так само, але з чіткішою правобічною позицією лежали скелети в згаданих похованнях 13 і 107 з медальйонами, а також у похованні 61 теж з великим медальйоном, але підчотирикутної форми (Ор. cit., рис. 145; 181; 182; 194; 195).

Все це ми ведемо до того, що, по-перше, такі вироби могли з'явитися раніше, по-друге, встановити хронологічну позицію поховання лише за ними навряд чи можна, по-третє, поховання в Турковіце цілком могло належати межановицькій культурі. Відтак, знахідка із

Земана порушує проблему стереотипів щодо деяких речей як індикаторів культурної та хронологічної належності пам'ятки, що складалися десятиліттями й почали піддаватися сумніву останнім часом. Це, зокрема, стосується деяких зразків вербалистих прикрас, великих біфасів і так зв. фаянсового намиста. Що більше пам'яток досліджено, то складнішою пос-

тає ситуація з однозначною хронологічною їх інтерпретацією, а також з розмежуванням поховань межановицької культури та стжижовської в зоні їхнього пересікання, а також городоцько-здовбицької культури та стжижовської, ареал поширення яких співпадав (докл. див.: Бунятян 2013), принаймні в основних їхніх межах.

- Бунятян К.П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 10—20.
- Бунятян К.П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 33—50.
- Бунятян К.П., Позіховський О.Л. Нові пам'ятки городоцько-здовбицької культури в Середньому Погоринні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — 2011. — 4. — С. 84—94.
- Бунятян К.П., Позіховський О.Л. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога // Археологія. — 2011а. — № 3. — С. 82—101.
- Калмыков А.А., Мимоход Р.А. Роговые и костяные поясные пряжки и подвески лопатинской культуры // МДАСУ. — 2005. — 4. — С. 201—234.
- Литвиненко Р.А. «Пряжки» и колесничество: проблема соотношения // МДАСУ. — 2004. — 2. — С. 257—290.
- Матвеев Ю.П. Костяные пряжки и относительная хронология культур эпохи бронзы Донецко-Волжского региона // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. — Воронеж, 1996. — С. 27—33.
- Отрошенко В.В. Феномен кістяних пряжок // Проблеми изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 113—117.
- Позіховський О.Л., Бунятян К.П. Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 54—67.
- Позіховський О.Л., Самолюк В.О. Дослідження ґрунтового могильника доби енеоліту — ранньої бронзи в м. Острогор // АДУ 2005—2007. — К.; Запоріжжя, 2007. — С. 310—313.
- Позіховський О.Л., Самолюк В.О. Енеолітичний кремаційний могильник в околицях Острога на Західній Волині // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 28—41.
- Пряхин А.Д., Моисеев Н.Б., Беседин В.И. Селezni-2. Курган доно-волжской абашевской культуры. — Воронеж, 1998.
- Усачук А.Н. Результаты трасологического изучения костяных пряжек культуры многоваликовой керамики // Проблеми изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 125—135.
- Bazielich M., Machnik J. Płytki kościane kultury mierzanowickiej ze stan. 5 (Wyciąże) w Krakowie-Nowej Hucie // SA. — 1986. — XXXVIII. — S. 157—176.
- Bunyatyan K.P., Pozikhovskiy O.L. Settlement of the Horodotsko-Zdovbytska Culture near Ostroh // Ukrainian Archaeology, 2011. — P. 38—56.
- Gajewski L., Gurba J., Kutylowski A., Ślusarski Z. Le Néolithique et le Bronze Ancien dans le sud-est de la Pologne. — Warszawa, 1970 (Inventaria archaeologica. — XXV).
- Górski J., Kadrow S. Die frühe und ältere Bronzezeit in Klempolen im Lichte der Radiokarbondatierung (mit einigen Bemerkungen zu ausgewählten Fundstellen in der Ukraine) // Czebreszuk J., Müller J. (ed.). Die absolute Chronologie in Mitteleuropa 3000—2000 v. Chr. — Poznań, 2001. — S. 131—176 (Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. — 1).
- Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace komisji archeologicznej. — 29).
- Kempisty A. Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami. — Warszawa, 1978.

Надійшла 28.03.2013

Е.П. Бунятян, А.Л. Позіховський

КОСТЯНОЙ МЕДАЛЬОН С ЗАПАДНОЙ ВОЛИНЫ

В 2012 г. в уроч. Земан (г. Острог) при исследовании поселения малицкой культуры обнаружена яма (объект 2), в заполнении которой и к югу от нее выявлены материалы городокско-здобицкой культуры (ГЗК). Особенный

интерес представляет фрагмент оригинального костяного медальона диаметром приблизительно 7,0 см с большим центральным и двумя сохранившимися маленькими боковыми отверстиями. Лицевая его сторона украшена ямками, по внешнему периметру заметны мелкие насечки.

Хотя костяные медальоны-подвески были популярны в блоке посткатакомбных культур, в целом синхронных ГЗК, особенно в бабинской культуре (прежде культура многоваликовой керамики), медальон из Земана связан с иной культурной средой — межановицкой культурой. Если абстрагироваться от оформления его лицевого поля ямками, то среди популярных там костяных подвесок различной формы и размеров, в частности больших круглых, наш имеет наибольшее сходство с выявленным в погребении в Турковице. Хотя он больше (диаметром 12 см), с находкой из Земана его роднит большое центральное отверстие и два боковых маленьких, а также орнаментация по периметру мелкими точками.

Значение находки из Земана состоит не только в том, что она пополняет находки таких изделий, но и позволяет удревнить их появление. Я. Махник датирует их классической фазой межановицкой культуры, но материалы из представленного объекта сопоставимы с ранней ее фазой. С ней согласуется и ^{14}C дата погребения 13 в Жерниках Гурних в сопровождении большого круглого медальона. Поэтому сомнительным кажется отнесение скорченного погребения в Турковице к стжижовской культуре, определенное так, видимо, из-за его локализации в зоне концентрации памятников этой культуры в окрестностях Грубешова.

K.P. Bunyatyan, O.L. Pozikhovskiy

BONE MEDALLION FROM WESTERN VOLYN

In 2012, in Zeman tract (Ostroh) during the research at Malyska culture settlement, a pit (object 2) was studied, and in its filling and to the south from it, the materials of Horodotsko-Zdovbytska culture (HZC) were revealed. A fragment of an original bone medallion is of a special interest. Its diameter is approximately 7,0 cm, it has a big central and two preserved small side holes. Its right side is decorated with pits, and small incisions are visible on its external perimeter.

Though bone pendants-medallions were popular in post-Catacomb cultures block synchronous in general with HZC, especially in Babynska culture (before Multiraised Border Pottery culture), a medallion from Zeman is related with the other cultural milieu, with Mezhanovytska culture. If we abstract from the fact that the item's facial side is decorated with pits, we can see that among popular there bone pendants of various shape and size, for instance, big and round, our pendant is the most similar to items found in a grave in Turkowychi. Although it is bigger (diameter 12 cm), it is close to the find from Zeman because of a big central hole and two small side ones, and also because of ornamentation with small dots on its perimeter.

The significance of the find from Zeman is not only in the fact that it contributes to the finds of such products, but also in the fact that it allows to date their appearance by the earlier time. J. Machnik dates them by the classic phase of Mezhanovytska culture; however, the materials from the object discussed are comparable with its early phase. Conforming to it is the ^{14}C date of the burial 13 in Żerniki Górne with a big round medallion. Therefore, the referring of a crouched burial in Turkowychi to Stzhyzhovska culture, made apparently because of its localization in the zone of this culture sites concentration in Hrubeshiv outskirts, seems to be doubtful.

ЗРАЗКИ КЛАДОК БАШТОВИХ БУДІВЕЛЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ

До наукового обігу вводяться архітектурні об'єкти — башти з поселення Маслини на околиці Херсонеської держави у Північно-Західній Тавриці.

К л ю ч о в і с л о в а: антична доба, Херсонес Таврійський, хора, Маслини, башта, кладка.

Поселення Маслини дальньої хори Херсонеса розміщене біля с. Северне Чорноморського р-ну Криму, на березі невеликої бухти в Каркінітській затоці, що омиває Тарханкутський півострів. У 1972—1985 рр. його досліджував загін під керівництвом В.О. Латишевої Харківського університету Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР. Були відкриті будівельні комплекси античного поселення та накопичено значний рухомий археологічний матеріал.

Будівельні об'єкти хори Херсонеса Таврійського суттєво відрізнялися від позаміських споруд інших північнопричорноморських центрів. Особливість їх полягає в тому, що садиби тут репрезентовані укріпленими поліфункціональними комплексами з баштами (Буйських 2008, с. 153). Це дало поштовх для тривалої дискусії стосовно призначення таких об'єктів (Кругликова 1986, с. 169). Для детального аналізу будівельних решток поселення Маслини звернемо увагу на башти, які були планувальним ядром і вертикальним акцентом кожного комплексу єдиного укріплення. Нині стверджувати особливий характер цих будівель можна через характеристику зразків кладок об'єктів, а порівняння їх з іншими пам'ятками регіону додасть нової інформації про забудову та благоустрій поселень на далекій периферії Херсонеської держави.

Що стосується будівельних решток поселень Північно-Західної Таврики, то вже порушено низку питань, які можна вирішити, досліджуючи, зокрема, фортифікаційні споруди: економічний потенціал поселень у період їх заснування, функції монументальних споруд, їх синхронність у часі, витоки, а також реконструювати техніку будівельників. Враховуючи незначну кількість досліджених поселень хори Херсонеса Таврійського та жвавий інтерес до

забудови їх у сучасній історіографії, звернемося до неопублікованих матеріалів з північної околиці Херсонеської держави.

Поселення Маслини поділяється на укріплену західну та неукріплену східну частини. Укріплена частина розміщувалася на природному підвищенні та мала форму прямокутника розмірами 50 × 80 м. Будівництво укріплення було, ймовірно, неодноразовим актом: на початку існування поселення зведена одна баштова садиба, за прикладом якої в подальшому звели інші комплекси (Латышева 1999, с. 80). Вивчення подібних античних поселень має відбуватися в напрямі виявлення такого початкового ядра.

Питання зведення баштових споруд на поселенні Маслини вперше порушила В.О. Латишева ще за часів його розкопок. Вона розглянула комплекс південної башти та здійснила аналіз відповідних будівельних решток (Латышева 1978). У подальшому дослідниця неодноразово поверталася до теми благоустрою Маслин, зокрема знову звертала увагу на південну башту з прилеглими групами приміщень, і дійшла висновку про тяжіння цього комплексу за основними рисами до планування грецького будинку (Латышева 1985). Цей висновок важливий для подальшого вивчення будівництва на поселенні. Надалі В.О. Латишева зробила спробу реконструювати техніку будівництва південної башти та зауважила про високі стандарти благоустрою на Маслинах (Латышева 1999). Питання планування та функціонування інших баштових комплексів було також розглянуто нами та в загальних рисах охарактеризовано башти й окремі приміщення (Котенко 2011).

На поселенні відкрито три баштові комплекси, розміщені в західній, південній і східній частинах укріплення. Північна башта з частиною прилеглих приміщень на час розкопок була знищена морем. Її рештки неодноразово були зафіксовані в морі впродовж роботи екс-

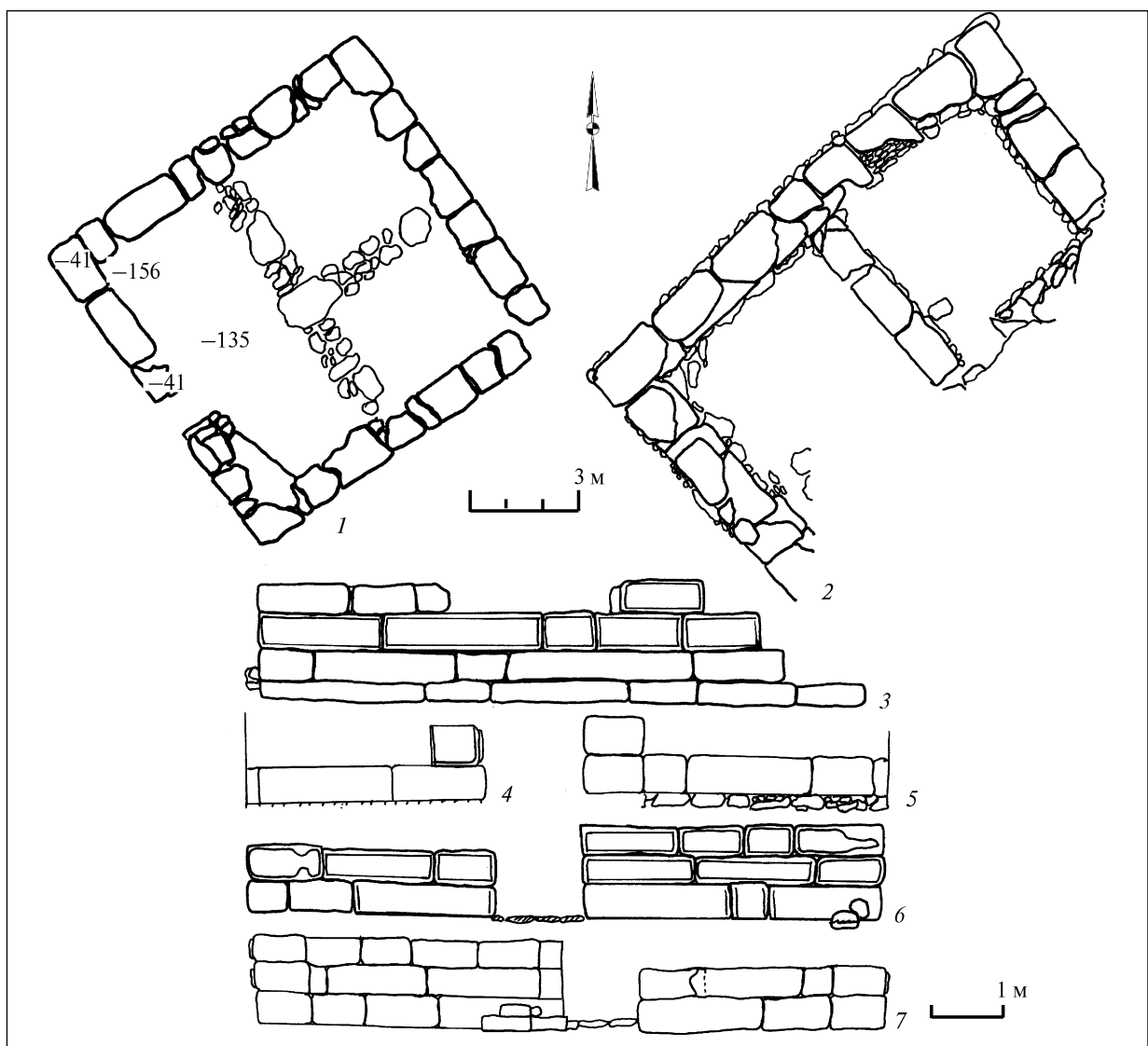

Рис. 1. Поселення Маслини, південна башта: 1 — загальний план; 2 — північно-західна частина башти; 3 — зовнішній фас стіни II; 4 — зовнішній фас стіни III; 5 — внутрішній фас стіни III; 6 — зовнішній фас стіни IV; 7 — внутрішній фас стіни IV (за: Латышева 1973; 1974)

педиції та під час підводних досліджень (Назаров 2003, с. 75—76). Тож звернемося до інших.

Південна башта. Комплекс південної башти, на думку В.О. Латышевої, був ядром, з якого розпочалася розбудова укріплення (Латышева 1999, с. 80). Башта з двором і прилеглими до нього будівлями влаштована в південно-західній частині поселення (розкоп III). З південного та західного боків комплекс ув'язувався з зовнішніми стінами укріплення. Башта розміщувалася в південно-східному секторі комплексу та мала вихід у двір з південно-західного боку (рис. 1, 1). Вона зведена з потужних блоків ($2,0 \times 0,80 \times 0,45$ м) місцевого жовтого понтійського вапняку та мала площу $8,0 \times 8,0$ м. У давнину споруда, ймовірно, мала декілька поверхів (принаймні два), про що свідчить по-

тужний фундамент, значно заглиблений у землю, та рештки кам'яної основи сходів, які вели на верхній ярус, влаштовані справа від входу. Кам'яні блоки ретельно обтесані та вкладені насуху. По зовнішньому фасаду блоки майстерно оброблені в рустованій техніці.

1973 р. була відкрита північно-східна стіна будівлі (стіна I) завдовжки 8,0 м (Латышева 1973, с. 10). Її фундамент був заглиблений у материк на 0,6 м і мав вигляд траншеї, заповненої необробленим камінням і перекритої блочними плитами. Ці плити краєм виступали всередину приміщення, утворюючи сходинку завширшки 0,20 м. На думку В.О. Латышевої, цей виступ міг бути опорою для дерев'яних дощок підлоги. На цокольних плитах стіни I зафіксовано кладку, від якої вціліло до двох рядів.

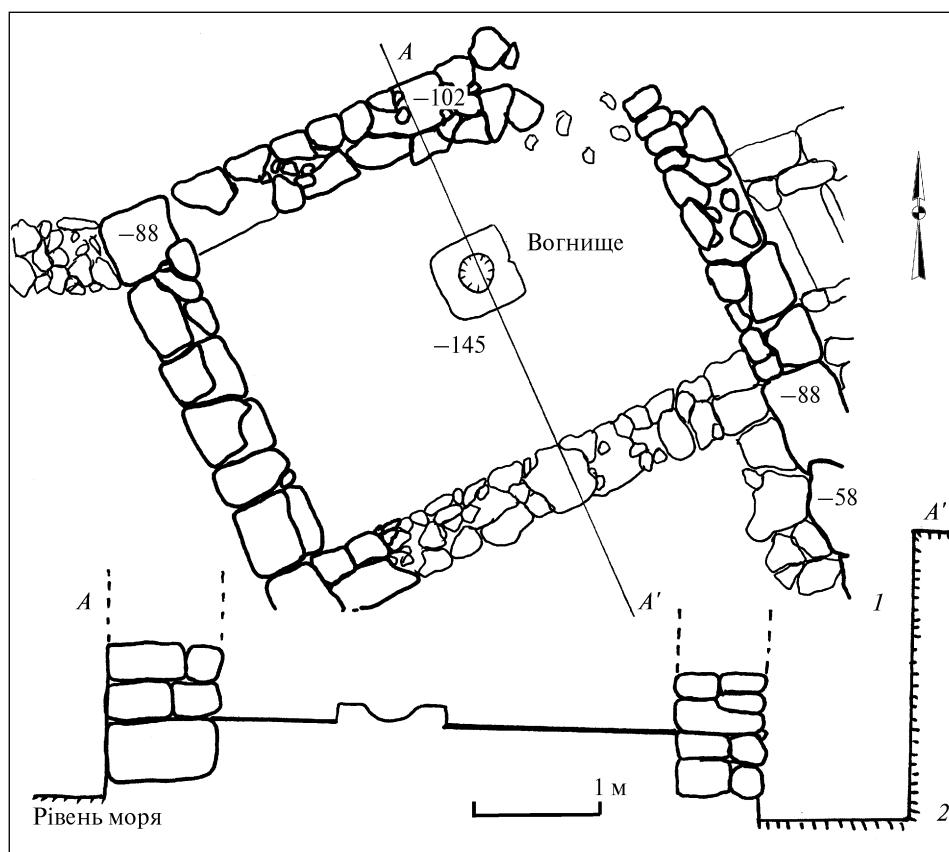

Рис. 2. Поселення Маслини, приміщення А західної башти: 1 — загальний план; 2 — розріз по лінії АА' (за: Латышева 1972)

Нижній ряд викладений камінням з гладеньким фасом, натомість наступний складався з рустованих блоків. Руст у вигляді стрічки завширшки 0,05 м проходив по блоку з нижньої та бокових сторін.

Аналогічний фундамент зафіксовано й під південно-східною стіною башти (стіна II) (Латышева 1974, с. 3). Поверх нього також укладено цокольні плити завширшки 0,80 м за висоти їх 0,30 м і довжини 0,80—2,25 м. Впритул підігнані плити добре обтесані, лицьова сторона мала сліди сколів, а внутрішня — грубих зламів і була докладена дрібним бутовим камінням на глині (рис. 1, 2, 3). У цьому випадку також зафіксовано виступ плит з внутрішнього боку на 0,20 м. Поверх цоколя була кладка з рустованих майстерно оброблених блоків.

Північно-західна та південно-західна стіни (III і IV відповідно) були досліджені 1974 р. (рис. 1, 2). Їхні фундаменти не зафіксовано, оскільки вони були закриті плитами подвір'я, вимощеного до самої башти на рівні цоколя. Кладка цих стін аналогічна описаній: рустовані блоки вказаних розмірів укладені на цокольних плитах. Стіни III і IV збереглися в три ряди плит, максимальна висота їх 1,5 м від рів-

ня фундаменту (рис. 1, 4—7; Латышева 1974, с. 5).

У публікаціях автора розкопок маємо більше узагальненої інформації про південну башту ніж про окремі її стіни. Відомо, що блоки будівлі були вкладені насуху та утримувалися в кладці завдяки власній вазі та досконалій обробці всіх щільно припасованих сторін. На блоках зафіксовані сліди інструментів майстрів, а саме прокреслені риски, згідно з якими встановлювали блок наступного ряду (Латышева 1999, с. 80). З внутрішньої сторони блоки не мали правильної форми, інколи суміжні камені з нерівним краєм змикалися в замок, що забезпечувало їх міцний зв'язок. Пустоти між блоками закладали дрібним бутовим камінням на глині, що становило внутрішній ряд кладки.

Блоки південної башти були вкладені в шаховому порядку — вертикальні шви нижнього ряду перекривалися плитами верхнього. Південний кут башти, стик стін II і IV, добре зберігся та демонструє таку кладку. Два блоки другого ряду, утворюючи прямий кут, зверху перекривалися кам'яним монолітом, що, за В.О. Латышевою, мало стратегічне значення (Латышева 1974, с. 4—5). Насправді ж таким

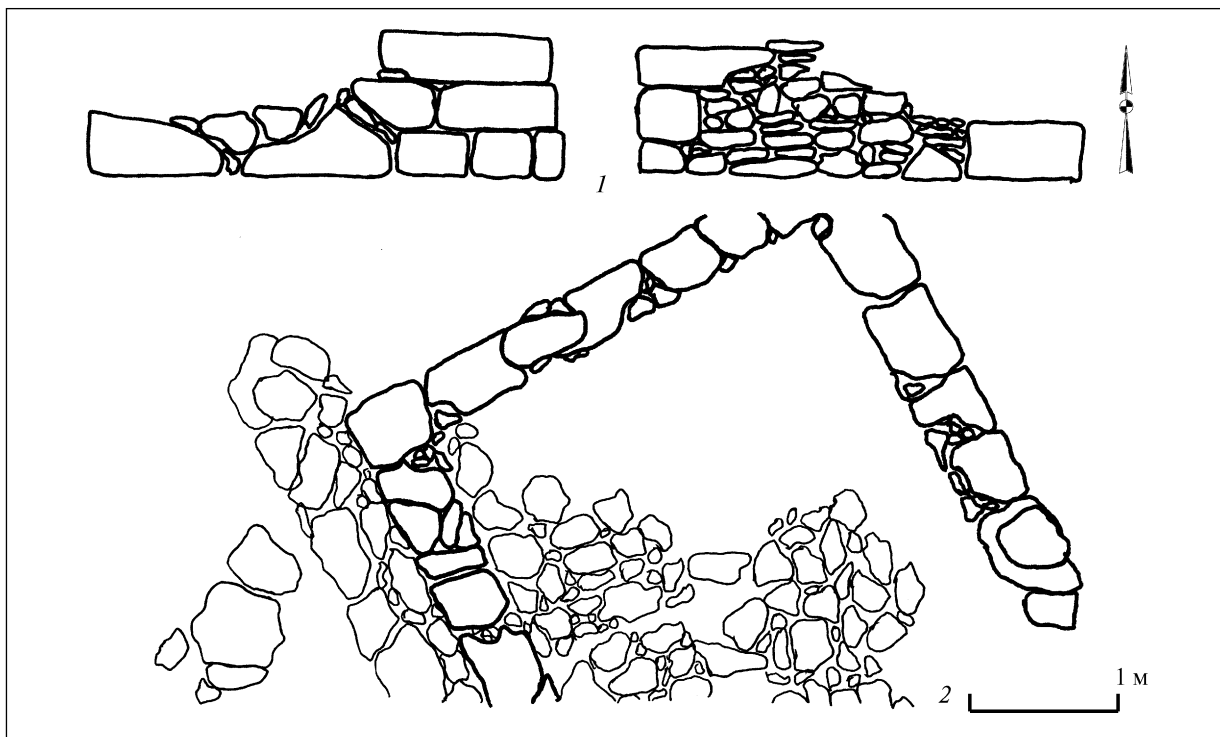

Рис. 3. Поселення Маслини, кладка стін східної башти: 1 — зовнішній і внутрішній фази стіни IV; 2 — план приміщення К (за: Латышева 1973; 1976)

чином чітко фіксувався прямий зовнішній кут башти.

Внутрішній простір башти був поділений на три суміжні приміщення, розділені перегородками. Вони були тонші за зовнішні стіни (ширина 0,6 м) та складені з каменів середніх розмірів зі слідами обробки. Внутрішні стіни також були зведені на фундаменті з рваного каменю (Латышева 1973, с. 10). Перегородки відходили від середини стін I, II і III так, що дверні отвори приміщень сходилися до центру башти. Розміри менших суміжних приміщень зі спільною стіною I були $3,0 \times 3,0$ м. Приміщення вздовж стіни IV відповідно було вдвічі більшим. Збереженість внутрішніх стін також унеможливило встановити загальну висоту будівлі.

Комплекс **західної башти** досліджувався в 1972—1976 рр. Аналіз його забудови не здійснено, тож характеристика башти заслуговує детальної уваги. Стіни монументальної будівлі були відкриті в 1972—1973 рр. Північно-західна стіна (стіна I) не збереглася на всю довжину — північно-східний кут башти був знищений морем. Північно-східна та південно-східна стіни (II і III відповідно) були відкриті повністю, а в південно-східній стіні (стіна IV) не вдалося дослідити зовнішній панцир, що лежав у ґрунті з корінням великих олив (Латышева 1973, с. 1). Стіни західної башти зведені на потужному фун-

даменті, заглибленому в материк на 0,6—0,8 м. Він складався з масивних каменів вапняку, ракушняку й пісковика розмірами до $1,2 \times 0,9$ м. За формою камені фундаменту наближалися в перетині до прямокутника, хоча їхня поверхня грубо оброблена, а щілини між великими блоками були забутовані дрібним камінням. Фундамент був ширший за стіни та виступав у вигляді сходинки на 0,20 м (Латышева 1972, с. 5—6).

Ширина стін по периметру будівлі становила 0,8 м. Кладка вціліла в два ряди каменів, більші з яких укладені з зовнішнього боку стіни та доповнені зсередини до необхідної ширини дрібнішим камінням. Рідше траплялися камені, що займали всю ширину стіни. Блоки зовнішнього ряду мали правильну форму та заглажену поверхню, але не опрацьовані під руст, як це відзначено для південної башти (там само, с. 5). Детальніше охарактеризувати кладку стін західної башти не можна, оскільки зберігся лише один ряд плит поверх фундаменту. Загальна площа будівлі автором розкопок не вказана, але її можна встановити за площею суміжних приміщень (А та М за польовою документацією), з яких вона складалася: приміщення А мало площу $6,6 \times 5,0$ м, приміщення М — $6,05 \times 4,05$ м (рис. 2, 1, 2; Латышева 1972, с. 5; 1973, с. 2). Їх розділяла перегородка, менш капітальна ніж зовнішні стіни. В її кладці було

менше великих кам'яних блоків. Як і південна башта, західна розміщувалася в пограничному секторі комплексу з боку морського узбережжя та всього укріплення загалом і відігравала роль форпосту західної частини Маслин.

Східна башта забезпечувала життєдіяльність групи приміщень південно-східної частини поселення Маслини. Рештки монументальної споруди відкриті 1973 р. та досліджувалися до 1976 р. Північно-східна, північно-західна та південно-східна стіни (стіни I—III відповідно) мали не такий потужний фундамент, як у південній і західній баштах. Його траншея завширшки 0,6 м і завглибшки 0,3—0,4 м була заповнена ламаним камінням різних розмірів. На цій основі були зведені стіни башти (Латышева 1973, с. 6).

Стіни I—III збереглися лише на рівні нижнього ряду, тільки на окремих ділянках лишилися блоки другого ряду на максимальну висоту 1,0 м, тож говорити про техніку зведення стін не доводиться. Стіни східної башти, як і описаних монументальних споруд, мали ширину 0,80 м і складалися з великих обтесаних блоків, розміри яких сягали $1,75 \times 0,50 \times 0,80$ м; $1,40 \times 0,60 \times 0,80$ м; $1,00 \times 0,40 \times 0,80$ м (там само). Під час досліджень стіни II на ділянці західного кутка башти вдалося зафіксувати добре опрацьовані лицьові фази блоків зовнішнього панцира. З внутрішнього боку краї блоків були рвані та докладені дрібнішим камінням на глині до ширини стіни 0,80 м (Латышева 1976, с. 22).

Дещо краще збереглася південно-західна стіна (IV) східної башти, від якої вціліло на окремих ділянках три ряди кладки заввишки 1,0 м (рис. 3, I). Великі камені місцевого вапняку зі слідами підтески з зовнішнього боку мали рваний внутрішній край, який доповнювався до повної ширини стіни (0,8 м) каменями менших розмірів на глиняному розчині. Шви між великими блоками також закладені дрібним камінням на глині. Кут між стінами II та IV утворював камінь-моноліт трикутної форми, як це було зафіксовано в техніці зведення південної башти. Стіна IV збереглася на довжину 3,2 м, за якою, виходячи з обробки каменів торцевого боку, був вхід до башти. Південний кут споруди між стінами I і III на час розкопок був повністю розібраний (Латышева 1976, с. 22). Загальну площу монументальної будівлі автор розкопок не навела. Східна башта, на зразок подібної споруди в західній частині поселення, ймовірно, складалася з двох суміжних приміщень. Одне з них — приміщення К за польовою документа-

цією, досліджене 1973 р., займало площу $7,00 \times 3,95$ м (Латышева 1973, с. 6). Площу іншого приміщення точно визначити не вдалося через відсутність значної частини його зовнішніх стін (рис. 3, 2). Східна башта зведена на лінії групи приміщень комплексу південної башти, але на певній відстані від монументальної споруди й, очевидно, була осередком господарської діяльності на східній частині укріплення.

Підсумовуючи результати вивчення башт, відкритих на поселенні Маслини, відзначимо, що баштові споруди як основний структурний і найтиповіший елемент забудови поселень херсонеської хори широко представлені на пам'ятках Північно-Західної Таврики. Для багатьох із них визначено хронологічні межі побутування, з'ясовано етапи початкового будівництва та перебудов. Через погану збереженість башт поселення Маслини виявити подібні дані щодо їхнього функціонування не вдається. Тож тут можна звернутися лише до надійно встановлених і датованих аналогій. З іншого боку, їхньою особливістю порівняно з іншими поселеннями хори є відсутність пізніших так зв. протитаранних або пірамідальних поясів, які б закривали елліністичну кладку башти на рівні її основи.

Аналізуючи оборонні споруди Калос Лімена другої третини III — першої половини II ст. до н. е., В.Б. Уженцев в окрему групу виділив башти цитаделі. Вони подібно до споруд на Маслинах мали квадратну в плані форму та складалися з двопанцирних стін. Лицьовий панцир викладено аналогічно в регулярній квадровій постелистій техніці з великих блоків, а внутрішній — з дрібних каменів на глиняному розчині (Уженцев 2006, с. 42—44). Архітектурною особливістю таких споруд було поступове звуження кладки стін у вертикальному напрямку — камені верхньої кладки були вузчі порівняно з нижчим рядом. Такий прийом, імовірно, застосовували і в Маслинах, але, оскільки кладка збереглася до рівня не вище трьох рядів, стверджувати те не можна.

В.Б. Уженцев відніс до такого типу споруд башту 4 цитаделі Калос Лімена, а з-поміж низки споруд хори — й південну башту з Маслин. Ще одна башта, зведена в двопанцирній техніці, також відома в Прекрасній Гавані (башта 6) і віднесена В.О. Кутайсовим до ключових елементів фортифікації пам'ятки (Кутайсов 2012, с. 21—22). Автор відзначив, що споруди подібного зразка зводили за принципами античного будівництва, відомими з писемних джерел. Час зведення такого типу башт припадає

на кінець IV ст. до н. е., коли в самому Херсонесі таких монументальних фортифікаційних будівель не виявлено (Уженцев 2006, с. 46). Цим же часом датується аналогічне фортифікаційне будівництво на поселенні Чайка, де в подібній техніці зведено зовнішні захисні мури (Попова, Коваленко 2005, с. 12). Маючи спроби реконструкції схожої башти з Чайкинського городища (Яценко, Турина 1991, с. 105—111), можна припустити, що принаймні південна башта поселення Маслини могла сягати висоти 16 м і відповідно 4 поверхів. Але слід пам'ятати, що башти на садибах Гераклеїського півострова, які становили найближчу хору Херсонеса, зазвичай мали не більше двох ярусів (Carter 2006, fig. 4, 27). Тож питання про кількість поверхів у реконструкціях башт на поселеннях Північно-Західної Таврики все ще дискусійне та потребує подальших досліджень.

Таким чином, аналіз планування башт і їхніх кладок на поселенні Маслини дозволяє стверджувати, що й на далекій периферії Херсонеської держави дотримувалися тих само

традиційних прийомів монументального будівництва, що й в основних центрах Північно-Західного Криму. Прикладом цього є, насамперед, будівля південної башти, зведена з рустованих блоків на потужному фундаменті. Тип кладки зберігається також у будівлях західної та східної башт, хоча там вціліло значно менше матеріалу. Час зведення та періоди активності життя в баштах можна буде з'ясувати, якщо вдасться виявити найраніший пласт археологічних знахідок з усіх комплексів, частинами яких були башти, й встановити характер масового матеріалу. Тоді ж стане можливим прослідкувати черговість зведення об'єктів і взаємозв'язки комплексів, в яких ядром була башта. Нині зрозуміло, що башти Маслин входили до єдиної фортифікаційної сітки поселення, оскільки розміщувалися в системі укріплення з зовнішніми стінами. Це підтверджує тезу, висловлену різними фахівцями, про подібність і традиційність будівельних прийомів у межах усієї Херсонеської держави протягом усього доримського часу.

- Буйских А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху // МАИЭТ. — Supplementum. — 5. — Симферополь, 2008.
- Котенко В.В. Баштові комплекси поселення Маслини у Північно-Західній Тавриці // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 111—118 (Археологія і давня історія України. — 5).
- Кругликова И.Т. Башни на сельскохозяйственных усадьбах Гераклеийского полуострова // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 168—175.
- Кутайсов В.А. Один из ключевых элементов фортификации Калос Лимена (башня № 6) // Археологический альманах. — 2012. — 28. — С. 19—34.
- Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1972 год // Архив МАЕСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 2.
- Латышева В.А. Отчеты о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в Северо-Западном Крыму в 1973 году // Архив МАЕСУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3.
- Латышева В.А. Отчет о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в 1974 г. // НА ІА НАНУ. — 1974/126.
- Латышева В.А. Отчет о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в Северо-Западном Крыму в 1974 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/61.
- Латышева В.А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // КСИА. — 1978. — 156. — С. 53—61.
- Латышева В.А. Некоторые итоги раскопок поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // ВХУ. — 1985. — 268. — С. 100—107.
- Латышева В.А. О благоустройстве сельских поселений на территории херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины) // Древности 1997/1998. — Харьков, 1999. — С. 79—89.
- Назаров В.В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох). — К., 2003
- Попова Е.А., Коваленко С.А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища). — М., 2005.
- Уженцев В.Б. Эллыны и варвары Прекрасной Гавани. — Симферополь, 2006.
- Яценко И.В., Турина Т.Н. Здание III в. до н. э. на городище «Чайка» в Евпатории (вариант реконструкции) // Памятники железного века в окрестностях Евпатории. — М., 1991. — С. 82—154.
- Carter J.C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto. — Ann Arbor, 2006.

Надійшла 04.04.2013

ОБРАЗЦЫ КЛАДОК БАШЕННЫХ СООРУЖЕНИЙ ПОСЕЛЕНИЯ МАСЛИНЫ

Рассмотрены особенности сооружения башен поселения Маслины в Северо-Западной Таврике, исследованные в 1972—1976 гг.

Особенность херсонесских сельскохозяйственных усадеб по сравнению с другими северопричерноморскими центрами состоит в способе их застройки, где поселения возникли как укрепленные полифункциональные комплексы с башнями. В отношении застройки поселение Маслины делится на укрепленную западную и неукрепленную восточную части. Укрепленная часть располагалась на природном возвышении и имела форму прямоугольника размерами 50 × 80 м. На поселении открыто три башенных комплекса, расположенные в западной, южной и восточной частях укрепления. Северная башня с частью прилегающих помещений уничтожена морем.

Рассмотрение техники возведения стен трех башен и сравнение их с другими центрами хоры Херсонеса Таврического позволяет утверждать, что и на далекой периферии Херсонесского государства практиковали традиционные приемы монументального строительства, как и в крупных центрах Северо-Западного Крыма.

V.V. Kotenko

BRICKWORK SAMPLES FROM THE TOWER STRUCTURES AT MASLYNY SETTLEMENT

Discussed are the peculiarities of erecting the towers at Maslyny settlement in North-Western Taurica studied from 1972 to 1976.

A distinctive feature of Chersonesan agricultural estates, comparing with other north Pontic centres, lays in a way they are built up, while the settlements appeared as fortified poly-functional assemblages with towers. Concerning its building up, Maslyny settlement is divided into the western fortified and the eastern unfortified parts. The fortified one situated on the natural eminence and had a shape of a rectangular 50 × 80 m. Three tower assemblages situated in the western, southern, and eastern parts of the fortification are discovered at the settlement. The northern tower with part of adjacent rooms is destroyed by the sea.

Consideration of the technique of walls erecting in the three towers and their comparison with other centres at chora of Tauric Chersonesos allows the author to state that in the distant periphery of Chersonesan state the traditional methods of monumental building were practiced like in the large centres of North-Western Crimea.

До історії стародавнього виробництва

І.А. Готун, Ю.О. Грицик,
О.М. Казимір, А.М. Сухонос

ГОСПОДАРСТВО І ПОБУТ МЕШКАНЦІВ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Проаналізовано основні галузі господарства мешканців середньовічного селища, зокрема й нетипові для такого роду населених пунктів, і розглянуто особливості побуту. Наводяться нові аргументи щодо високого рівня розвитку селищних структур давньоруської та монгольсько-литовської доби.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, київські передмістя, поселення, господарство, побут, знаряддя.

У фаховій літературі зверталась увага на тенденцію розглядати міста не тільки з боку їхньої відмінності від селищ, а й у певній єдності з останніми. Давньоруські міста були пов'язані з хліборобською округою тисячами зримих і незримих ниток. Для останньої вони були адміністративно-політичним, господарським і культурним центром. Міста Русі зростали за рахунок додаткового продукту, створеного в сільськогосподарському секторі економіки, та були колективними феодальними замками. Відтак, правильне розуміння соціально-економічної природи давньоруського міста багато в чому залежить від знання господарчої структури округи, її економічного й демографічного потенціалу, природних умов (Толочко 1989, с. 115; 1989а, с. 79, 233). Вивчення зв'язку міст з їхнім оточенням суттєво впливає і на подальшу розробку моделі власне самого давньоруського феодалізму. Причини виникнення та функціонування міст не можна повністю зрозуміти без вивчення сільської господарчої структури, її потенціалу, характеру й особливостей зв'язків околиці з міськими центрами (Моця 1990, с. 19; 1993, с. 24; 2011, с. 52—53).

За актуальності цієї тези для всіх середньовічних міст особливо важливим питання специфіки оточення постає для Києва через його столичний статус. І хоча цій проблемі присвячено не одну працю, зокрема й фундаментальні розробки П.П. Толочка й І.І. Мовчана (Толочко 1972, с. 147—171; 1980, с. 114—163; 1983, с. 88—96; Мовчан 1993, с. 22—46, 125—160 та

ін.), в них висвітлено або територію в межах сучасного міста (Дорогожичі, Шелвове, Предславине, Угорське, Берестове, Китаєво, Клов), або досить віддалені пункти Київської землі. За спостереженням П.П. Толочка, це зумовлено тим, що окольні райони давнього Києва вивчені археологічно недостатньо, тож низку питань їх історико-топографічної характеристики не можна з'ясувати (Толочко 1972, с. 171), хоча Київська земля, незважаючи на постійну загрозу з боку кочовиків, мала досить високу щільність населення (Толочко 1980, с. 115).

Підсумовуючи роботи з давньоруської сільської проблематики та окреслюючи перспективи подальшого вивчення середньовічного села, О.П. Моця відзначав, що нині вдалося зафіксувати різноманітні типи поселень з певними соціально-економічними функціями, які досить суттєво різнилися. Серед них — населені пункти, мешканці яких (державні смерди) вибудовували свої стосунки з верхівкою суспільства через виконання різноманітних натуральних повинностей; села князівського домену; такі, що стояли ближче до відкритих торгово-ремісничих поселень типу Гньоздово та Бірки, але були приватними володіннями феодалів (Моця 1991). Фіксуючи соціально-економічне розмаїття сільських поселень на Русі, дослідники констатували вплив на їхню специфіку наближеності до великих водних магістралей, сухопутних торгівельних шляхів, кордонів, розміщення поряд з містами, замками тощо (Південноруське село... 1997, с. 34). І це зрозуміло, адже ці чинники визначали наявність чи відсутність контактів з іншоетнічним населенням, взаємопроникнення елемен-

© І.А. ГОТУН, Ю.О. ГРИЦИК,
О.М. КАЗИМІР, А.М. СУХОНОС, 2013

тів матеріальної культури, можливе виконання мешканцями певних занять на користь сусіднього соціально-економічного чи політичного утворення як то охорона кордонів держави, обслуговування перевозу через річку, діяльність у межах функціонування міської чи замкової інфраструктури. Та й свіжу городину до столу столичного феодала навряд чи постачали з віддаленого прикордоння навіть за розміщення саме там його волості, тож, найвірогідніше, це відбувалося за рахунок ближніх передмість. Зрештою, ще донедавна саме найближча околиця обслуговувала столичний мегаполіс. Загалом же вплив хазяїна села, який мешкав у місті, на специфіку діяльності його мешканців добре видно за матеріалами розкопок детально вивчених регіонів. Указана обставина навіть призвела до постановки проблеми виділення «міської зони» в окрузі великих урбаністичних центрів (Моця 1990, с. 20; 1993, с. 27—28).

Зважаючи на висловлені міркування, постає запитання, якими були передмістя столиці в середньовіччі та чим вони відрізнялися від інших селищ. Відповісти на це нині досить складно з двох причин. Перша — що порівнювати — зумовлена вибором об'єкта, адже приміські осередки, наприклад Берестове й Дорогожичі, були різними за своїми соціально-економічними функціями. Друга — з чим порівнювати — пов'язана зі складністю пошуку матеріалу для зіставлення, оскільки розкопки давньоруських сіл призвели до розуміння відсутності серед них типового чи середньостатистичного. Крім того, поки що немає пунктів, про які ми мали б цілісну картину. Це спричинено станом вивчення і близьких до міста осередків, і віддаленіших. Не зовсім чіткі й критерії поділу сіл на приміські та решту. Водночас недавні масштабні розкопки поселень у Софіївській Борщагівці та біля Ходосівки дозволили зафіксувати досить неординарні явища. Відтак, перший крок до розв'язання вказаних проблем вбачаємо в характеристиці певних аспектів культури цих пунктів, що дасть матеріал для порівняння їх з іншими. Що ж до розміщення їх відносно міста, то нагадаємо міркування Б.О. Рибаківа, що саме городяни — майстри й купці, воїни та мореплавці — змінили давнє поняття крихітного сільського світу (в один день шляху!), розсунувши його межі до поняття «весь світ» (Рибаків 1984, с. 317). Не вдаючись до дискусії з приводу такої обмеженості світогляду сільського населення та аналізу метричної складової «в один день шляху», відзначимо, що названі пам'ятки відповідають цій характеристиці, знаходячись

приблизно за 20 км від Києва давньоруської доби. Зупинимося на селищі біля Ходосівки в уроч. Рославське.

Пам'ятка частково вже охарактеризована (Готун 2008; Готун, Казимір 2010; Готун, Сухонос, Казимір 2013 та ін.). Крім того, результати її вивчення висвітлені в щорічних інформаційних повідомленнях про польові роботи, тож не будемо зупинятися на загальному її описі та історії досліджень. Відзначимо лише, що поселення датується рубежем XI/XII—XIV ст. і привертає увагу високим рівнем розвитку матеріальної та простеженої за деякими знахідками елементів духовної культури, частину з яких традиційна історіографія вважала притаманними лише міському населенню. Це — предмети озброєння та спорядження воїна і бойового коня, прикраси, зокрема й коштовні, та досить значна кількість як для незначної розкритої площі та ще й на невеликому дюнному селищі уламків скляних браслетів. У складі керамічного комплексу пам'ятки є фрагменти з одно- та двобічною поливою різних відтінків, привертає також увагу значна кількість уламків з окремими її смугами, краплями та бризками. Хоча знахідки полив'яного посуду відзначені на південноруських селищах, кількість такої кераміки з поселення Ходосівка-Рославське значно більша порівняно з іншими. Ще один аргумент на користь важливості вивчення цієї пам'ятки — специфіка її нашарувань з розвалами посуду, половинками горщиків та ін., що вказує на збереженість шару та на обставини потрапляння до нього таких знахідок. За різноманітних напрямів економічної діяльності мешканців, селище вкладається у виділений у результаті останніх досліджень південноруського села тип поселень з багатоструктурним високорозвинутим господарством і, відповідно, високим рівнем добробуту його мешканців. Раніше це простежувалося для великих сіл, тож фіксація подібного для невеликої дюнної пам'ятки стала дещо несподіваною. Для розуміння досліджуваного соціально-економічного феномену варто розглянути його крізь призму господарства й побуту, тобто середовища, в якому, за влучним висловом І.Є. Забеліна, лежать зародки всіх так зв. великих подій, зачатки розвитку та всіляких явищ суспільного та політичного життя (Забелін 1990, с. 36). Оскільки вироби з чорного металу та їх застосування висвітлено в спеціальній роботі (Готун, Сухонос, Казимір 2013), зупинимося на інших знахідках.

Основою середньовічної економіки було сільське господарство, тож розпочнемо ана-

ліз діяльності мешканців селища з цієї галузі. Однак тут одразу натрапляємо на термінологічні труднощі, пов'язані з тим, що вважати сільським господарством: виробництво продуктів харчування як механічної суми рільництва й тваринництва, продукцію господарства селянської родини, помножену на їх число, чи весь спектр економічної діяльності мешканців аграрної зони? Перший підхід дещо примітивний, оскільки не враховує всі аспекти. За його межами лишається, приміром, зберігання продуктів, що має розглядатися разом з аграрною сферою, не враховується й виготовлення мішків, кошиків тощо для збирання врожаю. Якщо ж говорити про третій аспект, то зазвичай у складі багатоструктурної економіки виробництво власне продуктів харчування поєднувалося з ремеслами та промислами, що досягли високого рівня розвитку (як це показало вивчення середньовічного села, здійснене протягом останньої чверті минулого століття) та не завжди переважало порівняно з рештою галузей. Тож другий аспект, сформульований В.Й. Довженком як поєднання землеробства, скотарства й промислів з домашнім ремеслом (Довженко 1961, с. 213), видається найбільш вдалим, хоча сільське ремесло, очевидно, виходило за межі домашнього. Зрештою, роботи на пам'ятці дали матеріали, що вказують на розвиток багатьох галузей незалежно від того, як їх оцінювати в теоретичному аспекті.

Рільництво. На селищі виявлено лопаткоподібний черешковий наральник від особливого різновиду рал з полозом, що належить до типу широколопатевого масивних наконечників з порівняно короткою лопаттю (Краснов 1987, с. 54, рис. 31, 2; Древняя Русь... 1985, с. 235, рис. 83, 20), та аналогічний виріб із втраченим черешком (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 186, 196, рис. 1, 1, 7). Відтак, не має сумнівів щодо рільничої галузі серед занять мешканців. Водночас розміщення селища серед обширної заболоченої заплави Дніпра та й тип цих знарядь дозволяють вважати, що зернове господарство якщо й розвивалося, то не було основним у господарському спрямуванні. На кераміці, за спостереженнями Г.О. Пашкевич і С.А. Горбаненка, є відбитки зернівок жита, пшениці, ячменю й проса, але вони стануть доказом культивування цих видів у тому разі, коли буде доведено місцеве виробництво посуду. На збирання зернових міг би вказувати виявлений у шарі фрагмент серпа, але за незначних розмірів уламка він може походити і від серпа, і від коси. Те само стосується й за-

лізної трикутної в перетині пластини (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 187, 196, рис. 1, 9, 11).

Тваринництво. Виявлена в шарі коса з трьох уламків (там само, рис. 1, 5) дещо відрізняється від давньоруських кіс-горбуш, але має віддалені аналогії серед знахідок останньої чверті I тис. (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 216, рис. 7, 12). Такі вироби в Русі традиційно відносять до знарядь для заготівлі сіна (Давня Русь... 1985, с. 225), тож косу можна вважати показником розвитку на селищі тваринництва, що й не дивно за наявності навколо обширних луків і узлісь. З цією галуззю умовно можна пов'язати також зафіксовані тут вухналі та збруйні кільця. У складі стада О.П. Журавльов визначив свійських бика, вівцю, козу, свиню та коня.

Мисливство. Самі умови розміщення пам'ятки сприяли розвитку цієї галузі. О.П. Журавльов, О.Г. Сенюк і А.В. Мішта серед матеріалів з поселення виявили кістки зайця, бобра, вовка, лисиці, ведмедя, куниці, вепра, видри, оленя, козулі, лося, тура, борсука, водяної полівки та ін. З-поміж кісток птахів С.Ю. Тайкова відзначила представників качиних та інших видів, зокрема тетерука, глухаря, лебедя-шипуну, сірої гуски, свища, слукви, нерозня, крижня, чорні червоноголової, широконоски, чирка-тріскунця, чирка-свистунця, креха малого та ін. Показово, що частина кісток могла належати домашній качці, яку в селищі могли розводити поряд з домашньою куркою, але мисливської здобичі в кухонних відходах значно більше ніж продукції птахівництва (Тайкова 2009, с. 290).

Крім кісткових решток, про цю галузь можуть свідчити наконечники стріл. Розповсюджені у VIII—XVI ст. залізні вироби, подібні до нашого (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 191—192, 200, рис. 6, 4), віднесеного до типу 2 (втулкові двошипні), були призначені для враження воїна без захисного обладунку, але могли використовуватись і в полюванні на великого звіра (Медведев 1966, с. 56, 157, табл. 23, 1; 30, 2). Для полювання на хутрових, хоча і з можливістю бойового застосування, призначений роговий втулковий наконечник стріли. Довжина його 29,5 мм, діаметр 14,0 мм, глибина втулки 13,0 мм (рис. 1, 2). Він схожий на тип 1 (кулеподібні конічні), але має більш виражене пірамідальне вістря, та на тип 5 (томари тупі масивні). На думку фахівців, перші досить розповсюджені та побутували від I тис. до н. е. до середини XVI ст., другі, які також неодноразово траплялися при розкопках, відомі для

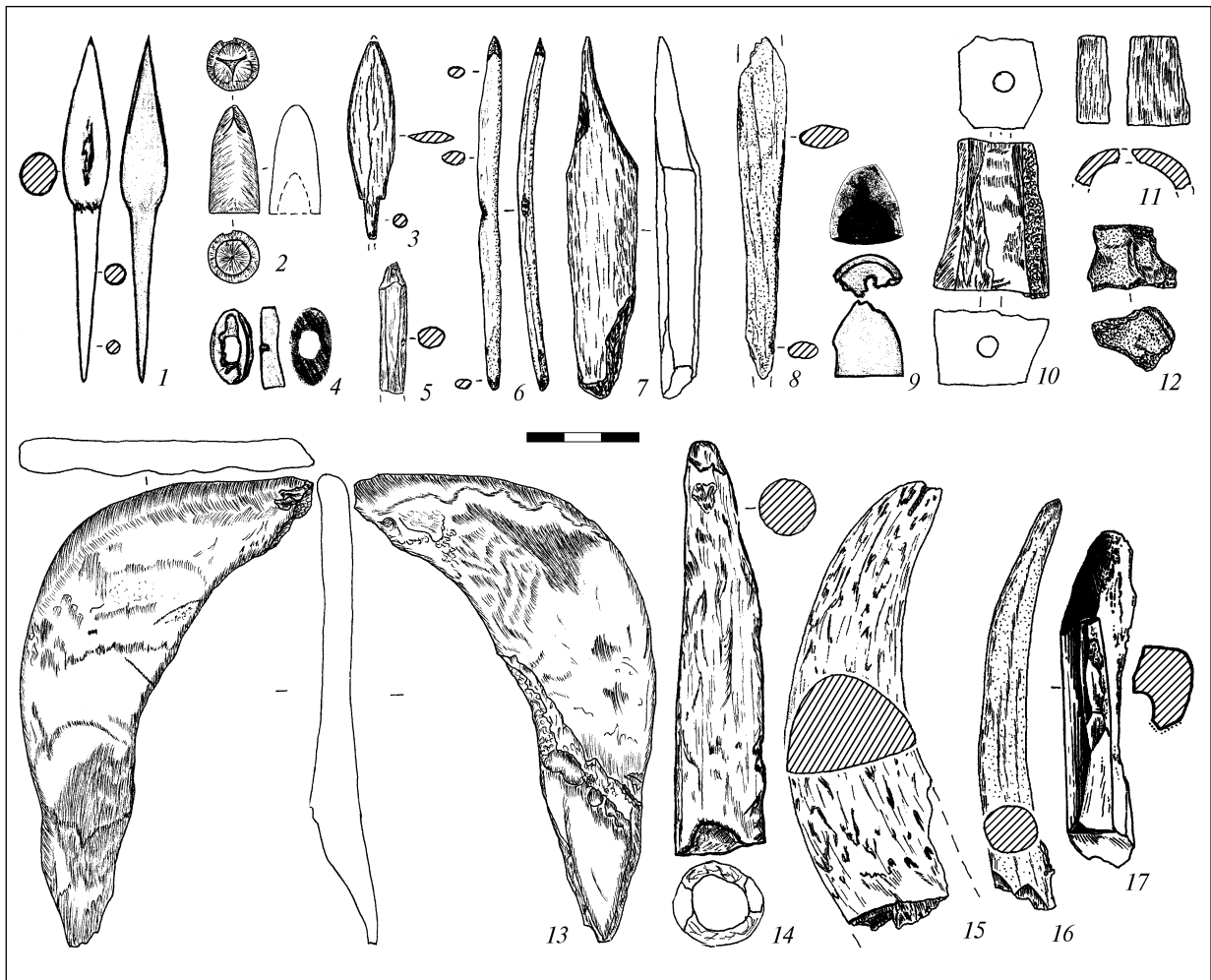

Рис. 1. Ходосівка-Рославське, вироби з кістки та рогу

X—XIV ст. (Медведев 1966, с. 87, табл. 22, 2; 28, 27). Інший роговий наконечник стріли — черешковий, круглий у перетині, з черешком діаметром 1,0—8,0 мм і вістрям розмірами 44×1 —11 мм, довжина його 93 мм (рис. 1, 1). Він належить до типу 8 (кулеподібні конічні з черешком) і, на думку дослідників, також призначався що для полювання, що для бойових дій (Медведев 1966, с. 88, табл. 22, 33). Ще один роговий наконечник стріли завдовжки 43 мм має видовжену листкоподібну форму. Він овально-еліпсоподібний у перетині, завширшки 13 мм і завтовшки 4 мм, з круглим у перетині упором для древка діаметром 5 мм і черешком завдовжки 10 мм (рис. 1, 3). Подібні вироби з дещо чіткіше вираженим ромбічним перетином і ближчими до асиметричного ромба зовнішніми обрисами вважають наслідуванням ромбічних наконечників, що дублюють чи копіюють залізні пласкі стріли, та відносять до типів 40, 41 і 46 (Медведев 1966, табл. 30; 36; 37). Стріли, зафіксовані в місцях виявлення

їхніх прототипів, використовувались і на полюванні, і в військових сутичках, а загалом на Русі відомі серед старожитностей XII та XIV ст. (Медведев 1966, табл. 22, 27; 28, 34). У матеріалах Києва такі походять з комплексів, для яких не встановлено вузької дати (Сергєєва 2011, с. 110—111, 222, табл. 51, 13), а серед знахідок із Воїня схожу форму мав виріб з приплюснутим черешком. Недбале виготовлення схилило дослідників до припущення про його належність до продукції кустарного ремесла (там само, рис. 15, 11). Описані наконечники зафіксовані на селищі в шарі та заповненні об'єктів 9 і 41. Зрештою, в полюванні могли скористатись і виробом суто воєнного призначення, тож не виключена належність до цієї галузі й інших виявлених тут стріл. На цьому наголошували фахівці, на думку яких навіть спеціалізовані бойові бронебійні стріли могли ефективно застосовувати і на полюванні (Петраускас 2006, с. 148). Мабуть, саме цим, з урахуванням імовірного використання дерев'яних стріл, мож-

на пояснити незначну кількість наконечників, що мали винятково мисливське призначення.

Рибальство. Як і в попередньому випадку, йому сприяло розміщення селища. За спостереженнями Є.Ю. Яніш, середньовічні його мешканці ловили осетрів, линів, сомів, шук, судаків, сазанів, окунів, лящів і плітку. Крім залізного гачка (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 187, 197, рис. 2, 1), вкажемо на важки для рибальських сіток, зрідка відомих на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я (Петраускас 2006, с. 157).

У матеріалах розкопок 2007—2011 рр. маємо сім фрагментів керамічних важків (рис. 2), що походять з поверхні пам'ятки, культурного шару та заповнення об'єкта 7. Вони зазвичай округлобоко-циліндричної форми, коричневого кольору, з шерехато-загладженою поверхнею. За чотирма виробами висота становила 35—51 мм, діаметр основ 16—30 мм, бочка — 24—40 мм (три по 40 мм), отвору — 15 мм. Подібні відносять до знарядь промислів доби Київської Русі (Древняя Русь... 1985, с. 242, табл. 90, 4). За аналогії можна назвати знахідки зі Старої Рязані та селищ Рязанської землі (Даркевич, Борисевич 1995, с. 428, табл. 151, 7; Тропин 2004, с. 151, рис. 81, 1—3, 5—7, 13—17). Користувалися такими й раніше: вони відомі в донських слов'ян переддержавного періоду (Винников 1995, рис. 14, 9). Виріб подібного призначення виявлений у шарі селища й 2012 р. Він виготовлений із чималого уламка масивної стінки посудини бронзової доби, тож хронологія важка не визначена, але не виключено повторне використання давньоруським населенням давньої речі.

Свинцеві важки різноманітніші за формою. Один виготовлено зі згорнутої в трубку пластини завтовшки 3,0—5,0 мм. Висота його 23 мм, внутрішній діаметр 10 мм (рис. 3, 14). Інший неправильної приплюснutoї циліндричної форми з нерівною поверхнею та отвором діаметром 10—12 мм, дещо зміщеним від середини, висота його 6,0 мм, діаметр 35 мм (рис. 3, 6). Обидві знахідки мають аналогії серед матеріалів давньоруських пам'яток Південного Подніпров'я (Козловський 1992, с. 65, рис. 33, 1, 2, 4, 5). Не виключено, що за важок слугував виявлений у шарі свинцевий виріб неправильної зрізано-напівкулястої форми з нерівною поверхнею та дещо ввігнутою основою заввишки 9 мм і діаметром 16—17 мм, діаметр отвору 4—5 мм (рис. 3, 8). Ще один схожий свинцевий виріб — зрізано-біконічний, низенький, з нерівною поверх-

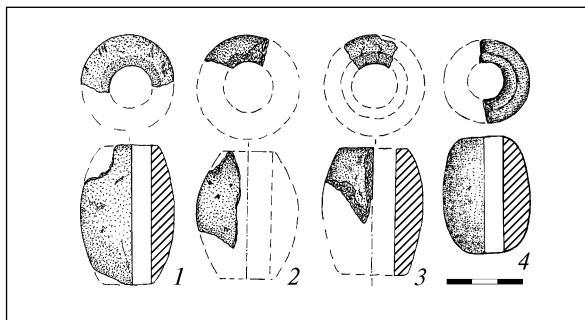

Рис. 2. Ходосівка-Рославське, зразки уламків керамічних важків

нею заввишки 9—10 мм, діаметр ребра 20 мм, основ — 17 мм і 10 мм, отвору — 5 мм (рис. 3, 7). Подібні вироби датуються слов'яно-руською добою (на пам'ятках півночі Русі вони побутували до XIV ст.) та інтерпретуються як важки, прясельця, пломби, гудзики, ворварки чи гирки (Болсуновский 1898, табл. 11, 25; Путешествие... 1971, с. 116; Седова 1981, с. 156—158; Козловський 1992, с. 65, рис. 33, 14—19; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 75—77; Прищепа 2011, с. 157, рис. 155 та ін.). Аналогії з сільських поселень є в Автунічах, де виріб прикрашено врізними радіальними лініями й концентричними колами (рис. 3, 9), Софіївській Борщагівці (рис. 3, 10, 11) та інших пам'ятках. Імовірно, важком слугувала виявлена в шарі згорнута в трубку пластина неправильної форми завдовжки 34 мм, шириною її 16—18 мм, товщина 2,5 мм (рис. 3, 15). Ще одна, також із культурного шару та неправильної форми, складена вдвоє, має довжину 28 мм, ширину 11—13 мм і товщину 6 мм (рис. 3, 13). Привертає увагу виявлений у шарі шматок свинцю розмірами 25 × 25 × 12 мм, наявність отвору в якому не виключає подібного призначення (рис. 3, 12). Ще один свинцевий виріб із шару мав форму півкулі діаметром 40 мм (рис. 3, 4). Його масивність схиляє до думки, що це, ймовірно, частина кістень, а не важка, хоч останнє також не виключено. Водночас знахідка може бути відливкою якогось іншого призначення.

Варто згадати й свинцеві пластини (рис. 3, 17—27, 30—33, 43), аналогічні згорнутим у трубку для важків, але дещо вужчі. У 2007—2011 рр. у культурному шарі, в заповненні об'єктів 2, 4, 9, 33 і 36 та поблизу їхніх заглиблених частин таких виявлено 16 екз. Розміри їх 30—66 × 4—31 мм, товщина переважно 1—3 мм. Показова виявлена в шарі: прямокутної форми з закрученим краєм завдовжки 53 мм, її ширина 17 мм, товщина 1,0 мм (рис. 3, 19). Частина дослідни-

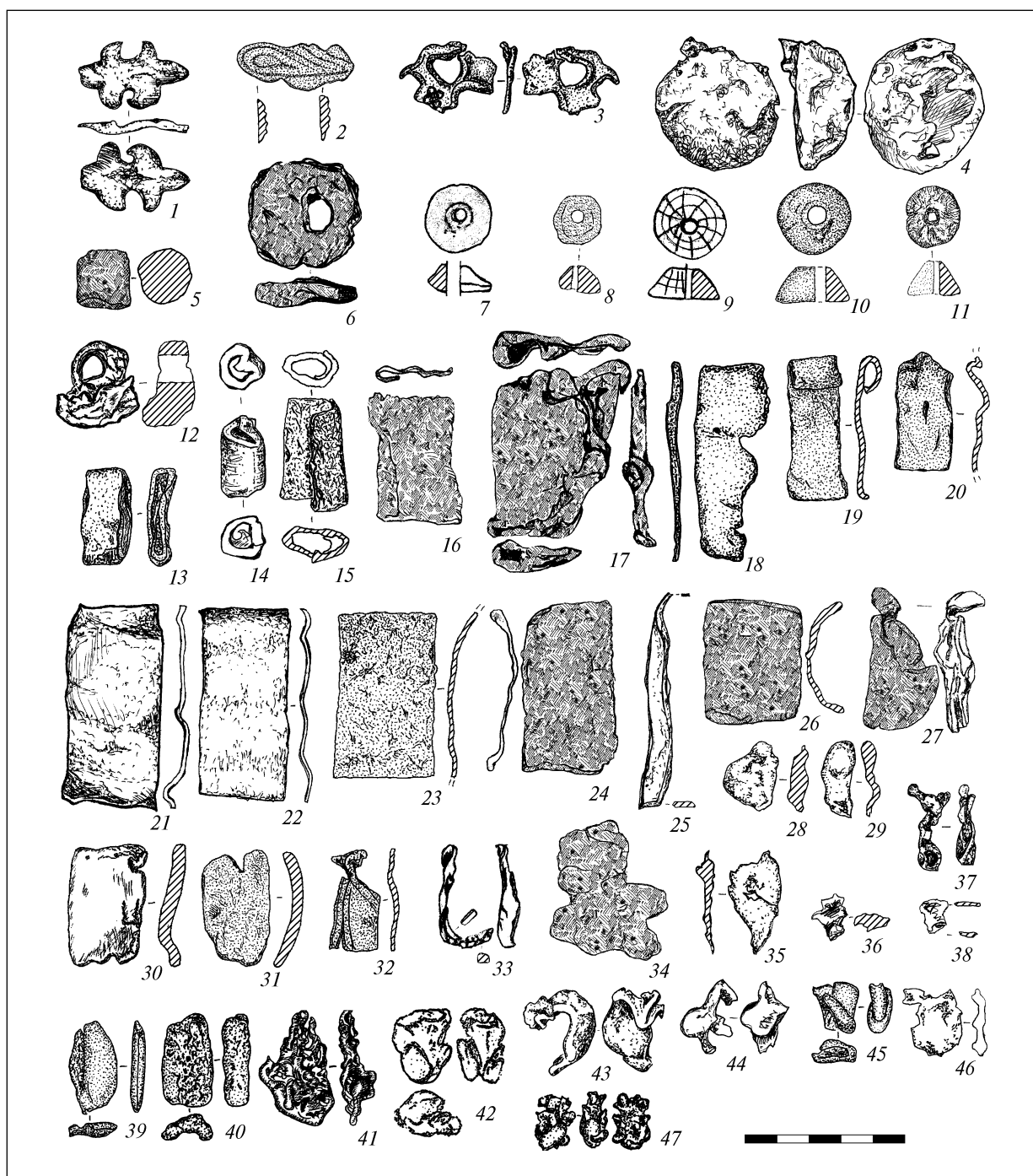

Рис. 3. Свинцеві вироби, виплески й шматки з сільських поселень: 1—8, 12—15, 17—47 — Ходосівка-Рославське; 9, 16 — Автуничі; 10, 11 — Софіївська Борщагівка

ків такі вироби трактують як заготовки важків (Козловський 1992, с. 65, рис. 33, 6). Але свинцеві пластини могли використовувати при карбуванні кольорового металу, обробці бурштину та ін. Як аналогію з сільських поселень Середнього Подніпров'я можна навести виріб з Автуничів (рис. 3, 16), інтерпретований як допоміжне пристосування для кольорової металообробки (Готун, Петраускас 1995, с. 27).

Мешканці селища Ходосівка-Рославське, вочевидь, займалися й **збиральництвом**, але стверджувати це можна лише з суто логічних міркувань, оскільки археологічні сліди цього промислу мало вловимі, а випадки фіксації, наприклад шкаралупи ліщинових горіхів у давньоруському колодязі в Автуничах (Моця та ін. 2000, с. 108), виняток, а не правило. Зважаючи на довколишні ліси та лугове різнотрав'я мож-

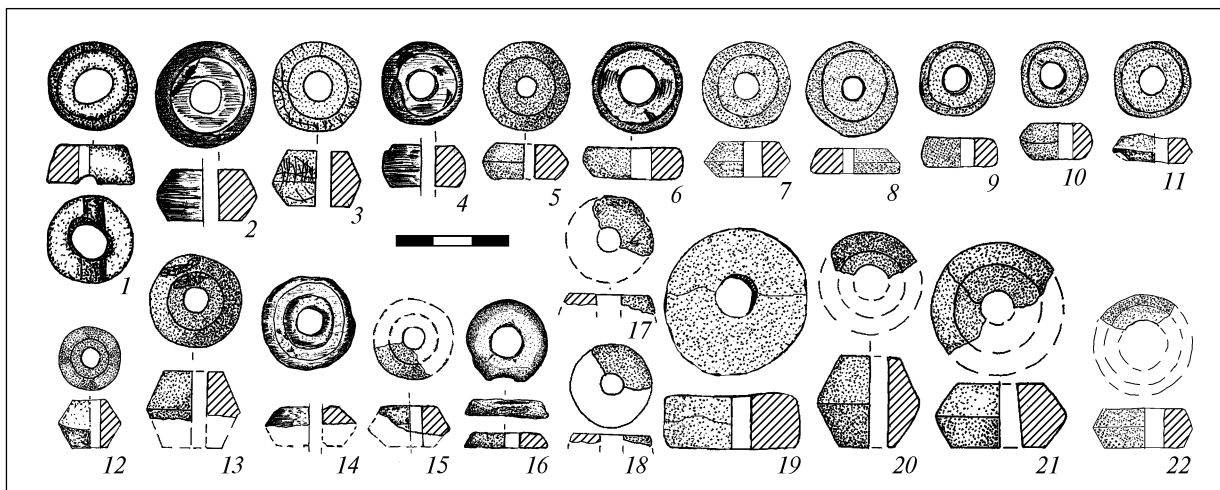

Рис. 4. Ходосівка-Рославське, пряслелця та їхні уламки (1–11, 13–18 — пірофіліт, *інше* — кераміка; 22 — знахідка з Автунічів)

на припустити й заняття бортництвом і заготівлею підсобних матеріалів — барвників, дубильних речовин тощо.

Суттєве місце, поза сумнівом, серед занять населення селища посідало **прядіння й ткацтво**. У той час, як сліди другого з використанням верстатів зафіксувати складно (хіба що у вигляді обгорілих дерев'яних деталей останніх чи кістяних цівок), перше добре простежується за знахідками пряслелця. У культурному шарі та заповненні об'єктів 24, 31 і 41 виявлено 17 цілих і фрагментованих пірофілітових пряслелця (рис. 4, 1–11, 13–18). Форма їх зрізано-біконічна чи похідна від неї, є вироби округлобокші. На двох зроблено насічки. Діаметр ребра від 19–21 до 27–30 мм, основ — 15–22 мм, отвору — від 5–6 до 9–13 мм, висота від 7–8 до 13–14 мм. Дещо відрізняється від решти пряслелця зрізано-конічної форми з діаметром основи 23 мм заввишки 8–9 мм і діаметром асиметричного отвору 10–13 мм із заглибленням $2,0 \times 3,0 \times 23$ мм на нижній поверхні (рис. 4, 1). Один із виявлених у шарі біконічних виробів мав висоту 13 мм за діаметра ребра 17 мм, основ 10 мм і отвору 6,5 мм (рис. 4, 12). Найімовірніше, в цьому разі маємо справу не з пряслелцем, а пірофілітовою намистиною. Подібні знахідки відомі на давньоруських пам'ятках і в складі намиста чи в області ший кістяка в похованнях (Петраускас, Готун 2001, с. 143–144). Близький за розмірами до попереднього й округлобоко-біконічний виріб заввишки 7,0 мм за діаметра ребра 19 мм, основ 16 мм, отвору 7,0–8,0 мм (рис. 4, 10).

На прикладі знахідок із Переяслава та його околиць пропонувалося виділяти знаряддя біконічної, бочкоподібної, шайбо- або дис-

коподібної та трапецієподібної форми з цілком слушним застереженням, що останньої вони, ймовірно, набували при розколюванні біконічного чи бочкоподібного виробу. Відома незначна кількість і кулястих знахідок (Павленко 2001, с. 38–39). Цей підхід видається термінологічно не найвдалішим, оскільки трапецієподібне пряслелце у двовимірній системі (тобто в поперечному перетині) в об'ємній буде зрізано-конічним, а біконічне (точніше зрізано-біконічне) — бітрапецієподібним у площинному зображенні, так само як кулясте — круглим. Відповідно, шайбоподібне буде циліндричним за тримірною характеристикою та прямокутним за двомірною. Наголошувалося також, що серед слідів виробництва пряслелця на Овруцькому кряжі є винятково зрізано-біконічні знаряддя, що призвело до припущення, що бочкоподібних обрисів вони набували в процесі експлуатації (Павленко 2001, с. 39; 2008, с. 248). Водночас є дані, що в одній із колекцій таких виробів було більше третини, а ще 19 екз. із 91 біконічного мають нечітко виражене заокруглене ребро (Павленко 2001, с. 39). З погляду на наведені дані варто зауважити, що відсутність виробів певної форми серед якоїсь сукупності знахідок ще не свідчить про відсутність їх в інших добірках. Крім того, подібних обрисів могли надавати спрацьовані різці. Відтак, питання про походження форми знаряддя лишається відкритим. Тут ще раз наголосимо, що на селищі Ходосівка-Рославське є вироби різних обрисів. Щодо зв'язку діаметра отвору виробів з рештою їхніх параметрів (висотою, кутом нахилу, діаметром ребра та основ), то за аналізом слідів виробництва його не простежено (Павленко 2008, с. 248).

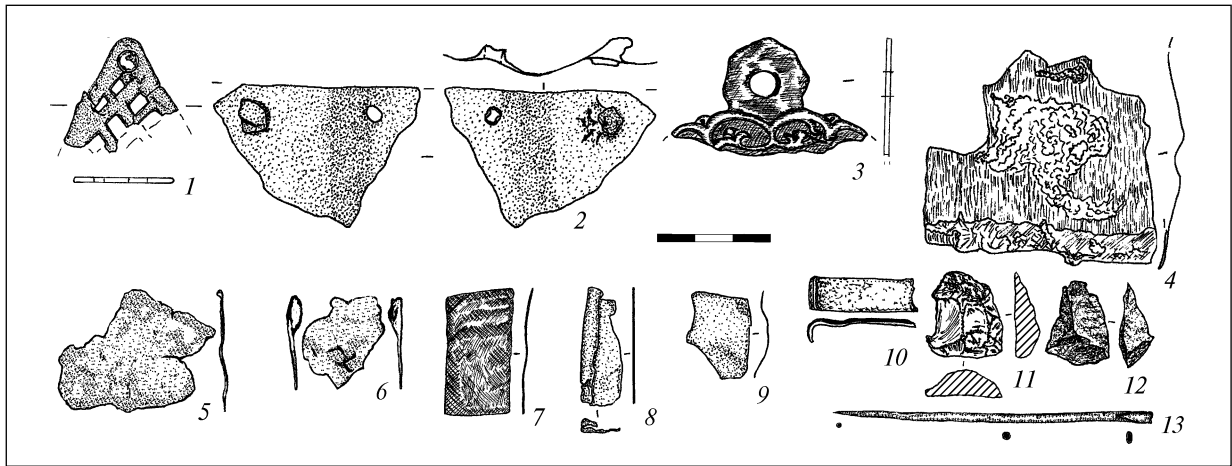

Рис. 5. Ходосівка-Рославське, уламки виробів з кольорового металу

Із заповнення об'єкта 9 також походить керамічне прясельце (склеєне з чотирьох уламків) з уламка стінки візантійської амфори. Поверхня світло-коричнева, заглажена, висота 8,0 мм, діаметр 35 мм, отвору — 10 мм (рис. 4, 19). За висновком В.В. Булгакова, амфори, як використана для прясельця, виготовляли в майстернях на південний схід від Константинополя, біля візантійських Хори й Ганоса. В комплексах Середнього Подніпров'я вони датуються від середини X чи кінця XI до XIII ст., а середина XIII ст. маркує верхню межу вторинного, побутового використання посуду.

Є також два уламки керамічного прясельця біконічної форми низьких пропорцій сіро-коричневого кольору із заглаженою поверхнею заввишки 17 мм, діаметр ребра 28—30 мм, основ — 22—23 мм, отвору — 7—10 мм (рис. 4, 21) і фрагмент біконічного високих пропорцій сірого кольору з домішкою піску в тісті заввишки 23 мм, діаметр ребра 26 мм, основ — 8 мм, отвору — 6 мм (рис. 4, 22). Зважаючи на наявність на селищі поодиноких уламків посуду I тис., їх варто відносити до слов'янської доби, хоча як виняток такі трапляються на давньоруських пунктах, але поза відповідним контекстом. Прикладом можуть бути Автуничі, де ранньослов'янські матеріали відсутні не лише в нашаруваннях, а й в околицях пам'ятки, але там виявлено фрагмент біконічного прясельця (рис. 4, 22).

Логічно припустити, що в умовах натурального господарства населення для забезпечення побутових потреб займалося **вичинкою шкур і хутра**. На це вказує наявність відповідних кісток у складі остеологічної колекції. А одну зі знахідок у заповненні об'єкта 24 можна ототожнити з чинбарським чи лимарським інструментом. Знаряддя зі зрізаним дугоподібним краєм ви-

готовлене зі щелепи молодій свині (визначення О.П. Журавльова), довжина його 131 мм, ширина 22—40 мм, товщина 7 мм (рис. 1, 13). Воно могло слугувати скреблом (скобелем) і використовуватися для міздрування, вигладжування та лоювання шкіри. Так витлумачено подібні знахідки з шарів XVII—XVIII ст. на вул. Дж. Дудаєва у Львові, інтерпретовані як можливий осередок обробки шкур (Мацкевий, Войнаровський 2007, с. 362).

Подальша обробка шкур і виготовлення з них виробів простежується за кістяними проколками з культурного шару. Одна з них, із трубчастій кістки великого копитного, має довжину 98 мм, ширину 20 мм і товщину 11 мм (рис. 1, 7), інша, з ребра дрібного ссавця, завдовжки 90 мм за ширини 5—6 мм і товщини 4—5 мм (рис. 1, 6). Хоча такі проколки побутовали віддавна, цілком можливо вони належать до середньовічного часу. Заготовка ще однієї проколки з ребра дрібного ссавця (довжина 34 мм, діаметр 5—6 мм), загостреної та з частково поправленою поверхнею (рис. 1, 5), знайдена в заповненні об'єкта 22, що й визначає її хронологію.

Як у вказаній галузі, так і в інших використовували шила та швайки, які також відомі на селищі (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 188). Саме застосуванням їх, імовірно, можна пояснити нечисельність проколов.

Виготовлення одягу та його ремонт маркується залізними голками. Відзначалося, що масивніші з них могли бути не кравецькими знаряддями, а фібулами, шпильками тощо (там само, с. 190). Із заповнення об'єкта 9 походить бронзова голка з округлого в перетині стрижня зі сплюсненим краєм з відламаним вушком. Довжина її 82 мм, товщина близько 2,0 мм (рис. 5, 13).

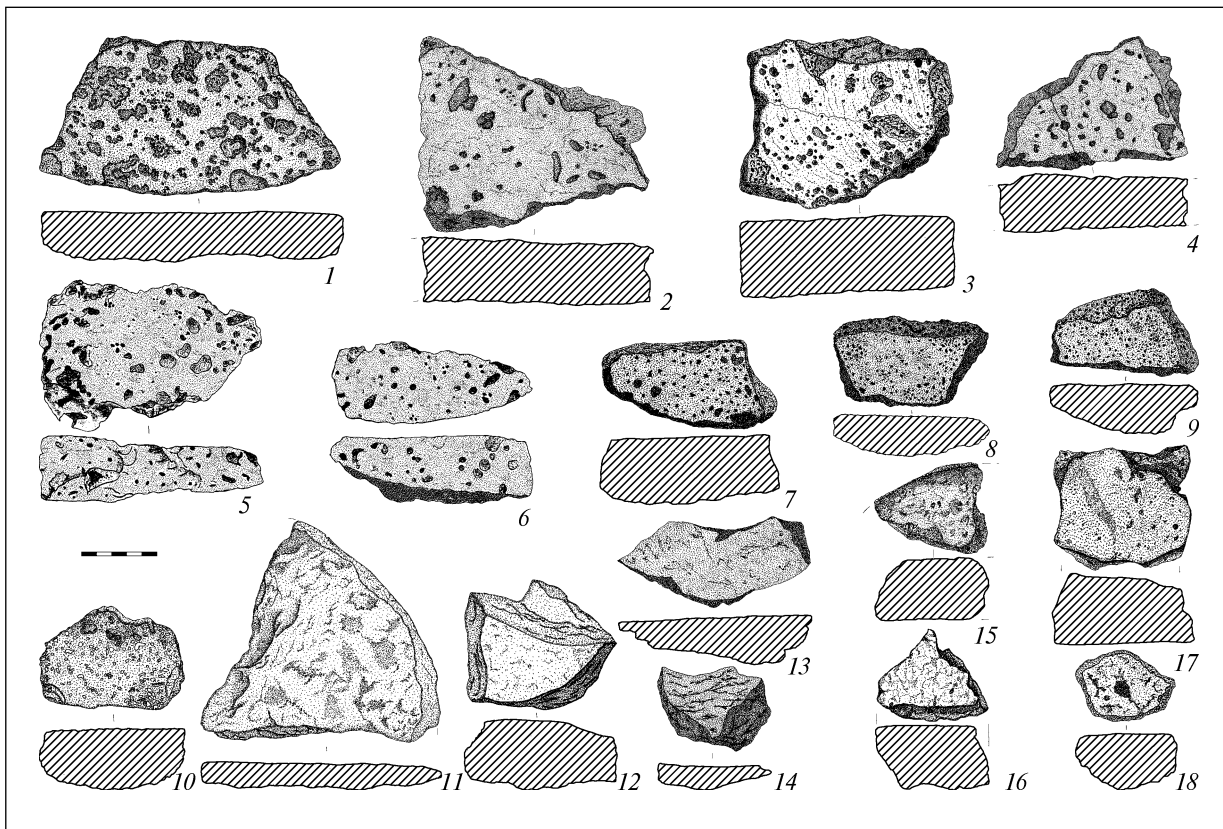

Рис. 6. Ходосівка-Рославське, фрагменти жорен (1–6 — аргиліт(?); 7–10, 15, 16 — діатоміт(?); 11–14 — пірофіліт; 17 — кристалічна порода; 18 — граніт)

Приготування харчів і пов'язані з цим дії репрезентовано значною колекцією кераміки — кухонним, столовим і тарним посудом. Є фрагменти з одно- та двобічною поливою різних відтінків, а також значна кількість уламків з окремими її смугами, краплями й бризками (Гунь 2011 та ін.). Іноді краплі поливи є з двох боків мікроотвору в стінці посудини, через що висунено припущення про ремонт гончарних виробів полив'яною масою (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 90). За висновком В.В. Булгакова, на селищі є фрагменти візантійських амфор і полив'яного глека причорноморського виробництва.

Мешканці селища користувалися також дерев'яним посудом, зокрема бондарним, про що свідчать окуття, дужки і вушка відер чи цеберок (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 189, 197, рис. 3, 10–13). Наявність відповідних інструментів указує на побутовання різьбленого посуду, а знахідки з розташованого неподалік селища в Софіївській Борщагівці (Казимір, Готун 2011, с. 165) — на ймовірність використання токарного.

Скляний посуд представлений поки що вінцями кубка. Не виключено, що виявлений

у шарі фрагмент бронзової підтрикутної пластини розміром 55×35 мм і завтовшки 0,5 мм з отвором діаметром 5,0 мм і ще один із заклепою діаметром 9,0 мм біля краю (рис. 5, 2) походять від металевого посуду, хоч їх незначна товщина дозволяє вбачати в них, імовірно, деталі окуття.

Зерно розмелювали за допомогою жорнового поставу, на що вказують 107 уламків каменів зі слідами ротації. В шарі та заповненні об'єктів 2, 4, 7, 9, 15, 33, 36, 41 і поблизу них зібрано 86 фрагментів аргілітових жорен (рис. 6, 1–6). Подібні знахідки відносили до керамічних і часто до туфових, але петрографічне вивчення колекції з Автунічів показало, що їх виготовлено з осадових порід — аргілітів (Готун, Петраускас, Черниш 1996). Маємо також дані щодо матеріалу побузських жорен із зювітами Іллінецького метеоритного кратера (Климовский, Гуров 2001). Відтак, до фахового опрацювання нашої колекції матеріал визначено умовно та стосується те наповненої кавернами й пустотами коричневої породи. Серед уламків є досить великі ($146 \times 130 \times 29$ мм) і менші ($46 \times 42 \times 40$ мм), а іноді сколи з робочої поверхні зі слідами ротації. До них, імовірно, слід відносити й виявлені

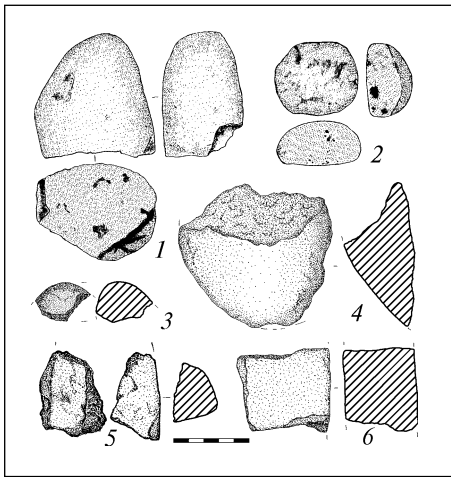

Рис. 7. Ходосівка-Рославське, розтиральники та фрагмент кам'яного знаряддя (1 — пісковик; 2—6 — граніт)

ну в культурному шарі значну кількість шматків указаної породи без робочої поверхні.

Значно менше (12 екз.) у культурному шарі та заповненні об'єктів 4 і 23 зафіксовано фрагментів пірофілітових жорен (рис. 6, 11—14) різного розміру. Віднести їх до цієї категорії можливо через наявність пласкої поверхні з насічками, іноді — слідів краю диска чи отвору. До таких виробів, імовірно, належить частина шматків шиферу без характерної робочої поверхні. Значно меншу кількість цих знахідок порівняно з попередньою групою можна пояснити фізичними властивостями породи, необхідністю відновлювати насічки на пірофілітових жорнах на відміну від аргілітових.

З культурного шару походить сім уламків діатомітових? жорен (рис. 6, 7—10, 15, 16). За подібності до аргілітових їм притаманна більш дрібнодисперсна структура з наявністю діатомових організмів. Точно визначити цю породу буде можливо після спеціального вивчення знахідок. Незначне їх число на тлі попередніх двох груп, очевидно, спричинене крихкістю цього матеріалу.

Також є виявлені в шарі фрагменти гранітних жорен розмірами $65 \times 47 \times 35$ мм (рис. 6, 18) і витесаних із кристалічної породи світло-сірого кольору розмірами $90 \times 74 \times 43$ мм (рис. 6, 17). Такі вироби поодинокі й на інших пам'ятках, що зумовлено складністю виготовлення їх із щільного матеріалу та поновлення насічок на робочій поверхні, а також крихкістю породи, обробка якої супроводжувалася значним відсотком браку.

Відомо, що застосування ротаційних жорен замість розтиральників і зернотерок було

прогресивним явищем і стало, певною мірою, революційною подією. Але не виключено, що іноді користувалися й останніми. Зокрема, в заповненні об'єкта 24 виявлено фрагмент виготовленого з кристалічної породи розтиральника зі спрацьованою поверхнею розмірами $97 \times 88 \times 8$ — 43 мм (рис. 7, 4). Хоча подібні вироби побутували здавна, контекст знахідки не виключає використання його давньоруським населенням. З іншого боку, з огляду на наявність на поселенні знахідок ранішого часу, не виключено, що камінь потрапив у заповнення випадково або його використали повторно.

У шарі та заповненні об'єктів 8 і 9 виявлено ще чотири розтиральники: три також із кристалічної породи (рис. 7, 2, 3, 5), а один із пісковика (рис. 7, 1). Хронологія їх так само не визначена, але це не виключає їх використання і за середньовічної доби.

Специфіка натурального господарства за доби середньовіччя передбачала **обробку дерева й кістки**, стосовно яких відзначено подібність техніки виробництва та застосовуваного інструментарію (Археологія... 2012, с. 288). Зрозуміло, що вишукані складні вироби виготовляли в спеціалізованих майстернях. Але очевидно, що люди не зверталися до фахівця за вудилищем чи кілком для тину. Це стосується й простих кістяних виробів. Якщо згадані роги наконечники стріл, імовірно, були продукцією майстерні відповідного профілю (за винятком листкоподібного, що справляє враження кустарного, як і схожий на нього з Воїнської Греблі, про який уже йшлося), то проколки виготовляли самотужки.

До місцевих виробів, мабуть, варто віднести й кістяне руків'я з культурного шару розміром $90 \times 13 \times 9$ мм (рис. 1, 8) без слідів експлуатації та відсутньою робочою частиною. Воно виготовлене з трубчастої кістки великої копитної тварини. Чітка хронологія знахідки не визначена, але подібні відомі на пам'ятках давньоруської доби.

Про обробку на селищі кістки й рогу свідчать також два фрагменти трубчастого виробу з рогу оленя завдовжки 23 мм (рис. 1, 11). Подібні відносять до обіймиць, які не мають ustalених стандартів і в давньому Києві траплялись у нашаруваннях XI—XII ст. (Сергеева 2011, с. 120—121, 230, табл. 59, 6, 10, 11, 14, 15). У шарі виявлено також фрагмент рогу оленя завдовжки 41 мм за ширини 22 мм і товщини 20 мм, обпиляного з двох боків і підтесаного з трьох, що надає йому неправильно-пірамідального обрису, з просвердленим у центрі отвором діа-

метром 6 мм (рис. 1, 10). Знахідка відноситься до хронологічно невизначених, хоча подібні є серед матеріалів давньоруських кісткорізів. Ще є фрагмент обпиляного рогу оленя також із культурного шару (рис. 1, 14). Хронологія знахідки теж не визначена, але подібні відомі з давньоруських комплексів Київського Подолу (Сергєєва 2011, с. 183, табл. 12). У заповненні об'єкта 41 знайдено оброблені фрагменти рогів барана та козулі (рис. 1, 15, 16), а сліди обробки простежені й на фрагменті таранної кістки дрібної рогатої худоби (рис. 1, 12). Сліди утилізації простежені В.Б. Панковським і на виявленому в шарі діафізи довгої трубчастої кістки верхнього відділу кінцівки великої копитної тварини (рис. 1, 17). Привертає увагу таранна кістка бобра з просвердленим отвором, що, очевидно, була амулетом. Її обробка на цьому селищі не доведена, те саме стосується й підвісок із просвердлених ікла лисиці та хребця щуки.

Продукція цієї галузі простежується і за знахідкою в заповненні об'єкта 7 ножа з пласкою овально-еліпсоподібною кістяною (роговою?) «гардою» з отвором 5×8 мм зі слідами розпилювання на одному боці. Розміри її $19 \times 9 \times 5$ мм (рис. 1, 4). Виявлено також ніж з таким руків'ям, але поганої збереженості. Термін «гарда» тут не зовсім доречний, оскільки йдеться про пластину між клинком і торцем дерев'яного руків'я. Подібні вироби відомі серед матеріалів давньоруської доби, зокрема з Ярославля, де названі обоймицями (Археология... 2012, с. 121). Але й ця назва теж не найвдаліша, адже деталь не охоплює руків'я кільцем, а лише прилягає до нього. Зрештою, незалежно від дефініції, знахідки маркують розвиток відповідної галузі. Варто лише додати, що їх, можливо, не виготовляли на селищі, а вони потрапили сюди разом з довізними ножами.

Спеціальних інструментів для різьблення кістки не виявлено, а ножі чи бруски для заточки, що могли використовуватись у цій галузі, надто універсальні, аби їх чітко можна було диференціювати.

Зважаючи на роль дерев'яних виробів у середньовічному господарстві, на селищі, безперечно, провадили обробку деревини. Однак через невцілілі вироби про це можна говорити лише з суто логічних міркувань, зокрема й життєвого шляху людини від дерев'яної коліски до дерев'яної домовини та за знахідками відповідних інструментів. На селищі вони представлені свердлами, ложкорізами й теслами (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 187, рис. 1, 3,

4, 6, 10). Втім, риси останніх, як уже зазначалося, дозволяють припустити іншу інтерпретацію цих знарядь.

Так само логічно припустити, що тут виготовляли й ликові вироби. Суттєво, що залишки ликових мотузка й кошика на поселенні Автуніч було виявлено після дослідження площі в 20 тис. м² та в колодязі й насичених ґрунтовими водами нижніх ярусах кар'єрів-глинищ.

Розвиток **будівельної справи** на селищі фіксується за котлованами заглиблених споруд і слідами наземних. Показові житло з глинобитною піччю (Готун 2008, с. 27—29) і майстерня з обробки бурштину (Готун, Сухонос, Казимір 2010, с. 112—115). Відсутність дерев'яних конструктивних деталей унеможливорює аналіз конкретних прийомів домобудівництва. Тут використовували деякі зі знарядь універсального призначення та частину деревообробних інструментів. Деякі деталі будівель простежуються за цвяхами, яких у 2007—2011 рр. зібрано близько 80, дверними пробоями, скобами тощо (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190—191, 198, рис. 4, 12—14, 16).

Низка речей відноситься до **знарядь універсального призначення**. Це сокири, ножі тощо (там само, с. 188, 196, рис. 1, 8). Зокрема шила та швайки могли бути інструментами шевця і так само шорника, якщо сільське ремесло Русі досягло такого ступеня спеціалізації.

З різними галузями пов'язані й численні точила для заточки (рис. 8). У шарі та заповненні споруд 3, 4, 7, 9, 11, 24, 33, 36, 39, 41, 48 їх зібрано понад сотню. Більшість має правильну форму та різний, іноді значний ступінь спрацьованості, хоча зрідка це просто камінь з абразивними властивостями та слідами використання. Ймовірно, за браком готових виробів населення використовувало будь-які придатні шматки породи. Зазвичай точила виготовлені з дрібнозернистого пісковика. Значно менше виробів із сірого чи чорного сланцю, які могли використовувати для ретельного доведення леза. Очевидно, стосовно них можна говорити про такі, що відповідають вислову «*на бруске точат, на оселке правят*» (Даль 2008—2009). На деяких виробках лишилися борізки від заточки тонких знарядь (голок, шил тощо).

Укажемо також на уламки брусків з отвором. Традиційно вважають, що вони призначені для походів і пов'язані з військово-торгівельним середовищем. На селищі таких знайдено п'ять у культурному шарі та заповненні об'єкта 9. Один, з чорно-сірої породи, з трьома робочими сторонами, має довжину 38 мм, ширину

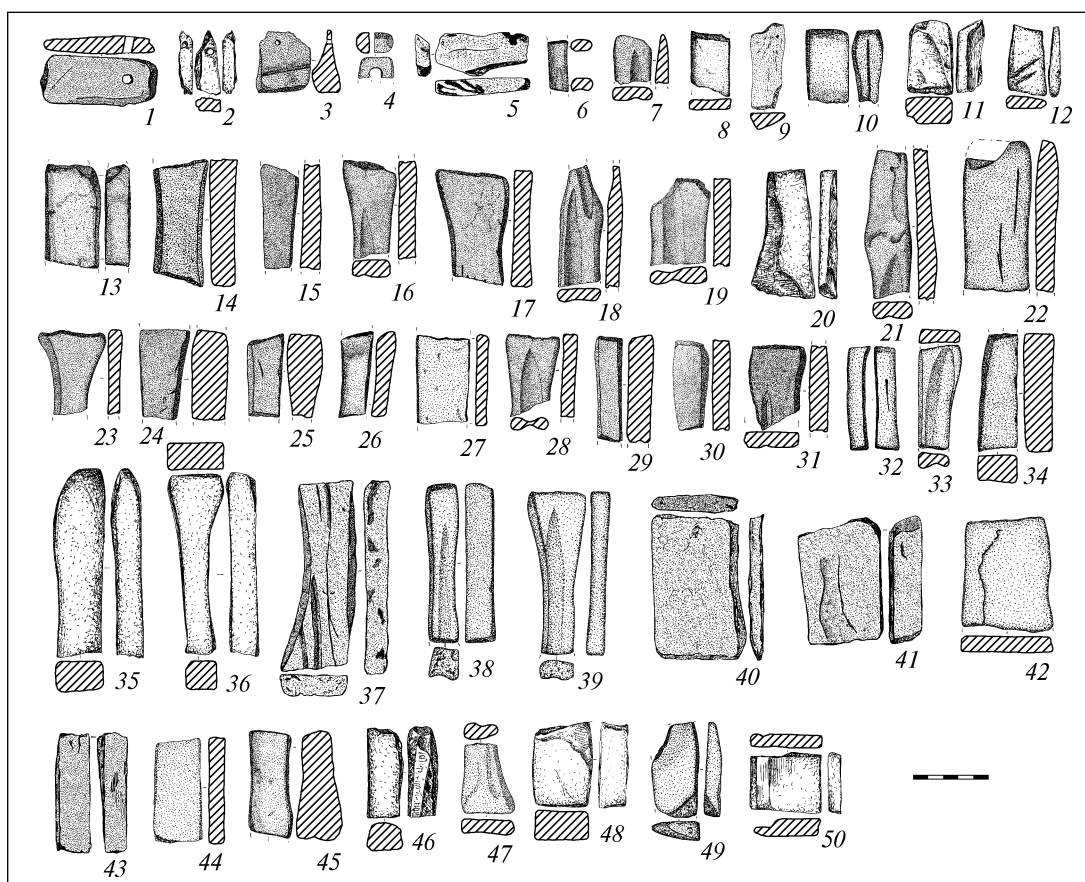

Рис. 8. Ходосівка-Рославське, зразки сланцевих і пісковикових брусків для заточки

3—16 мм і товщину 9 мм, діаметр отвору 4,5 мм (рис. 8, 2). Інший, з такого само матеріалу, розмірами 53 × 26 × 10 мм, має дві спрацьовані поверхні, проточену боріздку та отвір діаметром 5 мм (рис. 8, 5). Уламок ще одного з подібної породи розмірами 74 × 24 × 33 × 9—10 мм має чотири спрацьовані поверхні та отвір діаметром 8 мм (рис. 8, 1). Виріб із сірого дрібнозернистого пісковика зберігся в довжину на 12 мм за ширини 22 мм і товщини 12 мм, має дві робочі грані та отвір діаметром 8 мм (рис. 8, 4). Ще один із світло-сірого пісковика завдовжки 40 мм, ширина 33—34 мм, товщина 2—18 мм, мав дві дуже спрацьовані поверхні, отвір діаметром 2 мм (рис. 8, 3). Бруски з отвором є й серед матеріалів сезону 2012 р.

Якщо виготовленням брусків займалися, імовірно, спеціалізовані майстерні, то пристосування для заточки шматків сланцю чи пісковика було справою широкого загалу.

Із шару поселення походить також фрагмент кам'яного виробу розмірами 60 × 54 × 44 мм (рис. 7, 6) з трьома перпендикулярними гранями, призначення якого не з'ясовано.

Особливості побуту маркують знахідки замків і ключів (які також вважають показником

майнового рівня мешканців), кресал, бритви, дрібного хатнього начиння, від якого лишилися накладки, окуття та ін. (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 189—190, 197, рис. 3; 4). Додамо, що, найімовірніше, залишками окуття були виявлені в шарі та заповненні об'єкта 9 фрагменти пластин з кольорового металу: деформованої розмірами 57,0 × 12,5 × 3,0 мм, 61,0 × 52,0 × 0,5 мм, зігнутої 30,0 × 8,0 × 1,0 мм, чотирьокутної 32 × 16—18 × 0,5 мм, розмірами 45 × 33 × 0,5 мм і 25 × 20 × 0,5 мм, 21 × 8—13 × 0,5 мм (рис. 5, 4—10). Ще одна бронзова? пластина згадана при описі посуду. До побутових речей можна, мабуть, віднести й два уламки металевих дзеркал? зі зашліфованою лицьовою поверхнею розмірами 23 × 7—10 × 1—2 мм та 23 × 7—14 × 2 мм.

Специфіка побутової культури населення визначається й особливостями одягу, який, за спостереженнями фахівців, був, передусім, знаковою системою. Хоча вбрання як таке археологічно зафіксувати важко, певні його деталі — пряжки, накладки, шпильки тощо — траплялись у нашаруваннях селища та заповненні споруд. Частина з них уже видана (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 199, рис. 5). Окрім них,

серед знахідок 2007—2011 рр. згадаємо чотири круглі накладки з кольорового металу, які могли оздоблювати чи то одяг, чи то аксесуари — паски, сумки тощо. Виявлені на селищі застібки мали і функціональне, і естетичне призначення, на що вказує підковоподібна зі спіральним кінцем бронзова? фібула.

Костюм доповнювали прикраси: каблучки та персні (псевдовитий, гладенький, щитково-серединний з гладеньким овальним щитком і орнаментований квадратний щиток ще одного щитковосерединного), браслети (рубчастий вузький плосковипуклий, уламки плаского, плосковипуклого та круглого з рельєфною поверхнею та кулястим потовщенням), сережки (плосковипукла, псевдовита та дужки ще від двох, одна з напаяними дротинками), скроневі кільця (псевдовите та два гладенькі). Вкажемо також фрагмент бронзового бубонця з лінійним прорізом і потрійним рельєфним пояском. Знайдено також різноманітні скляні та пастові намистини, частина з яких традиційно вважається довізними. Несподіванкою стала кількість скляних браслетів, значніша ніж у багатьох синхронних містах. Зокрема, в 2007—2011 рр. зібрано 387 уламків від гладеньких, 99 від псевдовитих, 87 від кручених, 7 від плосковипуклих і два від рубчастих браслетів, є цілий і розколотий навіпіл. Звертає увагу низька якість скла значного відсотка виробів. 3-поміж уламків 90 бірюзових, 72 зелених, 62 коричневих, 51 оливковий, 39 чорних, 14 фіолетових і 7 синіх, колір решти не визначено.

Не лише показником духовної культури, а й почасти деталлю костюма були й певні культові речі. Це хрестики з металу, сукциніту й каменю, наверхшя енкалпіона (подібне завершення мали не лише такі вироби, а й медальйони барм, деякі з підвісок тощо, хоча їх наявність на селищі менш імовірна), язичницькі підвіски-амулети.

Щодо такого елемента культури й побуту як настільні ігри, то сюди може відноситися виявлений у заповненні об'єкта 7 фрагмент кістяного порожнистого конуса заввишки 20 мм і діаметром 17 мм, товщина стінок 2 мм (рис. 1, 9). Подібні вважають гральними фігурками, що побутували в XII ст. (Древняя Русь... 1997, с. 325, табл. 79; Сагайдак, Хамайко, Вергун 2008, с. 138—141).

Металургія та металообробка. Якщо вказані напрями економічної діяльності та риси побутової культури тією чи іншою мірою притаманні багатьом селищам, то інші галузі відзначені не для кожної пам'ятки сільського типу. Роз-

міщення селища серед боліт і луків з покладами болотних руд і лісами навколо — джерелом деревного вугілля — зумовило чітко виражену спеціалізацію в чорній металургії. На селищі зібрано численні залізоборні шлаки, деякі мають випуклу поверхню з прикипілим піском, тобто є негативом шлакоприймачів горнів. Не виключена належність залізоборним горнам частини ошлакованих стінок теплотехнічних пристроїв, хоча однозначні висновки передчасні. Припускаємо, що для видобутку руди застосовували залізні інструменти з дуже вузькою робочою частиною й масивною втулкою (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 196, рис. 1, 10), які вважають теслами. Загалом видобуток заліза відносять до ремесел, виробничі комплекси якого знаходяться біля джерел сировини та поза зоною житлової забудови, через що вони рідко трапляються при розкопках давньоруських міст, городищ і селищ (Древняя Русь... 1985, с. 245), хоча останнім часом висловлено думку про наявність залізодобувних осередків не лише в околицях Києва, а й на його території (Паньков 2012, с. 54 та ін.). Заплавні поселення як суто металургійні, так і з багатогалузевим господарством зафіксовані неодноразово (Готун 1999, с. 209).

Не виключено, що мешканці селища займалися обробкою кольорових металів. За відсутності спеціальних пристроїв (горнів та інструментів) стверджувати це передчасно. Та все ж звернемо увагу, що, крім згаданих свинцевих важків і пластин, які могли придбати мешканці, з культурного шару та об'єктів 2—4 і 9 походять сім шматків свинцю розмірами 15—40 × 10—36 × 3—13 мм (рис. 3, 34, 39—42, 45, 47) і вісім свинцевих виплесків розмірами 18—32 × 10—20 × 4—16 мм (рис. 3, 28, 29, 35—38, 44, 46). У першому разі може йтися про відходи, в другому — так само про них або речі, розплавлені, приміром, під час пожежі.

Водночас є знахідки, які натякають на можливі роботи зі свинцем. Це, приміром, інтерпретований як накладка литий фігурний виріб з рослинними мотивами у зовнішніх обрисах розмірами 33 × 22 × 3 мм з культурного шару (рис. 3, 1). Ще одна подібна знахідка з рослинним орнаментом із шару має розміри 36 × 14 × 3 мм (рис. 3, 2) і, зрештою, третій литий оплавлений плоский фігурний виріб розмірами 30 × 20 × 2—3 мм з серцеподібним отвором і чотирма напівкулястими виступами під ним (рис. 3, 3). Пластичність знахідок перекриває такої інтерпретації. Складається враження, що тут маємо справу з якимось техно-

логічним прийомом, пробним виготовленням виробів із доступного й піддатливого матеріалу, порушенням технології, копіюванням відомих зразків. До цього схиляє й гнучкість, простежена також у згаданих скроневого кільця та хрестика (останні традиційно виготовляли з олов'янисто-свинцевої бронзи). Та й уламок браслета круглого перетину не справляє враження справжньої прикраси.

Не лише як заготовки рибальських важків могли слугувати й плоскі шматки свинцю. Про можливість використання їх в обробці бурштину йтиметься нижче, але подібні підкладали під заготовку при рельєфній обробці тонких пластин металу, зокрема, при карбуванні (Мінжулін 1998, с. 26). Не з'ясовано призначення виявленого в культурному шарі майже циліндричного шматка свинцю заввишки 18 мм і діаметром основ 10 і 12 мм (рис. 3, 5).

Дещо виходять за рамки вжиткових речей і два бронзові? вироби. Перший, виявлений у шарі, має вигляд частини ажурного плоского трикутника чи ромба з отвором у куті, розміри $32 \times 25 \times 1$ мм, діаметр отвору 4 мм (рис. 5, 1). Імовірно, це брак чи напівфабрикат, на що вказують необроблений отвір, ливарні шви з обох боків, різна товщина збереженої частини. Інша знахідка вціліла в довжину на 52 мм за ширини 31 мм і товщини 1 мм і представляє фрагмент пластини з підокруглим виступом діаметром 23 мм з отвором діаметром 6—7 мм у центрі. Пластина оздоблена рослинним орнаментом — дугастими випуклими лініями з листками на кінцях (рис. 5, 3). Не виключено, що цей фрагмент зберігали як брукт для подальшого використання.

У культурному шарі виявлено підтрикутної форми шматок кольорового металу розмірами $20 \times 19 \times 7$ мм і шматок бронзи $20 \times 16 \times 8$ мм (рис. 5, 11, 12) від неідентифікованих виробів. Подрібнити масивні вироби до такого стану важко, тож не виключено, що їх теж зберігали як брукт.

Говорячи про вказану галузь, нагадаємо й про деякі залізні вироби (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 188—189, 197, рис. 2, 3, 4). Подібні з поселення біля с. Григорівка визначені як різці-штихелі (Петрашенко 2005, с. 78—79, рис. 39 Б, 6, 7), хоча не виключалося, що то шила (там само, с. 80, рис. 40, 16/3). З цього приводу зазначимо, що штихель — це різець зі зрізаним кінцем, і саме форма робочої частини визначала специфіку нанесеного ним заглиблення. В цьому разі зрізу немає, і розширений біля черешка інструмент плавно звужує-

ться до гострого робочого кінця. У визначенні таких знахідок із Григорівки В.О. Петрашенко орієнтувалася на рисунок Т.І. Макарової робочої частини різців-штихелів і слідами від них на výroбах. Але дослідниця навела лише схему контуру конфігурації робочої частини (Макарова 1986, с. 10, рис. 3), і достатніх підстав для подібного ототожнення немає. Тож ще слід з'ясувати, чи призначалися такі вироби із селища Ходосівка-Рославське для обробки кольорового металу, тобто чи були вони власне інструментами ювеліра.

Що стосується **обробки бурштину**, то на селищі досліджено споруду, де займалися цією справою. В її заповненні та навколишньому шарі зібрано понад 320 заготовок вставок, намістин і хрестиків, шматків сировини та відходів виробництва, а також ножі, якими могли знімати окисли з поверхні заготовок, і бруски, якими могли надавати виробам остаточної форми та шліфувати їх. Аналізуючи обробку бурштину в середньовіччі, Р.Л. Розенфельдт, а згодом і Р.Г. Шаповалов припускали можливість використання абразивів і оселків, безрозводної пилки, свердел і напилків з дрібною насічкою, ножів, набору пристосувань і матеріалів для полірування виробів і знарядь, наведених Б.О. Колчиним для кісткорізного ремесла. Вони забезпечували всі стадії механічної обробки: сортування, розкрій, шліфування, полірування, свердління, огранювання, гравіювання, хоча вказувалося на відсутність інструментів бурштинщика у відомих на той час майстернях (Розенфельдт 1978, с. 200; Шаповалов 1998). У праці початку XII ст. монаха-бенедиктинця Теофіла «Список різних мистецтв» стосовно обробки бурштину згадано застосовування свинцевих пластин для освітлення смоли (Шаповалов 1998). Чимало таких було в заповненні вказаної споруди. Розгляд дослідженого в Ходосівці-Рославському комплексу на тлі розвитку цієї галузі на Русі уможливорює висновок, що ця будівля та знахідки з неїкладаються у відому схему розвитку цього ремесла (Готун, Сухонос, Казимір 2010).

Крім перерахованих галузей, на пам'ятці є знахідки, що стосуються **військової справи**. Наконечники сулиць і стріл, уламок клинка, половина шпори, кольчужні кільця, рельєфний залізний стрижень з рухомим кільцем, лодійні заклепки (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 191—192, 200, рис. 6), згадані тут рокові наконечники стріл, що могли мати й бойове призначення, бруски з отворами свідчать про на-

лежність частини мешканців якщо не до військового стану, то до військово-торгівельного середовища. Та й вудила зазвичай вважають прикметою бойових коней, хоча не виключається й застосування їх для робочої худоби (Шмидт 1989, с. 71, 73, рис. 6), з чим важко не погодитися. Такі знахідки на селищі також непоодинокі.

Роботами останньої чверті минулого століття доведено суттєве розповсюдження на селищах скляних браслетів, зброї та предметів спорядження вершника та коня, скляного та металевих посуду, амфор, тобто речей, які до недавня вважали престижними ознаками побуту (Археологія... 1986, с. 403; Веремейчик 1996; Коваль 2010, с. 152). На думку фахівців, це відображає процес перетворення певних речей з елітарних на предмети масового вжитку та однорідність матеріальної культури міста й села (Сергєєва 1993, с. 150).

Але досліджуване селище дещо виходить за межі вивчених раніше заможних осередків, і ще чекає вичерпного пояснення. Нині ж можна констатувати, що охарактеризовані особливості селища Ходосівка-Рославське суттєво доповнюють висновок про пам'ятку як яскраве явище у вітчизняній історії. Простежений за особливостями господарства й побуту складний соціально-економічний організм не лише уточнює наші уявлення про сільську округу Києва зокрема та середньовічне село загалом. Навіть з урахуванням останніх напрацювань з питань рівня розвитку села Київської Русі та констатованих паритетних стосунків між містом і неукріпленими пунктами, ця пам'ятка постає як явище неординарне. Отримані дані сприяють пізнанню цього феномену та надають матеріали для розгляду проблеми загального й особливого у розвитку поселенських структур доби середньовіччя.

Археология древнего Ярославля. Загадки и открытия. — М., 2012.

Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3.

Болсуновский К. Древние гири, найденные в Киеве, и их отношение к различным весовым системам. — К., 1898.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Веремейчик О.М. Матеріальна культура сільського населення IX — першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра // Тези доп. укр. делегації на VI Міжнар. конгресі слов'янської археології. — К., 1996. — С. 69—70.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.

Готун І.А. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X—XIII ст. // *Vita Antiqua.* — 1999. — № 2. — С. 206—212.

Готун І.А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське // *Археологія.* — 2008. — № 3. — С. 25—34.

Готун І.А., Казимір О.М. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 100—108 (Археологія і давня історія України. — 1).

Готун І., Петраускас А. Соціально-економічний феномен давньоруського села (до підоснов формування життєвого укладу українського народу) // *Ноосфера.* — 1995. — № 1. — С. 24—27.

Готун І.А., Петраускас А.В., Черниш Г.Ш. Жорна на території Подніпров'я // *Археологія.* — 1996. — № 2. — С. 84—92.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське // *Археологія.* — 2010. — № 1. — С. 112—126.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Розкопки селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 88—90.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництва. — К., 2013. — С. 185—200 (Археологія і давня історія України. — 10).

Гуль М. Керамічний комплекс давньоруського поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) // Мат-ли IV Міжнар. наук. конф. молодих вчених, присв. 20-річчю Незалежності України. — К., 2011. — Вип. IV. — Ч. 6. — С. 5—7.

Даль В.И. Оселок // Толковый словарь живого великорусского языка. Толковый словарь Даля, 2008—2009. — Режим доступу: <http://slovardalya.ru/description/oselok/22336>.

Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли XI—XIII вв. — М., 1995.

Довженко В.Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. — К., 1961.

Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985.

Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997.

- Забелин И.Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. Государев двор или дворец // Домашний быт русского народа в XVI и XVII столетиях. — М., 1990. — Кн. 1 (Историко-литературный архив).
- Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 43—103.
- Казимір О.М., Готун І.А. Охоронні дослідження у Софіївській Борщагівці // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 165—167.
- Климовский С.И., Гуров Е.П. О сырье и масштабах производства древнерусских жерновов с Ильинецкого месторождения // Восточноевропейский археологический журнал. — 2001. — № 5 (12). — Режим доступа до журн.: http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/klimovsky_gurov.htm.
- Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси. IX—XVII века. — М., 2010.
- Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Макарова Т.И. Черное дело древней Руси. — М., 1986.
- Мацкевий Л., Войнаровський В. Нова пам'ятка середньовічного чинбарства на березі Полтви у Львові // МДАПВ. — 2007. — 11. — С. 358—366.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966 (САИ. — Вып. Е1-36).
- Мінжулін О.І. Реставрація творів з металу: Підруч. для студентів вищ. худож. навч. закл. — К., 1998.
- Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. — К., 1993.
- Моця А.П. Проблема «город и округа» в контексте изучения Черниговского региона // Тез. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — Чернигов, 1990. — С. 18—20.
- Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Тез. докл. науч. конф. «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов». — М., 1991. — С. 7—8.
- Моця О.П. «Місто і округа» в контексті вивчення Чернігівського регіону // Старожитності Південної Русі. Мат.-ли III іст.-археол. семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.». — Чернігів, 1993. — С. 24—29.
- Моця О.П. Місто та його сільськогосподарська округа в середньовічному Поліссі // Середньовічні міста Полісся: Тези доп. Міжнар. наук. археол. конф. — К.; Олевськ, 2011. — С. 52—54.
- Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П., Петраускас А.В., Шевцова Л.В. Дослідження поселення Автуниці у 1994 році // АДУ 1994—1996. — К., 2000. — С. 106—108.
- Павленко С. Пірофілітові прясла з Переяславця Руського та його околиць // Наукові записки з української історії. — 2001. — 12. — С. 37—59.
- Павленко С.В. Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пирофиллитового сланца (на примере поселения Прибытки-I) // Сельская Русь в IX—XVI веках. — М., 2008. — С. 241—252.
- Паньков С.В. Залізвидобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики. — К., 2012.
- Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006.
- Петраускас А.В., Готун І.А. «Кам'яні намистини» Е.-Л. Руліковського та деякі міркування щодо давньоруських шиферних виробів // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. — Фастів, 2001. — С. 143—149 (Наук.-інф. бюлетень «Прес-музей». — № 10/11 за 1998 р.).
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997.
- Прищепя Б.А. Дорогобуж на Горині у X—XIII ст. — Рівне, 2011.
- Путешествие Абу-Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.). — М., 1971.
- Рыбаков Б.А. Мир истории: Начальные века русской истории. — М., 1984.
- Розенфельдт Р.Л. Янтарь на Руси // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 197—208.
- Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.И. Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2 — С. 137—145.
- Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981.
- Сергеева М.С. Формування специфіки побуту міського населення на Русі у IX—XIII ст. // Старожитності Південної Русі. Мат.-ли III іст.-археол. семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.». — Чернігів, 1993. — С. 147—151.
- Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011.
- Тайкова С.Ю. Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції 2007 р. // АДУ 2008. — К., 2009. — С. 288—290.
- Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983.

Толочко П.П. Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX—XIII вв. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 115—124.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989а.

Тропин Н.А. Сельские поселения XII—XV веков южных территорий Рязанской земли. — Воронеж, 2004.

Шановалов Р.Г. Обработка янтаря в средневековом Новгороде // Новгород и Новгородская Земля. История и археология. Мат-лы науч. конф. — 1998. — 12. — Режим доступа: www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/71.htm.

Шмидт Е.А. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н. э. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 70—74.

Надійшла 05.02.2013

И.А. Готун, Ю.А. Грыцьк, А.Н. Казимир, А.М. Сухонос

ХОЗЯЙСТВО И БЫТ ЖИТЕЛЕЙ СЕЛИЩА ХОДОСОВКА-РОСЛАВСКОЕ

Давно осознана необходимость рассмотрения истории городов в единстве с селищами. Особенно актуальна проблема специфики окружения для Киева ввиду его столичного статуса. В то же время исследователи отмечали недостаточную изученность киевской округи при высокой плотности ее населения. Анализ древнерусской столичной агломерации возможен после выяснения ее состава, и для этого необходимо определение общего и особенного в окружающих город пунктах.

Одним из аспектов такого исследования является рассмотрение хозяйства и быта селища в уроч. Рославское близ Ходосовки в южных киевских пригородах, которое демонстрирует высокий уровень развития материальной культуры. Его расположение на расстоянии 20 км от города не исключает вхождения в столичную инфраструктуру или влияния последней на специфику его деятельности.

Преимущественно аграрный характер средневековых социально-экономических образований предопределяет их характеристику сквозь призму сельского хозяйства. Но при этом возникает терминологическая проблема, что считать таковым: производство непосредственно продуктов питания как суммы земледелия и скотоводства; умноженное на количество семей хозяйство отдельной семьи; весь спектр экономической деятельности жителей аграрной зоны. Мы склоняемся к подходу, который объединяет земледелие, скотоводство и промыслы с ремеслом.

О развитии земледелия свидетельствуют целый и поврежденный наральники, но их тип, как и расположение поселения в днепровской пойме, указывают на то, что оно не было главной отраслью. Выявленные на посуде отпечатки злаков до фиксации местного производства последней не могут привлекаться для анализа отрасли. Более активно здесь занимались животноводством, что обусловлено наличием лугов и опушек. Обломки косы указывают на заготовку сена, а остеологический материал — на содержание традиционного для этой зоны скота, а также птицеводство. В кухонных отходах собраны также кости полутора десятков видов зверей, свыше десяти видов птиц, около десяти видов рыб. Найдены орудия охоты и рыболовства. Природные условия способствовали также собирательству, бортничеству, заготовке материалов типа красителей, дубильных веществ, но последние проследить практически невозможно.

Ткачество тоже археологически малоуловимо, о прядении свидетельствуют находки шиферных пряслиц. На обработку шкур и меха указывают железные и костяные орудия, на изготовление и ремонт одежды — иглы. Обработка дерева фиксируется за соответствующими инструментами, работу с костью маркируют изделия, преимущественно роговые.

В строительном деле использовали часть деревообрабатывающих и универсальных орудий, об отрасли можно судить также по постройкам, не несущим, однако, детальной информации. В числе универсальных приспособлений — топоры и ножи, отчасти шилья и швайки, оселки. Отверстия в последних указывают на их походное применение, маркирующее военно-торговое сословие. Особенности быта прослеживаются по замкам и ключам, кресалам, бритве, ведерным ушкам, дужкам, оковкам. Существенными для общей картины жизни являются детали костюма и украшения. Особенно привлекает внимание обилие обломков стеклянных браслетов, превышающее городские показатели. Найдены предметы христианского и языческих культов. Керамическая коллекция характеризуется значительным количеством посуды со слоем, каплями, брызгами и потеками поливы, фрагментами импортных сосудов.

Кроме отраслей, в целом присущим многим пунктам, на селище занимались черной металлургией. На возможную работу с цветными металлами указывают свинцовые выплески, отливки, некоторые инструменты, куски бронзовых изделий, служивших, вероятно, сырьем, хотя это занятие — удел жителей городов. Исключительной является мастерская по изготовлению бус, крестиков и вставок из янтаря.

На памятнике выявлены предметы вооружения, снаряжения всадника и боевого коня, престижные вещи. Часть находок привозная, некоторые достаточно дорогие.

Указанные характеристики существенно дополняют вывод о селище Ходосовка-Рославское как ярком явлении в отечественной истории. Особенности хозяйственной деятельности и бытового уклада жителей поселения позволяют говорить о неординарности социально-экономического феномена.

ECONOMY AND PRIVATE LIFE OF HABITANTS AT KHODOSIVKA-ROSLAVSKE SETTLEMENT

The necessity to study the history of cities together with settlements was realized long time ago. Especially actual is the issue of the specifics of surroundings in Kyiv because of its metropolitan status. At the same time, the scholars noted insufficiently studied Kyiv suburbs with high density of its habitation. Analysis of Ancient Rus metropolitan agglomeration is possible after the clarifying its structure, and before, the general and peculiar in sites surrounding the city should be determined.

One of the aspects of such research is the study of economy and private life in the settlement in Roslavske near Khodosivka in Kyiv south vicinity which demonstrate a high level of development in its material culture. The settlement is situated in 20 km from the city, but this fact does not exclude that it was a part of metropolitan infrastructure or that the latter influenced the specifics of its functioning.

Predominantly rural character of mediaeval social and economic formations determines their description in the light of agriculture. However, the terminological problem arises, namely, what should be considered as agriculture: production of directly foodstuff as a sum of farming and cattle breeding; income of a separate family multiplied by family number; the whole spectrum of economic activity of rural zone habitants. The authors choose the second approach which combines farming, cattle breeding, and homecraft with mechanical arts.

Agriculture development is testified by an intact and damaged ard tips, but their type, as well as the settlement's location in valley drained by the Dnipro, evidence that it was not the main field. Imprints of cereals found on the vessels before the record of its local production can not be engaged in the analysis of the field. Habitants were more intensively occupied in cattle breeding here which was caused by meadows and borders available. Fragments of a scythe indicate the hay storage, while the osteological material shows that cattle traditional for this zone was kept here, as well as poultry breeding existed. Obtained from kitchen waste are also bones of ten and a half animal species, over ten bird species, about ten fish species, as well as tools for hunter and fishing. Natural conditions contributed also to gathering, beekeeping, storage of dye type materials, tanning agents, though the latter in fact can not be traced.

Weaving is also archaeologically hardly recorded, while spinning is evidenced by finds of slate spindle whorls. Tanning and fur manufacture is traced by iron and bone tools, while clothes repair – by needles. Woodwork is recorded by corresponding tools, and bone processing is marked by predominantly horn products.

In building matters, part of woodcarving and universal tools were used; this field can also be described after the structures, however, the latter don't present the detailed information. Among the universal devices are axes and knives, partly awls, shoemaking awls, and whetstones. The holes in the whetstones indicate there field usage marking military and trade class. Peculiarities of private life are traced by locks and keys, pieces of metal for starting fire, a razor, bucket handles, bails, and binding plates. Significant for the general picture of life are the details of clothes and decoration. Numerous fragments of glass bracelets overlapping their number in city are of a special interest. Items of Christian and pagan cults were found. Ceramic collection is peculiar with a great number of vessels with coating, drops, spray, and runs of glaze, and with fragments of imported vessels.

Beside the fields, in general, common for many sites, settlement habitants were engaged in ferrous metallurgy. Work in non-ferrous metallurgy is probably indicated by lead splashes, bars, certain tools, parts of bronze products used probably as raw material, though this occupation was a destiny of city habitants. Exceptional is the workshop where beads, crosses, and amber fronts were produced.

Arms, horsemen and charger equipments, and prestige items were found at the settlement. Some of the finds were imported, and certain were quite expensive.

The features mentioned considerably supplement the conclusion about Khodosivka-Roslavske settlement as a striking phenomenon in homeland history. Peculiarities of husbandry activities and everyday life of the settlement habitants allow the authors to speak of an extraordinary social and economic phenomenon.

С.Д. Крижицький

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ ОЛЬВІЇ

Висвітлено коло проблем, які виникають при обґрунтуванні графічних реконструкцій античних житлових будинків, і пропонуються шляхи їх розв'язання.

К л ю ч о в і с л о в а: антична доба, Ольвія, будівля, планування, висотні габарити, конфігурація даху.

Прагнення надати по можливості всебічну характеристику житлових будинків надто важливе для вивчення історії та культури і навряд чи потребує спеціальної аргументації. Проте часто дослідники, докладно описавши супровідні знахідки, умови їх залягання та датування, опускають такий істотний для характеристики жител момент, як обґрунтування реконструкції їх планування, особливо тоді, коли пам'ятка має значні втрати і наявної інформації недостатньо для окреслення меж будинку та його подвір'я, визначення зв'язку між приміщеннями, встановлення конфігурації та конструкції дахів та ін. Через це в публікаціях результатів розкопок часто не зрозуміло, на підставі чого визначено межі будинків, внутрішніх дворів та інші важливі елементи планування, а також об'ємні показники (в тих рідкісних випадках, коли вони пропонуються), які не очевидні та визначення яких вимагає відповідної аргументації.

Оскільки просторова структура античного житлового будинку визначається чотирма головними складовими, а саме, його планом, висотними габаритами, кількістю поверхів і конфігурацією даху, слід застосовувати й відповідні методичні підходи для обґрунтування їх реконструкції для створення просторової моделі. Тут слід наголосити, що в ході реконструкції залежність між складовими, особливо між планом і дахом, може бути не тільки прямою, але й зворотною. Приміром, за Г-подібного щодо внутрішнього двору розташування критих приміщень їх могли перекривати і спільним дахом, і кожне власним і на різній висоті. А останнє, якщо воно зумовлене іншими ніж планування чинниками, є побічним свідчен-

ням відсутності функціонального зв'язку між суміжними, але перекритими різними дахами приміщеннями. Для будинків у квартальній забудові є ще один чинник, який слід враховувати в реконструкціях, а саме, характер навколишньої забудови. Зважаючи на нього, власне й можна визначати єдино можливий напрямок змиву атмосферних опадів зі схилів даху та водночас і кількість скатів, що може допомогти встановити найоптимальніше просторове рішення. Такий аналіз за умов поганого збереження будівельних залишків набуває істотного значення особливо в тих випадках, коли форма плану будинку та перекритих приміщень, зокрема їхній зовнішній контур, не прямокутні.

Упродовж багаторічних досліджень житлових споруд Ольвії, націлених на реконструкцію їхнього плану та просторового вирішення, накопичено значний досвід методичних підходів до розв'язання таких завдань. Висвітлення його й становить мету цієї статті. Нижче стисло охарактеризуємо ці методичні підходи для обґрунтування реконструкції головних перерахованих складових. Стаття продовжує тему, започатковану ще 1971 р. (Крижицький 1971; 1971а) і ґрунтується на низці спостережень у ході подальших робіт з графічної реконструкції житлових будинків, здійснених, зокрема, в останнє десятиліття (Крижицький 2005; 2005а; 2006; 2007; 2009; 2010; 2011; Крижицький, Лейпунская 2010; Kryžickij, Lejpunskaja 2010). Стосовно публікації, виданої російською в малодоступному виданні (Крижицкий 2011), нинішня пропонує суттєві уточнення.

Планування будинків

Основним джерелом для реконструкції планування ольвійських житлових будинків є залиш-

ки настилу дворів, долівки приміщень, кам'яних стін і, головним чином, підвальних приміщень, траншей від вибирання стін і настилів вулиць. Одразу вкажемо на погану збереженість наземних кам'яних стін, у більшості яких не збереглися дверні прорізи, відсутня й регулярність у плануванні осель. Оскільки в житлових кварталах Ольвії розміщувалося по декілька будинків, у разі невизначеності їхніх меж, у першу чергу, треба встановити зовнішній контур споруди та окреслити внутрішнє подвір'я.

Через це для реконструкції планування будинків особливо важливу роль відіграють підвали, тим паче в тих випадках, коли стіни наземних приміщень зовсім не збереглися, тож підвали є єдиним джерелом для відтворення першого поверху (або хоча б його частини). Тут слід мати на увазі, що наземні стіни могли зводити і безпосередньо на підвальних кладках, і поза ними. Зважаючи на незначні середні розміри наземних кімнат ольвійських жител, очевидно, слід виключати можливість влаштування під ними більше за один підвал. Тобто, за наявності в будинку декількох підвалів, зокрема суміжних, є підстави вважати, що над ними була така ж кількість наземних приміщень. Враховуючи значну вагу стін (основними матеріалами в Ольвії при зведенні стін були глина й камінь), будівництво стін першого поверху над підвалами слід виключити. Це побічно підтверджується й тим, що навіть у підвалах зі значним прольотом при розкопках не знайдено бази або ями для встановлення підпірних стовпів, а розміри гнізд для балок, що трапляються в підвальних стінах, свідчать про невеликий їх перетин. Інакше кажучи, витримати вагу кам'яної або сирцевої стіни таке дерев'яне перекриття над підвалом без опорних стовпів навряд чи могло.

Доцільно також зважати на таку особливість планування багатьох підвалів у житлових будинках ольвіополітів як недосконалість їхньої розмітки на місцевості — відсутність чітких прямокутних і паралельних стін наземних приміщень. У зонах зсувів ця невідповідність зростає через подальшу деформацію після руйнації будинку, коли стіни випинаються, нахилиються, тріскаються вертикально. Відтак, як це встановлено, зокрема на ділянці НГС, може певною мірою викривлюватися й планування будинку загалом (Крыжицкий 2005а). Тож слід мати на увазі, що при відновленні планування наземного поверху будинку стіни таких приміщень, що реконструюються за підвалами, не повинні обов'язково співпадати (або розміщуватися паралельно) зі стінами підвалів, що знаходяться

під ними. Якщо підвали не суміжні й розташовані на незначній відстані один від одного, то, за відсутності додаткових даних про місце наземних стін, і їх конкретне розміщення в плані буде дещо умовним. Але кількість приміщень наземного поверху та їх взаємне розташування будуть встановлені досить надійно.

Слід пам'ятати, що будівництво жител після первинної забудови міста за архаїчної доби надалі провадилося не на порожньому місці, а наступні перебудови охоплювали зазвичай окремі будівлі, а не всю площу якогось кварталу. Здебільшого спостерігається певна спадковість у розміщенні підвалів. Тобто, будівельники, змушені працювати в конкретних межах, мали зважати на навколишню забудову. На це вказує не тільки відсутність регулярності в плануванні будинків, але часто й чіткої прямолінійності в розмежуванні сусідніх садиб. Очевидно, зрідка мали місце й протилежні випадки, коли ділянка поряд з будинком, який перебудовували, могла якийсь час бути пустирем, як це простежено в західному кварталі ділянки НГС при зведенні будинку III-2 (Крыжицкий, Лейпунская 2010, с. 368). Унаслідок подібних перебудов у плануванні осель неминуче повинні були відбуватися й дрібні зміни. Також слід враховувати, що поява цих змін могла бути зумовлена й тим, що стіну, яка розділяла садиби, зводили в різний час, і вона могла складатися з неоднорідних (не лише за технікою кладки, але й за товщиною) фрагментів, що призводило до утворення невеликих уступів¹.

Інакше кажучи, незначні зміщення планувальних сіток сусідніх будинків цілком реальні, тож у виокремленні їх потрібно виходити, головним чином, із загальних особливостей планування конкретних будинків. Приміром, у центральному кварталі ділянки НГС паралельне розміщення двох підвальних блоків (351 і 353 в будинку IV-4 та 280 і 302 в будинку IV-2) з північної сторони дворів, на нашу думку, достатньо переконливо вказує на те, що це різні будинки (рис. 1; Крыжицкий 2009, с. 195, рис. 19). Нестиковки ж у стіні, що розділяє їх, можуть бути наслідком як деформацій будівельних залишків і ділянки загалом після припинення тут життя, так і спорудження конкретного будинку в умовах навколишньої забудови.

¹ У зв'язку з цим відзначимо, що садиби, які примикали одна до одної, зазвичай мали не дві суміжні стіни, а одну — спільну. Ця практика прикметна всьому давньогрецькому будівництву (див., наприклад: Hoerpfner, Schwandner 1986, Abb. 32, 110). Дотримувалися її, в основному, і в Ольвії.

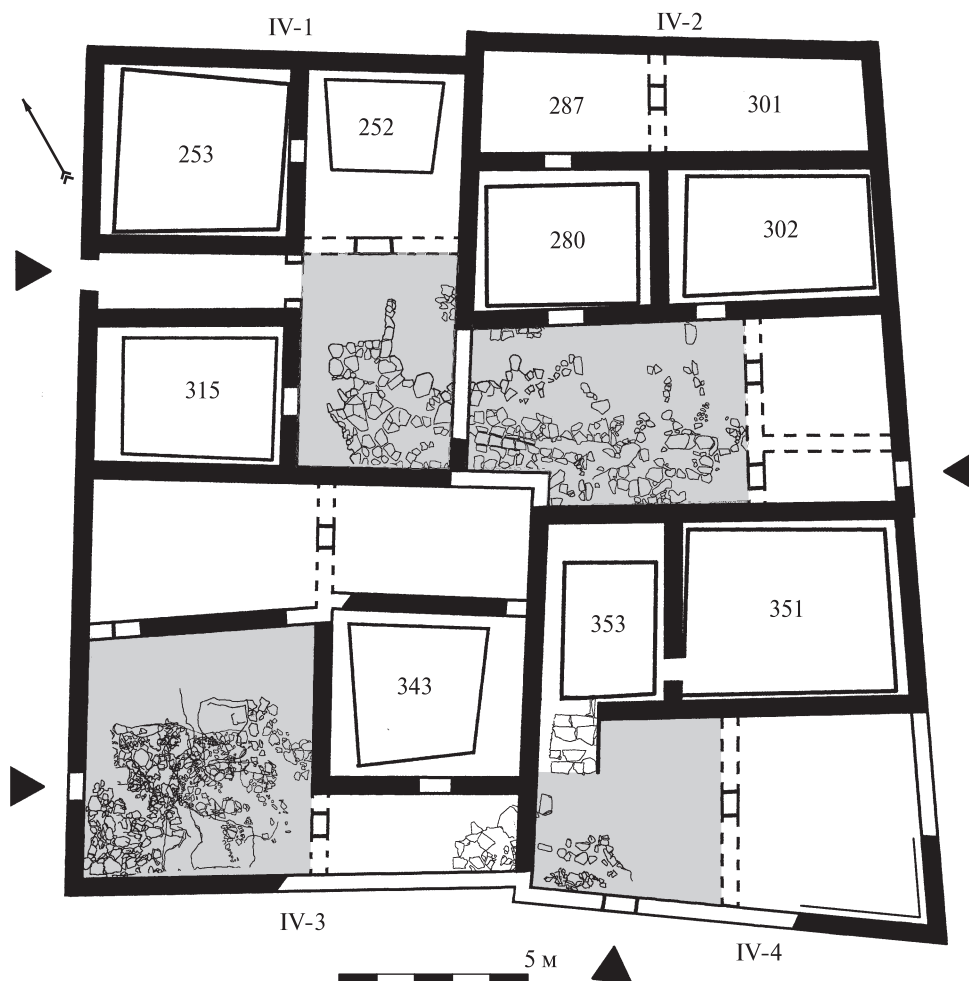

Рис. 1. Ольвія, ділянка НГС. Схематичний план центрального кварталу (сірим кольором показано двори; додатковими лініями — підвали)

Серед опосередкованих чинників, які з метою контролю слід враховувати при зіставленні різних варіантів реконструкції будинку, наголосимо на пропорціях його плями в плані. В ольвійських елліністичних оселях співвідношення сторін у плані не виходить за межі 1,0 : 1,7, а найчастіше наближається до 1 : 1. Наголосимо, що видовжені пропорції в основному характерні для будинків послідовно-ієрархічного принципу планування, зокрема простадного. Найяскравіше це простежується за матеріалами Прієни (Hoepfner, Schwandner 1986, Abb. 147). У Ольвії ж поки невідомо жодного будинку з таким (простадним) принципом планування (Крыжицкий 1971a, с. 107), і це стосується й інших античних міст Північного Причорномор'я (Крыжицкий 1993, с. 152).

З викладеного, а також аналогій з грецькими житловими будинками Гимери, Делосу, Олінфа, Прієни та інших міст (Hoepfner,

Schwandner 1986, Abb. 4, 28—30, 104, 119 etc.), планування яких встановлено за прямими археологічними даними, основними критеріями для окреслення меж окремих будинків одного кварталу можна вважати такі:

1) наявність «довгих» стін, що розділяють квартал загалом. Вихідною гіпотезою є те, що суміжні оселі в першому будівельному періоді розділялися здебільшого спільною стіною у вигляді прямої, а не ламаної лінії. Але в подальшому, за перебудови, стіни могли втрачати ідеальну пряму лінію й складатися не з однієї, а кількох кладок, що продовжують одна одну. Яскравий приклад «довгих» стін виявлено в західному кварталі ділянки НГС. Тут такими були західна стіна будинку Ш-2 і північна стіна будинку Ш-3 (рис. 2), які не мали проїм для дверей (тобто приміщення по обидва боки таких стін не були сполучені), що свідчить на користь окреслення по лінії цих стін меж окремих будівель;

Рис. 2. Ольвія, ділянка НГС. Західний квартал: 1 — обмірний план; 2 — схематична реконструкція

2) наявність розміщених паралельно однотипних і однаково орієнтованих планувальних модулів, наприклад, підвальних блоків у згаданих будинках ІУ-2 і ІУ-4 на ділянці НГС;

3) фіксація в кварталі кількох внутрішніх дворів. Зазвичай міський будинок мав одне подвір'я, хоча відомі й винятки, наприклад ольвійський будинок ІІ-6 (Крыжицкий 1971а, с. 25 і сл.).

Визначаючи місце внутрішнього двору, необхідно враховувати не тільки наявність кам'яної або керамічної вимостки, але й розміщення двору в плані будинку, зокрема, можливість його прямого сполучення з протином або вулицею, влаштування водостоків, нарешті, встановлення кількості та напрямку скатів даху, що залежить від навколишньої забудови. При зіставленні можливих варіантів розмірів двору прийняти найвірогідніше рішення

може допомогти врахування співвідношення площі двору та забудови оселі загалом. В ольвійських будинках елліністичного часу площа подвір'я найчастіше становила 15—20 % від загальної забудови за можливого інтервалу 10—36 % (Крыжицкий 1971а, с. 106).

За відсутності виразних залишків наземних стін для визначення локалізації приміщень слід виходити з розміщення внутрішнього двору й підвалів. Природно, що в цьому разі особливу увагу слід звертати на характер зв'язку та взаємного розміщення кладок, наявність або відсутність поворотів і зрушень планувальних сіток, ступінь чіткості планування й однотипність конструктивних прийомів окремих вузлів будівельних конструкцій, різницю в рівнях глибини закладання підлоги й вимостки.

Завершує планувальну реконструкцію обґрунтування можливого (за відсутності прямих

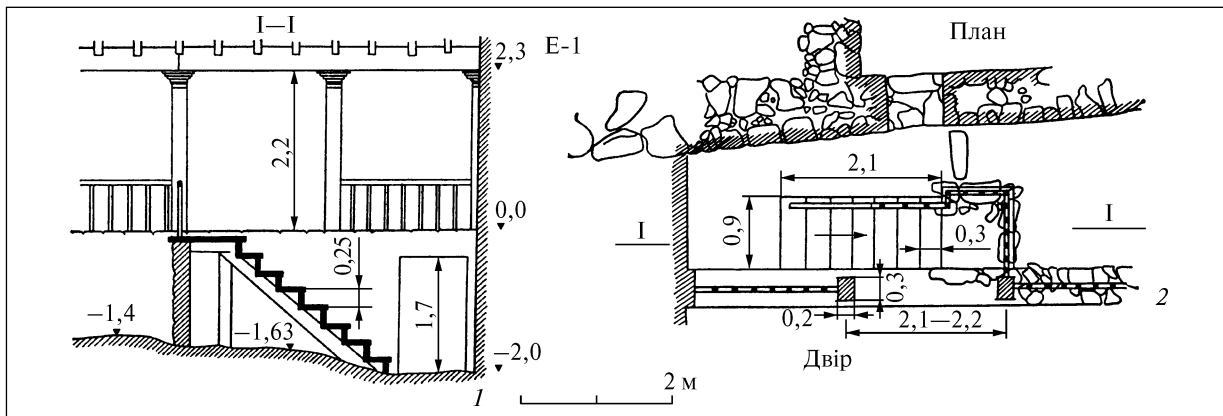

Рис. 3. Ольвія, будинок Е-1. Реконструкція портика підвальної пастади: 1 — розріз (вигляд з критих приміщень); 2 — план

даних) функціонального зв'язку між приміщеннями. Першорядну роль тут відіграє характер розташування того чи іншого приміщення стосовно внутрішнього двору та інших критих приміщень. Порівняння варіантів, що виникають у ході реконструкції плану, виходячи з різних підходів, дозволить вибрати найоптимальніше рішення.

Висотні габарити

Висота приміщень. Зазвичай наземні приміщення ольвійських житлових будинків зберігаються на незначну висоту. Тож для визначення висоти кімнат ми змушені використовувати переважно опосередковані дані, сукупність яких, проте, уможливорює позначити верхню й нижню межі цих параметрів.

У стінах декількох ольвійських житлових підвалів — будинки И-2, А-10 (підвал 2), III-3 (НГС) і Т-3 — збереглися гнізда від міжповерхового перекриття балками. За цим визначено висоту житлових підвальних приміщень, а саме 1,9—2,2 м. Але слід враховувати, що підвали будинків А-10 (підвал 1) або А-2, зважаючи на вцілілу висоту кладок і за відсутності полиць або гнізд для балок, можливо, були й вищі, але для нас у цьому разі важлива нижня межа. Можна цілком вірогідно припустити, що висота наземних приміщень навряд чи була менша, оскільки підвали зазвичай нижчі за кімнати над ними.

Є сенс нагадати про співвідношення між висотою першого й другого поверхів, яку рекомендував Вітрувій. Згідно з ним, висота другого поверху повинна становити $\frac{3}{4}$ від висоти першого (Vitruv. V, I, 3; VI, III, 9). Можливо, близьке значення, але зворотне, могло мати й співвідношення між висотою підвалу й на-

земного поверху. Обчислена на підставі такого співвідношення висота першого поверху ольвійських будинків (які за висоти підвалу 1,9—2,2 м могли становити 2,5—2,9 м) приблизно співпадає з даними, отриманими при розрахунку висоти портика аттичного ордера² за капітелями або прольотами пастад в ордерних будинках ЗК-1 і Е-1. Зокрема, менші сторони відомих нам аттичних капітелей мають розміри від 0,13 м до 0,30 м, а здебільшого 0,18—0,22 м. За звичного для аттичного ордера співвідношення між вузькою стороною стовпа та його висотою — 1 : 10 або 1 : 11 (Шуази 1935, с. 288; ВИА 1949, рис. 253, 254) — отримаємо висоту стовпа портика в інтервалі 1,3—3,3 м, а найвірогідніше³ 1,8—2,4 м. Висоту 2,2—3,3 м могли мати стовпи портиків у будинках ЗК-1, Е-1 (рис. 3), НГФ 1, якщо її визначати за співвідношенням прольотів галерей і висоти портиків (Vitruv. VI, III, 7). Через це, враховуючи нахил покрівель ольвійських будинків (17—21°), висоту архітрава (0,3—0,4 м) і прольоти портиків,

² Нешодавно було висловлено сумнів щодо правомірності використання терміну «аттичний ордер» на підставі того, що у визначенні нового ордера, введеного Плінієм (Plin. NH XXXVI), а згодом О. Шуази (Шуази 1935, с. 288), нібито відсутня стильова основа (Bujskich 2010, S. 107 etc.). Але з цим навряд чи можна погодитися, оскільки саме стильові особливості — пропорції та прямокутна форма стовпа, а також використання форм не звичайних капітелей, а антових дорійського та іонійського ордерів — є достатньо яскравими стильовими ознаками, які однозначно виокремлюють цю вельми поширену в стародавній Греції категорію ордерних споруд. Тож вважаємо цілком правомірним користуватися терміном «аттичний ордер» і далі, тим паче, що, як відомо, про терміни не сперечаються, а домовляються.

³ Капітелі зі сторонами 0,13—0,18 м походять, найвірогідніше, від портиків напівзакритого типу (Graham 1953, p. 203 etc.).

висота головних парадних приміщень у ордерних будинках могла становити (в разі розрахунку за капітелями) 2,6—3,2 м. Природно, в безордерних будинках ці показники будуть менші, наближаючись до визначеної на підставі співвідношення висоти підвалів і перших поверхів, а в ордерних, але дорійського або іонійського ордерів, — більші відповідно до пропорцій співвідношення. Таким чином, за верхню межу висоти наземних приміщень у безордерних будинках видається доцільним прийняти 2,5—2,9 м (детальніше див.: Крыжицкий 1971а, с. 88 и сл.).

Зрозуміло, не обов'язково, щоб у кожному будинку всі приміщення мали однакову висоту. Тут треба виходити з особливостей планування та залежної від цього можливої конфігурації покрівлі. Господарські кімнати, очевидно, могли бути нижчі, а андрони — вищі. Але загальний порядок цифр $\pm 0,2$ — $0,5$ м видається реальним.

На підставі наведених міркувань і було визначено висоту критих приміщень ольвійських будинків. Слід наголосити, що досить близькі показники визначені і в реконструкціях житлових будинків таких різних центрів, як Пірей, Олінф, Кассопе, Приена, Абдера (Hoerfner, Schwandner 1986, Abb. 14, 32, 110, 172, 199), Дура-Європос або, приміром, Ілурат (Крыжицкий 1971а, с. 90, прим. 1). Відповідно до визначеної висоти приміщень в ольвійських будинках була прийнята й висота отворів для дверей і вікон (Крыжицкий 1971, с. 63).

Кількість поверхів. Особливе місце займає проблема визначення вертикальної структури будинку — встановлення кількості поверхів і їхній рівень відносно денної поверхні. Тут вкажемо на три аспекти: можливість другого поверху (детальніше див.: Буйских 2007, с. 59), вірогідність використання підвальних і напівпідвальних поверхів у житлових, господарських або виробничих цілях і наявність будинків у півтора поверхи як окремого типу (рис. 4).

Питання про наявність другого поверху в ольвійських оселях (як і про їхнє планування) було поставлено ще на початку минулого століття, коли в реконструкції центральної частини будинку з розкопок 1902—1903 рр. біля Зевсового кургану було запропоновано другий поверх над групою приміщень з простою (Фармаковский 1906, с. 39—98). Будь-які археологічні підстави для цього були відсутні, а реконструкція була виконана на ґрунті суто теоретичних міркувань і надалі не мала підтримки (Соболев 1953; Крыжицкий 1971а, с. 58).

Теми другого поверху в ольвійських оселях мимохідь торкнулися в статті про будинки Північного Причорномор'я О.І. Леві та О.М. Карасьов. Вони висловили припущення, що в будинку НГФ-1 над трьома приміщеннями, що примикали до схилу терасової частини міста, був другий поверх, на наявність якого в цьому місці вказувала значна товщина стін першого поверху (Леві, Карасев 1955, с. 228). Це припущення вони підкріпили свідцтвом Лукіана Самосатського про наявність в одному з будинків міста Борисфенітів «верхнього» поверху (SC, I, с. 562)⁴. Дослідники припускали можливість другого поверху і в будинку А-2, але без жодного обґрунтування (Леві, Карасев 1955, с. 234). Обережнішу позицію займав Л.М. Славін, який відзначав, що «*вопрос о наличии в домах Ольвии двух наземных этажей остается пока нерешенным*» (Славин 1958, с. 289—290).

Від того часу ситуація дещо змінилася в бік підтримки гіпотези О.І. Леві й О.М. Карасьова. В Ольвії знайдено прямі археологічні свідчення наявності будинків, які могли мати другий поверх. Це знахідки трьох нижніх кам'яних сходиночок в одному з критих приміщень наземного поверху будинків Е-7 (Лейпунська 1994, с. 79)⁵ і Е-2 (Славин 1964, с. 198, рис. 9). В обох випадках є підстави вважати, що це були залишки сходів, що вели на другий поверх, верхня частина яких була зроблена з дерева.

Тут наголосимо, що здебільшого наземні кам'яні стіни ольвійських будинків були низької якості. Їх зводили на глиняному розчині, часто з непрямокутних погано оброблених каменів, що ставить під сумнів можливість зведення другого поверху. Звичайно, слід враховувати, що до нашого часу стіни з прямокутних плит і блоків могли просто не зберегтися, оскільки з ольвійського каменю в ХІХ ст. було зведено більшість парутинських будівель, камінь вивозили й турки на будівництво Очаківської фортеці. Та все ж добре оброблений камінь, з огляду, зокрема, на підвали, використовувався відносно рідко.

Теоретично двоповерховий будинок можна звести також із сирцевої цегли зі стіна-

⁴ «...Абавх однажды пришел в город Борисфенитов..., а им случилось остановиться в верхнем этаже...» (SC, с. 562).

⁵ Можливість влаштувати в цьому місці другий поверх (куди ведуть сходи) дозволяє більш-менш успішно вирішити проблему конструкції покрівель над критими приміщеннями першого поверху без надто великих прольотів (див.: Крыжицкий 2012, с. 55, рис. 205, 205а).

ми завтовшки до 0,45 м. Тут, звичайно, згадуються будинки Олінфа та, зокрема, свідцтво Робінсона, який вказує на зведення таких на півдні США в 20—30-і рр. минулого століття (Robinson, Graham 1938, р. 228). Дійсно, за міцністю сирцеві стіни завтовшки 0,4—0,5 м цілком можуть витримати навантаження в два поверхи. Але це в південних широтах, де процес руйнування конструкцій і, як наслідок, втрата ними міцності завдяки сухішому й теплішому клімату значно уповільнений порівняно з Нижнім Побужжям. Очевидно, не випадково в цьому районі не зводили двоповерхові будівлі з сирцевої цегли і в нові часи — в XIX і першій половині XX ст. Інакше кажучи, зведення двоповерхових будинків з суто сирцевими стінами в Ольвії навряд чи могло широко практикуватися. Це не підтверджується й археологічно, оскільки масиви сирцю, що трапляються при розкопках, або жовто-глинисті шари, за об'ємом істотно скромніші ніж цього слід було б очікувати від руйнації двоповерхових будинків. Але цілком можливим є варіант зведення стін поверхів з різних матеріалів: першого з каменю, а другого з сирцевої цегли.

Враховуючи сказане, а також досвід домобудівництва в середземноморських містах — Піреї, Олінфі, Прієні, Абдері, Делосі та ін. (Hoerpfner, Schwandner 1986, Abb. 14, 32, 172, 261, 199, 248), де оселі мали зазвичай над частиною кімнат наземного поверху другий, є підстави вважати, що і в Ольвії мали бути, хай поодинокі, такі будівлі. Це стосується, зокрема, будинків НГФ-1, Е-1 і Е-7. Наголосимо, що цей висновок цілком можна поширити й на інші північнопричорноморські міста, зокрема Херсонес, забудований у пізньокласичний—ранньоелліністичний часи житлами, які мали, на думку А.В. Буйських, тільки один наземний або наземний і підвальний поверхи (Буйських 2008, с. 163).

Що стосується використання підвальних і напівпідвальних приміщень як житлових або з господарською чи виробничою метою, то зауважимо, що заперечення такої можливості значною мірою є наслідком термінологічної неточності, оскільки підвалами зазвичай називають будь-які заглиблені приміщення. Ми під підвалом маємо на увазі приміщення або групу їх, повністю заглиблені в землю та, головне, заввишки понад зріст людини (тобто, не менше ніж 1,9—2,0 м)⁶, іншими словами такі, які

дозволяють людині нормально функціонувати в підвалі тривалий час. Таке саме приміщення, але заглиблене частково, є напівпідвалом⁷.

Відповідно, заглиблені в землю приміщення меншої висоти навряд чи могли використовуватися інакше, крім як складські. Це визначає їх підсобне призначення та в просторовому сенсі не дає підстав вважати їх повноцінним поверхом. Такі приміщення не були пов'язані одне з одним (тобто не з'єднувалися дверми), навіть знаходячись поряд. Їх можна визначити як «підпідлога» (рос. *подпол* — «пространство или яма под полом»: Даль 1978, т. III). Підпідлоги були в багатьох ольвійських будинках (рис. 4, 1, 4), іноді навіть під підвалами. Їхні розміри істотно менші за наземні приміщення, під підлогою яких їх влаштовували. Приміром, підпілога в приміщенні 1 в будинку И-1 за глибини 1,4 м мала площу приблизно 5,0 м², а наземне приміщення — 11 м² (Славин 1940, табл. 4, розрез 2—2; Крыжицкий 1971а, с. 12 и сл.). Зрозуміло, немає щонайменших підстав припускати, що їх могли використовувати як житлові чи навіть як господарські або виробничі приміщення.

Інша справа підвали й напівпідвали згідно з наведеним нами визначенням. Багаторічні розкопки Ольвії дають підстави вважати, що більшість таких приміщень у будинках могли слугувати як житлові, господарські або виробничі.

Поряд з одно- та двоповерховими оселями (з підвалами чи без них) в Ольвії побутувала ще одна категорія жител. Це так зв. півтораповерхові будинки, нижній поверх яких був напівпідвальний, завдяки чому туди могло проникати денне світло (рис. 4, 3). Те, що такі будин-

з метою чіткого розрізнення приміщень за можливим функціональним призначенням.

⁷ Загалом ідея будівництва частково заглиблених приміщень була досить добре відома грекам. Прийом, коли приміщення, що примикають до схилу, можуть частково в нього врізатися, в стародавній Греції був доволі поширений, що було наслідком пристосування до рельєфу зі значними перепадами висот. Такий будинок розкопано і в терасній частині Ольвії на ділянці Т-3 (розкопки В.І. Назарчука). Проте в цих випадках тильні приміщення, що примикають до схилу, не повністю напівпідвальні, оскільки їхня долівка знаходиться на рівні денної поверхні дворів, до яких вони примикають, або навіть дещо вище, наприклад, будівлі Прієні (Hoerpfner, Schwandner 1986, Abb. 172, 261) або «казарма» в Херсонесі (Буйських 2008, рис. 81, 1). Перераховані ж ольвійські будинки розміщені на більш-менш горизонтальних ділянках місцевості (за винятком И-6) і їхні напівпідвальні приміщення заглиблені в землю по всьому периметру.

⁶ Тут у доповнення до визначення підвалу (Крыжицкий 1982, с. 12, сноска) ми вводимо критерій висоти

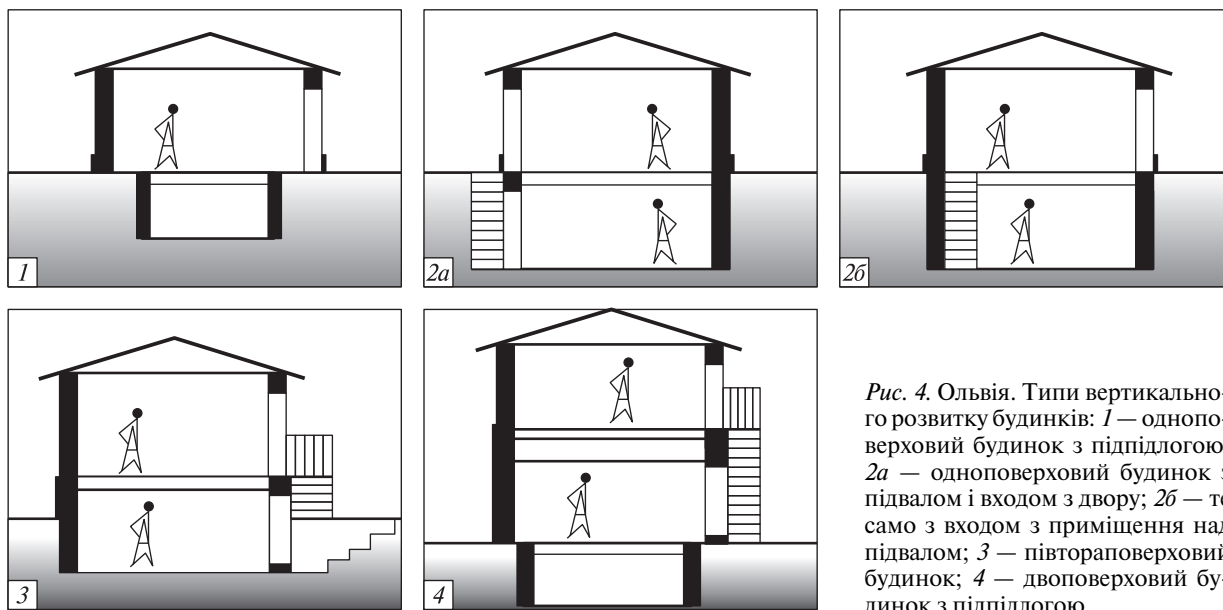

Рис. 4. Ольвія. Типи вертикального розвитку будинків: 1 — одноповерховий будинок з підпідлогою; 2а — одноповерховий будинок з підвалом і входом з двору; 2б — те само з входом з приміщення над підвалом; 3 — півтораповерховий будинок; 4 — двоповерховий будинок з підпідлогою

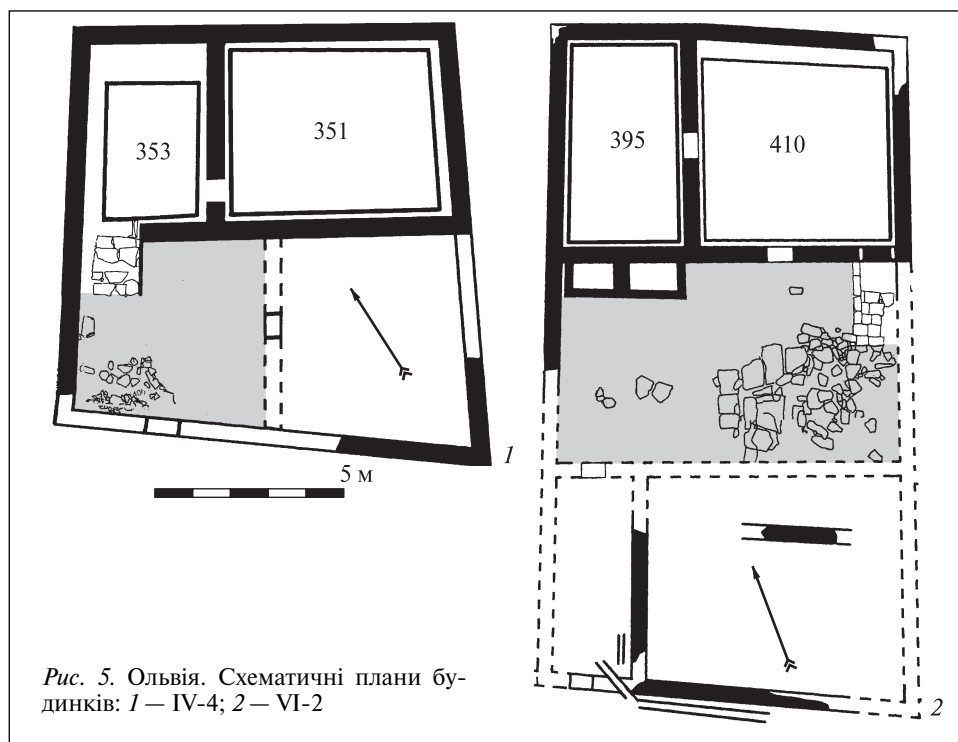

Рис. 5. Ольвія. Схематичні плани будинків: 1 — IV-4; 2 — VI-2

ки були в Ольвії, припускав ще Л.М. Славін. Але як окремий тип будинку вони не розглядалися.

Надійно засвідчити цей тип стало можливо в ході розкопок двох будівель на ділянці НГС. У будинку IV-4 (рис. 5, 1) встановлено, що висотна відмітка верху підвальної стіни 338, яка розділяє приміщення 353 і 351, на 0,47 м вища за відмітку двору. Тобто, висота цієї підвальної стіни свідчить про те, що підлога кімнат назем-

ного поверху була щонайменше на 0,7 м вища за рівень двору, а висота напівпідвалу становила щонайменше 2,0 м за заглиблення в землю на 1,5 м (Крыжицкий 2009, с. 195, рис. 19). Близька ситуація була і в будинку VI-2, де рівень підлоги наземного поверху був вищий за рівень двору не менше ніж на 0,5 м (рис. 5, 2; Крыжицкий 2011, с. 100—101, рис. 3, 2). В обох будинках до напівпідвальних приміщень вели з двору кам'яні сходи.

Огляд з цієї точки зору ольвійських будинків, розкопаних раніше, дозволив долучити до цього типу ще кілька півтораповерхових будинків — И-6, Е-2, Е-5 і НГФ-1 (Крижицький 2007, с. 63—64). Відомі нам напівпідвали були заглиблені в землю на різну глибину — від 0,60 до 1,84 м, а висота самих напівпідвалів, зважаючи на будинок НГФ-1, становила не менше 2,0—2,15 м.

Через це виникає питання про можливість будівництва над напівпідвалами наземного поверху. Очевидно, за значного (понад 0,5—0,6 м) заглиблення напівпідвалів наявність таких наземних поверхів неминуха, оскільки компенсувати ізоляцію внутрішнього двору від навколишньої забудови шляхом нарощування висоти наземних стін не раціонально, а сімейне життя, центром якого був двір, стало б відкритим для сторонніх, що перечить самому принципу будівництва дому з замкнутим внутрішнім простором двору. Таким чином, наземний поверх над напівпідвалом у будь-якому разі видається досить реальним.

Сказане дозволяє припустити, що півтораповерховий будинок, що складався з напівпідвального та наземного поверхів, був ще одним об'ємно-планувальним типом ольвійського будинку. На користь цього свідчить те, що ці будинки зведені в Ольвії на відносно горизонтальній поверхні, а цей тип вертикальної структури будинку був чимось привабливим для її мешканців незалежно від необхідності пристосування будинку до рельєфу місцевості. Мабуть, у появі цього типу зіграв роль комплекс причин — природних, кліматичних, економічних і, зокрема, конструктивних. Наприклад, наземні частини кам'яних стін напівпідвалів водночас були цоколем для сирцевих стін наземного поверху. Можливість влаштувати зручні неглибокі кам'яні сходи й денне освітлення вигідно відрізняла напівпідвал від підвалу.

Конфігурація даху

Істотні проблеми постають при здійсненні об'ємно-планувальних графічних реконструкцій будівель. Від дахів до нашого часу звичайно доходить лише черепиця (та й то переважно фрагментована). Інше дослідник має реконструювати на підставі аналізу опосередкованих даних. Найбільші труднощі викликає визначення покрівельного матеріалу й просторової форми даху — кількості та напрямків скатів покрівлі, можливості їх перетинання або сполучення на різній висоті.

Рис. 6. Кілік із зображенням жінки, що набирає воду

З приводу матеріалу покрівлі відзначимо, що, як відомо, основним матеріалом для житлових будинків могли бути черепиця, саманне покриття або очерет, обмазаний глиною. Суто очеретяна або солом'яна покрівля міських осель, враховуючи наявність у них не тільки жаровень, але й вогнищ, а також печей, за значної щільності забудови, а, відтак, високого рівня пожежної небезпеки, видається малоймовірною. Відоме зображення на червонофігурному кіліку жінки, яка набирає воду з джерела, та розташованої поряд споруди з солом'яною покрівлею (рис. 6; Hoepfner, Schwandner 1986, Abb. 183) навряд чи може бути переконливим аргументом на користь протилежного, оскільки місце дії автором малюнка не визначене та навряд чи стосується звичайного міського житлового будинку. Але з'ясування питання, про який з трьох матеріалів може йтися, ускладнюється тим, що на противагу черепиці, яка добре зберігається в культурних шарах, саманна покрівля повністю знищується, змішуючись з нашаруваннями. Не трапилися в Ольвії й залишки очерету, які можна було б пов'язати з покрівлею.

Також наголосимо, що попри відносно часті знахідки черепиці серед супровідного матеріалу, її кількість зазвичай не така, аби стверджувати про черепичну покрівлю над тим або іншим приміщенням. Що ж до завалів черепиці *in situ*, то вони трапляються рідко та відносяться зазвичай не більше ніж до одного-двох приміщень. Приміром, за понад два десятки років розкопок ділянки НГС в Ольвії такі завали виявлено всього в двох приміщеннях (301 і 302) будинку IV-2 і в одному (395а) будинку VI-2 (і це майже чи не на сотню приміщень, досліджених на ділянці НГС). Звичайно, рідкість завалів

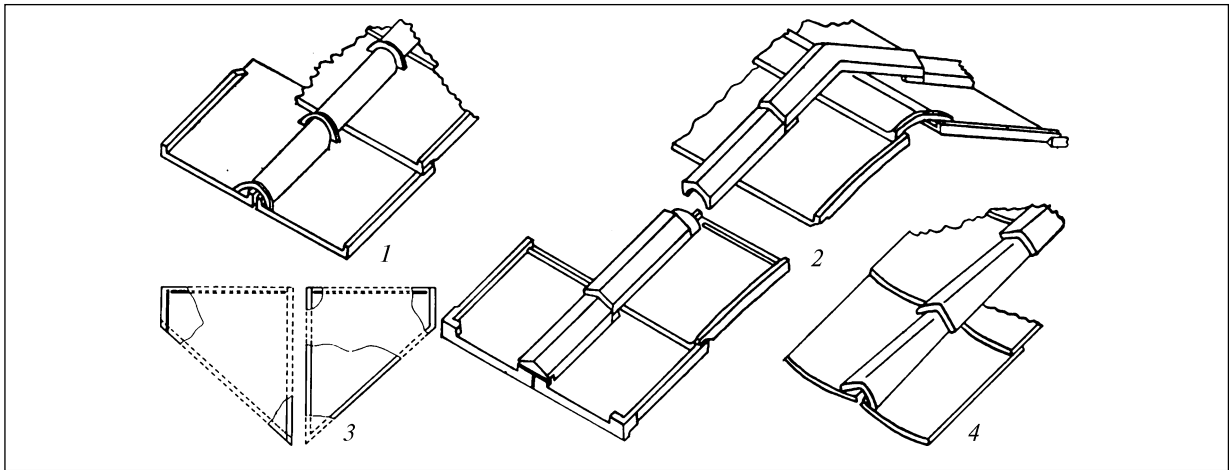

Рис. 7. Системи черепичних покрівель: 1 — сицилійська; 2 — коринфська; 3 — трапецієподібні кераміди (за І.Б. Зест); 4 — лаконська

черепиці пояснюється, в першу чергу, тим, що черепицю, яка добре збереглася, не викидали, а використовували й надалі. Але сказане все ж дає підстави припускати, що поряд з черепицею досить широко застосовували й саман. Очевидно, в одному будинку цілком могли поєднувати черепичні дахи над групою найважливіших приміщень з ортогональним плануванням і саманні — над блоками приміщень, зокрема, з непрямокутним плануванням.

З приводу цього зазначимо, що у вирішенні питання про матеріал покрівлі може дещо допомогти, і на нашу думку достатньо переконливо, саме конфігурація планів перекритих приміщень. На відміну від чіткого прямокутного планування будинків Гимери, Пірея, Олінфа, Кассопе, Прієни, Абдери (Hoepfner, Schwandner 1986, Abb. 4, 10, 29, 30, 104, 147, 198) в ольвійських домах досить часто маємо порушення ортогональності плану. Це не відіграє особливої ролі у вирішенні питання про матеріал покрівлі в разі подібних порушень усередині якогось блоку приміщень зі спільним дахом, але виступає на перший план, коли ці порушення стосуються зовнішньої форми будинку, над яким зведено дах. Унаслідок цього ортогональна форма черепиці ввійде в протиріччя з непрямокутною формою плану споруди. Серед трьох основних систем черепичної покрівлі — коринфської, лаконської та сицилійської — перша й третя через геометричну жорсткість можуть використовуватися для перекриття тільки чітких прямокутників (рис. 7, 1—3). Можливості ліквідації неув'язок за порушення прямокутності тут у край обмежені. Лаконська система в цьому сенсі пластичніша, та її можливості теж не безмежні.

Таким чином, за достатньо яскраво виразної гостро- або тупокутної форми плану будинку є істотні підстави припускати, що покрівля, найвірогідніше, була саманною, оскільки цей матеріал через пластичність допускає будь-які комбінації напрямку, кількості й перетину скатів покрівель.

Переходячи до другої частини проблеми — розв'язання питань про кількість скатів покрівлі та напрямок зливу опадів, а також можливість влаштування перетину скатів у дахах з черепичною покрівлею, одразу скажемо, що проблема узгодження між власниками сусідніх садіб будівельних заходів, що зачіпають інтереси обох сторін, зокрема, як визначення напрямку відведення опадів, напевно, була достатньо болючою для ольвіополітів. Не дарма в римському законодавстві приділялося багато уваги таким проблемам як узгодження розміщення водостоків, ровів, вікон і водопроводів (Vitruv. I, 1, 10), відведення або відмови у відведенні дощової води на дах або на ділянку сусіда, закріплення балки в стіні сусіда та ін. (Dig. VIII, 2). Зрозуміло, що навряд чи в Ольвії подібні правила могли бути так ретельно розроблені, як у Римі, але в умовах щільної міської забудови, тим паче за наявності спільних стін будинків, відсутність таких правил маловірогідна. Вони були необхідні, враховуючи не тільки спірні питання, що неминуче виникали при будівництві в заданих умовах навколишньої забудови, але й особливості ольвійського будівництва, зокрема значну кількість сирцевих стін, що вимагали захисту від вологи. Очевидно, узгодження проблем між сусідніми домовласниками повинні були регулюватися міською владою за допомогою спеціальних правил і договорів, контроль за виконан-

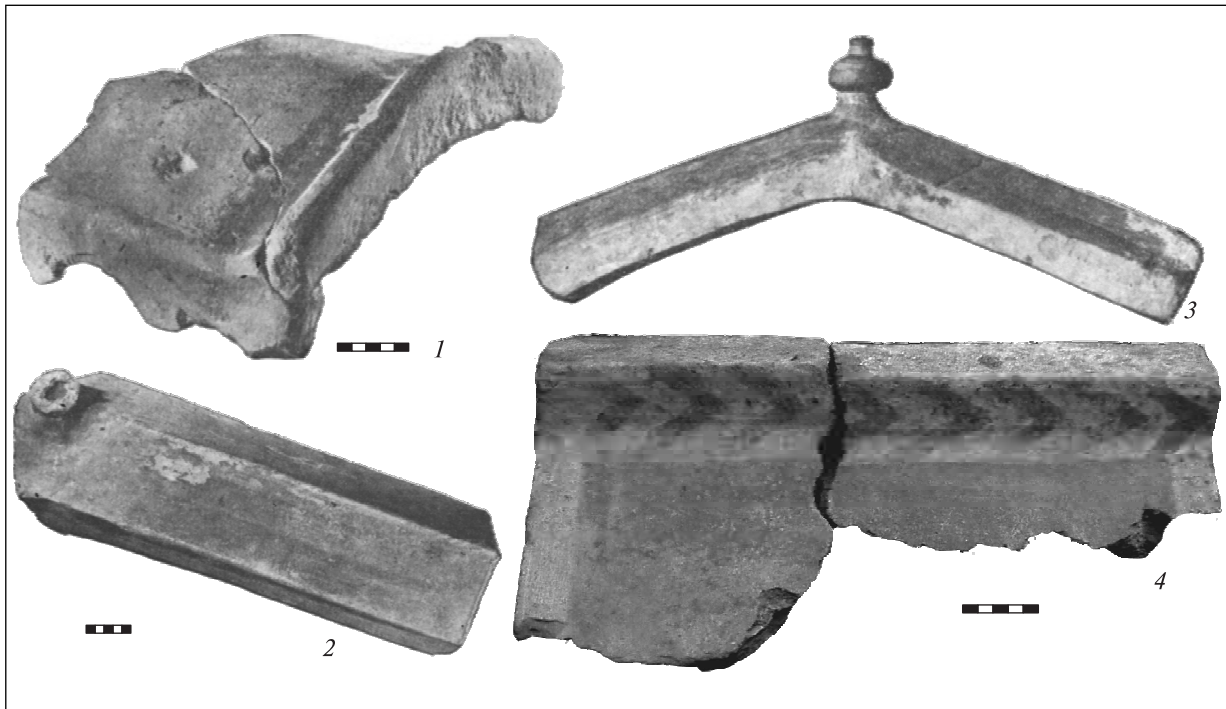

Рис. 8. Коникові каліптери: 1 — поздовжній; 2, 3 — поперечні (за І.Б. Брашинским); 4 — поздовжній каліптер із Західного теменоса Ольвії (за С.Д. Крижицьким, А.С. Русяєвою та В.І. Назарчуком)

ням яких входив, найвірогідніше, до обов'язків астиномів.

Зважаючи на це, видається, що оптимальним рішенням для кожного будинку мало бути таке влаштування даху, коли дощова вода зливалася на вулицю або у внутрішній двір з подальшим відводом на вулицю.

Що стосується визначення кількості скатів дахів у будинку, то відзначимо, що основна маса знайденої в Ольвії черепиці відноситься до коринфської системи та в кілька разів менше — до лаконської або сицилійської. Винятково рідкісні знахідки поздовжніх і поперечних каліптерів для перекриття гребеня (коника) даху. Крім двох відомих коникових поперечних і одного поздовжнього каліптерів (Брашинский 1964, с. 295 и сл., рис. 6), знайдених при розкопках агори й Зевсового кургану, в подальші роки в Ольвії були виявлені тільки три поздовжні коникові каліптери архаїчного часу в ході розкопок Західного теменоса (рис. 8; Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2005, с. 26—27, табл. III, 1—3). Але це стосується не тільки Ольвії. Приміром, в огляді синопської архітектурної теракоти від архаїчної доби до елліністичного часу М.Ф. Більо згадує лише один фрагмент коникового поздовжнього каліптера й чотири поперечні каліптери з пальметами (Billot 2011, p. 236 etc., fig. 13, 44—47).

Звичайно, тут слід враховувати, що таких деталей повинно було б бути щонайменше в півтора—два десятки разів менше ніж рядової черепиці. Крім того, фрагменти поперечних коникових каліптерів можуть бути визнані такими тільки в тому разі, якщо зберігся вигин у верхівці, який увінчувався гулькою (як в Ольвії) або пальметою (як у Синопі). Але наявна ситуація все ж свідчить на користь рідкісного влаштування двосхилих покрівель коринфської або сицилійської системи в житлових будинках. Перекрити ж гребінь даху з черепичним покриттям звичайними каліптерами через неспівпадіння розмірів деталей вельми сумнівно. Вирішити цю проблему — з'єднати два скати за відсутності коникової черепиці — можна, якщо під гребінь даху підвести внутрішню стіну. В цьому разі коникові краї скатів даху можуть утоплюватися в стіні, що розділяє їх.

Таким чином, упевнено реконструювати двосхилий дах коринфської або сицилійської системи з використанням коникових каліптерів можна, головним чином, у монументальних спорудах, зокрема, в храмах або скарбницях, де двосхилий дах зумовлений наявністю фронтового портика. Що ж до житлових будинків, то за черепичного покриття вони, найвірогідніше, мали односхилий дах і лише в окремих випадках — двосхилий.

З визначенням кількості скатів тісно пов'язане також питання про можливість сполучення дахів, які перетиналися в плані, над однаковими за висотою об'ємами. Тут можливі два варіанти створення перетину двох скатів — зовнішній і внутрішній. У першому разі маєтись на увазі перетин скатів з водовідведенням назовні від нього, в другому — з водовідведенням всередину, до перетину скатів. Для обох варіантів потрібна фасонна черепиця. Але перший варіант у будь-якому разі може бути замінений звичайним дво- або односкатним дахом. Що ж до другого, то він у певних ситуаціях практично неминучий, зокрема, в перистилиях. Пояснимо це на прикладі внутрішнього перетину.

Кераміди, що підходять до діагонального жолоба (єндови), який утворюється за перетину скатів, повинні мати в плані форму нерівнобедреної трапеції (рис. 7, 3). Інакше через значну ширину жолоба буде неможливо забезпечити його гідроізоляцію. Подібні трапецієподібні черепиці, за І.Б. Зеєст (Зеєст 1966, с. 54, табл. 36, 5), неодноразово знаходили в Пантикапеї⁸. Кут зрізу в нижній частині становить близько 45°, що свідчить про їхнє призначення — для перекриття тільки прямокутних у плані конфігурацій. Проте в Ольвії поки не знайдено жодної кераміди такої форми. Складно сказати, чи могла ця проблема вирішуватися іншим шляхом, наприклад, видаленням кутів звичайних керамід і влаштуванням під ними жолоба з перевернутих каліптерів або керамід

лаконської системи⁹. Проте стає зрозуміло, що за черепичних дахів коринфської або сицилійської систем у масовому будівництві архітектори, очевидно, прагнули уникати перетину скатів через влаштування, найвірогідніше, різновисоких об'ємів.

Таким чином, ми окреслили коло основних питань, пов'язаних з просторовою реконструкцією житлових будинків Ольвії. Сказане актуально не тільки для них, але й для жител інших античних центрів, особливо тих міст, де відсутня регулярна ортогональна система планування. Використані нами методичні підходи дієві в умовах Північного Причорномор'я в достатньо широкому хронологічному діапазоні, що охоплює приблизно другу половину I тис. до н. е. За межами цих географічних і часових параметрів необхідна кореляція запропонованих методичних підходів з урахуванням специфіки об'ємно-планувальних структур, конструкцій і будівельної техніки.

Зрозуміло, при виконанні реконструкцій треба зважати на те, що в абсолютній більшості випадків запропонований варіант не буде мати стовідсоткового ступеня достовірності. Однак він усе ж буде відображати один з можливих і цілком реальних способів забудови та її особливостей. Через це кожен варіант реконструкції, що планувальної, що просторової в тому разі, коли це можливо, повинен мати показник ступеня відносної достовірності, методика обчислення якого свого часу була висунута на обговорення (Крижицький 1971, с. 64—67; 2000).

⁸ Слід відзначити, що І.Б. Зеєст не згадує знахідки аналогічних керамід для зовнішнього варіанта перетину скатів (це трапецієподібні кераміди зі скісним зрізом у верхній, а не нижній частині черепиці).

⁹ Можливо, саме цим пояснюється відносно незначна кількість керамід лаконської системи, які трапляються при розкопках античних міст Північного Причорномор'я, — їх використовували, головним чином, для влаштування діагональних жолобів.

Брашинский И.Б. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959—1960 гг. // Ольвия. Тематический сборник. — М.: Ленинград, 1964. — С. 285—313.

Буйских А.В. К проблеме объемного решения античных жилых домов в Северном Причерноморье // БИ. — 2007. — XVII. — С. 58—77.

Буйских А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. — Симферополь, 2008.

ВИА (Всеобщая история архитектуры). — М., 1949. — Т. 2. — Кн. 1.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1978. — Т. I—IV.

Зеєст И.Б. Боспор // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. — М., 1966. — С. 51—61 (САИ. — Вып. Г1-20).

Крижицький С.Д. Деякі питання методики реконструкції житлових будинків Північного Причорномор'я елліністичної епохи // Археологія. — 1971. — 1. — С. 56—68.

Крыжицкий С.Д. Жилые ансамбли древней Ольвии (IV—II вв. до н. э.). — К., 1971а.

Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — К., 1982.

Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993.

- Крыжицкий С.Д. Основные принципы методики определения степени достоверности реконструкции архитектурных сооружений античной эпохи в Северном Причерноморье // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000. — С. 3—5.
- Крыжицкий С.Д. К теории реконструкции планировки античных жилых домов Северного Причерноморья // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций, катастроф. — Керчь, 2005. — С. 146—151.
- Крыжицкий С.Д. Об учете деформаций при реконструкции планировки строительных остатков в оползневых зонах // Античный город: проблемы сохранения архитектурно-археологических комплексов. Мат-лы Междунар. коллоквиума. — Керчь, 2005а. — С. 46—51.
- Крыжицкий С.Д. Вертикальная структура эллинистических домов Ольвии // БИ. — 2006. — XI. — С. 97—107.
- Крыжицкий С.Д. До питання про об'ємно-планувальні типи безордерних житлових будинків Ольвії елліністичного часу // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 57—66.
- Крыжицкий С.Д. Опыт реконструкции жилых домов центрального квартала на участке НГС в Нижнем городе Ольвии // БИ. — 2009. — XXI. — С. 182—211.
- Крыжицкий С.Д. Проблема реконструкции крыш в ольвийских жилых домах (к вопросу о строительных ремеслах) // Боспорские чтения. — 2010. — XI. — С. 240—246.
- Крыжицкий С.Д. К методике составления обоснований объемно-планировочных графических реконструкций ольвийских жилых домов // Греческие и варварские памятники Северного Причерноморья: Опыт методики российских и украинских полевых исследований. — М.; К., 2011. — С. 91—108.
- Крыжицкий С.Д. Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях. — Симферополь; Керчь, 2012.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Обоснование графической реконструкции планировки эллинистических домов на участке НГС в Ольвии // БИ. — 2010. — XXIV. — С. 355—400.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Назарчук В.И. Архитектурная терракота позднеархаического времени из Ольвии // БИ. — 2005. — VIII. — С. 5—38.
- Леви Е.И., Карасев А.Н. Дома античных городов Северного Причерноморья // АГСП. — М.; Ленинград, 1955. — С. 215—247.
- Лейпунська Н.О. Центральний житловий квартал Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 70—88.
- Славин Л.М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. — К., 1940. — Т. I. — С. 9—82.
- Славин Л.М. Ольвия как город в VI—I вв. до н. э. // СА. — 1958. — XXVIII. — С. 276—297.
- Славин Л.М. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Ленинград, 1964. — С. 189—224.
- Соболев И.Н. О реконструкции ольвийского жилого дома II в. до н. э., открытого Б.В. Фармаковским в 1902—1903 гг. // ВДИ. — 1953. — № 1. — С. 188—192.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. — М., 1906 (ИАК. — 13).
- Шуази О. История архитектуры. — М., 1935. — Т. I.
- Billot M.-F. Terres cuites architecturales de Sinope de l'époque archaïque à l'époque hellénistique // ACSS. — 2011. — Vol. 16. — N. 1—2. — P. 217—359.
- Bujskich A. Die antiken Architekturformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. — Wiesbaden, 2010.
- Graham J.W. Olynthiaka // Hesperia. — 1953. — XXII. — № 3. — S. 196—207.
- Hoepfner W., Schwandner E.L. Haus und Stadt im Klassischen Griechenland. — München, 1986.
- Kryžickij Sergej D., Leipunskaja Nina A. Building Remains and Accompanying Finds, 6th—1st Century BC // N.A. Leipunskaja et. al. (ed.). The Lower City of Olbia (Sector NGS) Excavated by Ukrainian Archaeologists Between 1988 and 2002. — Aarhus University Press, 2010. — Vol. 1: Text. — P. 27—101; Vol. 2: Pl. 1—48.
- Robinson D.M., Graham J.W. The Hellenic House // Excavations at Olynthus. — Baltimore, 1938. — VIII.

Надійшла 07.02.2013

С.Д. Крыжицкий

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ГРАФИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ ЖИЛЫХ ДОМОВ ОЛЬВИИ

Рассмотрены методы, использованные для обоснования объемно-планировочных графических реконструкций жилых домов Ольвии: их планировки, высоты помещений, вертикальной структуры, а также конфигурации крыши.

В частности, в отношении планировки первоочередной задачей является определение границ дома и внутреннего двора. При отсутствии строительных остатков от наземных стен следует учитывать, что они могли располагаться либо непосредственно на подвальных кладках, либо вне подвалов. Основными общими критериями для выделения отдельных домов и разделяющих их границ могут быть приняты следующие: наличие «длинных» стен; однотипных и одинаково ориентированных планировочных модулей; количество внутренних дворов (обычно одного).

Высота наземных помещений устанавливается на основании косвенных данных, совокупность которых позволяет наметить нижний и верхний пределы — от высоты ольвийских подвалов (1,9—2,2 м) до расчетных высот портиков аттического ордера, вычисленных по ордерным деталям, найденным в Ольвии: 2,5—2,9 м в безордерных домах и 2,6—3,2 м в ордерных. Высота второго этажа, следуя Витрувию, могла составлять $\frac{3}{4}$ от высоты первого.

Определение вертикальной структуры дома заключается в установлении количества этажей и их соотношения с уровнем дневной поверхности. При этом следует учитывать, что вторые этажи так же, как и подвальные, могли устраиваться только лишь над (или под) частью помещений первого этажа.

Конфигурация крыши зависит от количества и сочетания перекрываемых объемов, степени ортогональности планировки, материала кровли, количества и направления скатов крыши, возможности их сопряжения, а также характера окружающей застройки. Оптимальным решением для каждого отдельного дома является такое устройство крыши, при котором количество скатов и направление сброса осадков могли бы обеспечивать сброс непосредственно на улицу или в собственный внутренний двор.

В связи с редкостью находок фасонной черепицы, необходимой при устройстве пересекающихся скатов, уверенно реконструировать двускатные и, тем более, четырехскатные черепичные крыши коринфской или сицилийской систем с использованием коньковых калиптеров можно, главным образом, в монументальных сооружениях, где двускатность крыши предопределена наличием фронтового портика. В жилых же домах при использовании черепицы наиболее вероятны односкатные крыши и, как исключение, двускатные.

S.D. Kryzhytskyi

METHODOLOGICAL GROUNDS FOR GRAPHIC RECONSTRUCTION OF DWELLING HOUSES AT OLBIA

Discussed in the article are the methods used for substantiation of volume-grid graphic reconstructions of dwelling houses at Olbia: their planning, rooms height, vertical structure, and also roof configuration.

Particularly, concerning the planning, immediate aim is to determine the borders of the house and the inner yard. If there are no building remains of the surface walls, it should be taken into account that they could be situated either directly on the basement layings, or outside the basement. The following main general criteria for division the separate houses and their borders can be assumed: presence of «long» walls; repeatable and similarly oriented planning modules; number of inner yards (usually one).

Height of surface rooms is determined based on indirect data, which totality allow outlining the lower and upper bounds: from the Olbian basements height (1,9—2,2 m) to the calculated height of Attic order porticoi, computed by order details found in Olbia: 2,5—2,9 m in unordered houses and 2,6—3,2 m in ordered ones. The first floor height, according to Vitruvius could form $\frac{3}{4}$ of the ground floor height.

Definition of the vertical structure of the house lies in determination of number of floors and their correspondence with the surface level. At the same time, it should be taken into account that the first floor, as well as basements, could be built only over (or under) part of the rooms on the ground floor.

Roof configuration depends on the number and combination of volumes covered, the level of orthogonal planning, material the roof made of, the number and direction of roof slopes, the possibility of their conjugation, as well as on the nature of surrounding buildings. Optimal decision for each separate house is such an arrangement of a roof with which the slopes number and the direction of precipitation drop could secure the dropping directly into the street or into the own inner yard.

Because the finds of shaped tiles necessary for making the crossed slopes are rare, two-sloped and particularly four-sloped tiled roofs of Corinthian or Sicilian systems with usage of ridge calipteroi can be reliably reconstructed mainly in monumental structures where two-sloped roof was determined by the presence of eagle portico. However, when tiles are used in dwelling houses, the most probable are one-slope and as an exception two-slope roofs.

С.Б. Буйських

В.В. ЛАПІН — ВИЗНАЧНИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ АНТИКОЗНАВЕЦЬ ХХ ст. (до 85-річчя від дня народження)

Стаття, присвячена 85-річчю видатного вітчизняного антикознавця В.В. Лапіна, це спроба скласти наукову біографію та досягнути наукову спадщину вченого.

Ключові слова: персоналія, В.В. Лапін, грецька колонізація, Північне Причорномор'я, Березань.

Фундатором школи античної археології в Україні по праву вважається член-кор. Академії наук УРСР, професор Л.М. Славін — дослідник Ольвії, засновник і багаторічний керівник кафедри археології Київського національного університету ім. Т. Шевченка, директор Інституту археології в найтяжчі 1939—1945 рр., а також прекрасний вчитель і організатор науки. Серед першого покоління дослідників, яких привабив до археології Л.М. Славін, одним з його найталановитіших учнів, блискучим польовиком і аналітиком-теоретиком був Володимир Васильович Лапін.

В.В. Лапін — земляк визначного археолога, фундатора планомірних досліджень Ольвії Б.В. Фармаковського — народився 28 січня 1928 р. у передмісті Вятки (РФ). У 1951—1956 рр. навчався на історичному факультеті Ленінградського університету, який закінчив з відзнакою, захистивши диплом на тему «Тиранія Тридцяти в Афінах» (наук. кер. проф. К.М. Колобова). Потому (1956—1959 рр.) працював молодшим науковим співробітником заповідника «Ольвія», надалі (1959—1961 рр.) був аспірантом відділу скіфо-античної археології Інституту археології АН УРСР (наук. кер. Л.М. Славін).

У лютому 1964 р. В.В. Лапін захистив у Ленінградському університеті кандидатську дисертацію «Проблеми греческой колонизации Северного Причерноморья» (Лапін 1963а), яка стала основою монографії (Лапін 1966).

У 1961—1972 рр. Володимир Васильович молодший, а потім старший науковий співробітник відділу скіфо-античної археології Інституту археології, а в липні 1973 р. перейшов до Археологічного музею, який тоді підпоряд-

ковувався Інституту зоології АН УРСР, де працював до 1977 р. і доклав чимало зусиль до створення його експозиції (зокрема, скіфо-античного залу) та формування його наукових фондів. У березні 1977 р. він на запрошення керівництва історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка став викладачем на кафедрі археології та музеєзнавства, де й працював до кінця життя.

Ці скупі дані про життя В.В. Лапіна, відображені в його «особових справах» і деяких довідниках, жодним чином не розкривають ні його внесок в археологію, ні багатогранний талант вченого. Та й мені, який пройшов вишкіл польової роботи в його експедиціях і багато спілкувався з Володимиром Васильовичем, важко вибрати з його наукового доробку щось найважливіше, оскільки його цікавило все. Він провадив розкопки в Ольвії (Лапін 1961; 1962) та на поселеннях і некрополях її хори, зокрема Дідова Хата й Мала Корениха (Буйських 2007, с. 72—73), брав участь у розкопках Тіри, Неаполя Скіфського, городища Чайка (Ксенофонов 2010, с. 100), Херсонеса, але ввійшов в історію археології, в першу чергу, як дослідник давньогрецького поселення на о. Березань (Назаров 1996, с. 154; 1997, с. 134).

Так само В.В. Лапіна-аналітика цікавило все — історія археологічної науки (Лапін 1970; 1970а), історіософія А. Тойнбі та її зв'язок з археологією (Станицына 2009, с. 296), проблеми охорони пам'яток (Лапін 1967; 2009) і становлення класових суспільств (Лапін 1969), взаємодії давньої та сучасної людини з навколишнім природним середовищем (Лапін 1971а; 1974а), основні тенденції розвитку стародавніх суспільств (Лапін 1974) та, звісно, різні проблеми археології та історії Ольвії й Березані, зо-

крема, водопостачання міста (Лاپин 1961), монетна справа (Лاپин 1971), мистецтво (Лاپин 1960) та економіка (Лاپін 1963).

Та все ж в історіографію В.В. Лапін увійшов не тільки завдяки цим важливим працям, а, найперше, новаторським розробками проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я, на що справили вплив і дослідження на Березані. На цих двох провідних темах його наукової діяльності, а саме Березань і грецька колонізація Північного Причорномор'я, зупинимося докладніше.

Розкопки на Березані В.В. Лапін розпочав 1960 р. і провадив їх неперервно 21 сезон. Ініціатором поновлення розкопок на Березані, призупинених у 1948 р., і призначення їх керівником В.В. Лапіна був Л.М. Славін, який, за влучним висловом В.В. Назарова — пізнішого дослідника Березані, *«по суті благословив новий напрям у вивченні античної Березані, коли поєднав цю неабияку археологічну пам'ятку з такою ж особистістю дослідника»* (Назаров 1997, с. 134).

На Березані В.В. Лапін дослідив велику ділянку (загальна площа приблизно 3,5 тис. м²) у східній частині острова, яка отримала назву «Острівна» (або розкоп О). У результаті багаторічних планомірних розкопок тут були відкриті залишки численних житлових будівель різних етапів існування поселення, апсидну споруду, вірогідно сакрального призначення, та рештки виробничих комплексів архаїчного часу, а також добуто численний речовий мате-

ріал. Тезово основні здобутки на Березані можна охарактеризувати таким чином.

1. В.В. Лапін вперше відкрив на острові культурний шар елліністичного часу та довів, у супереччя ранішнім уявленням (Штерн 1901, с. 88 сл.), що життя на Березанському поселенні не переривалося та охоплювало VII—III ст. до н. е. включно (Лاپин 1968, с. 151—152; 1972, с. 157—158).

2. Уперше в Північному Причорномор'ї В.В. Лапін дослідив на великій площі землянки й напівземлянки архаїчного часу та пов'язав їх з життєдіяльністю грецьких колоністів. Такі заглиблені житла вчений визначив як основний тип осель іонійських переселенців, які заволоділи ранню Ольвію та Березань (Лاپин 1966, с. 101—103).

3. Розкопки В.В. Лапіна довели тотожну еволюцію березанського та ольвійського домобудівництва архаїчного часу: від землянок VI ст. до заміни їх наземними сирцевокам'яними будинками на початку V ст. до н. е. (Лاپин 1966, с. 100; 1972, с. 159).

4. Відкриття В.В. Лапіним ділянки з суцільною забудовою землянками архаїчного періоду в східній частині Березанського поселення змусило відмовитися від поширеного доти погляду (Доманский 1961, с. 37) про наявність на ньому так зв. «варварської» та «грецької» частин, які були помилково виокремлені на ґрунті синхронності двох видів осель — заглиблених і наземних (Лاپин 1966, с. 95—97, 102).

5. На основі аналізу різноманітних даних В.В. Лапін виступив проти інтерпретації таких фактів як землянки, ліпна кераміка, скорчені поховання та ін. як підстави для твердження про місцевий (варварський) контингент у складі населення античної Березані (Лاپин 1963, с. 31 сл.; 1966, с. 142, 233).

До розкопок на Березані В.В. Лапін приступив хоча ще відносно молодим (тоді йому було лише 32 роки), але вже серйозним вченим зі своєю системою поглядів на процес грецької колонізації Північного Причорномор'я (Назаров 1997, с. 134). Деякі суттєві особливості й закономірності його протікання він намагався згодом з'ясувати, розкопуючи певну пам'ятку (Крыжицкий и др., 1989, с. 13) та аналізуючи отримані джерела. Йому це вдалося, і в підсумку вчений зробив вагомий внесок у розробку проблеми грецької колонізації не лише Нижнього Побужжя (зокрема й пов'язаного з нею кола важливих питань відносно статусу Березанського поселення, становлення Ольвії та її хори, політичної та економічної єдності Оль-

вії та Березані та ін.), а й загалом Північного Причорномор'я (Буйських 2008, с. 21).

В.В. Лапін перший аргументовано виступив проти так зв. торгівельної концепції колонізації та двосторонності колонізаційного процесу (Лапін 1963а, с. 14; 1966, с. 183, 225), наголошуючи на незаселеності Північного Причорномор'я в добу заснування грецьких колоній (Лапін 1962). Він обстоював думку (яка зараз прийнята більшістю антикознавців, див.: Яйленко 1982, с. 33—34; Буйських 2007, с. 72), що грецька колонізація мала аграрний характер і відбувалася відносно одночасно, через що міста на ранньому етапі колонізації не були самотніми та ізольованими поселеннями греків (Лапін 1963а, с. 14; 1966, с. 183, 235). На його думку, одночасно з містами засновували й сільські поселення на хорі, які разом і становили єдиний соціально-економічний організм. *«Саме ці поселення, — наголошував В.В. Лапін, — і були основним продуктом і головним змістом імманентного колонізаційного процесу»* (там само), що мав характер стихійних міграцій (Лапін 1966, с. 183, 235; 1971б, с. 306).

Дослідження археологічного матеріалу дозволило В.В. Лапіну стверджувати, що в соціальному сенсі переселенці склалися з трудових і незаможних шарів іонійського населення (Лапін 1963а, с. 5; 1966, с. 122). Дослідник заперечував роль торгівлі як головного стимулу колонізаційного процесу, а також особливий емпоріальний період на його початкових етапах (Лапін 1966, с. 121—122). Економічним базисом грецьких поселень від моменту їх виникнення було, на його думку, сільське господарство, і вони (зокрема Березань) мали виробничий, аграрно-ремісничий, а не торгівельний характер (там само, с. 122, 235).

Зазначимо, що всі основні риси, виділені дослідником як найхарактерніші для колонізації Нижнього Побужжя та Північного Причорномор'я загалом — аграрно-реміснична спрямованість, відносні стихійність та одночасність протікання, односторонній характер і масовість процесу, соціальна однорідність рушійних сил та ін., висвітлені ним у працях 60-х — початку 70-х рр. (Лапін 1963; 1963а, 1966; 1971; 1975), які спочатку викликали шалений спротив і відверте шельмування вченого (Назаров 1997, с. 138; Буйських 2009, с. 522—523; Ксенофонов 2010, с. 32), згодом знайшли підтримку, підтвердження та подальший розвиток у наступних дослідженнях представників і київської школи антикознавства, і працях

вчених багатьох інших наукових центрів (Буйських 2009, с. 522).

Подальшим злетом таланту вченого, який, безперечно, випередив свій час (Назаров 1997, с. 139), стала його фундаментальна праця «Березань и проблемы генезиса античной Северо-Причерноморской цивилизации» (Лапін 1978), відома тільки за рукописом. У ній вчений підводив підсумки своїх багаторічних досліджень і на прикладі ольвійсько-березанського регіону виклав своє бачення процесу грецької колонізації Північного Причорномор'я та подальшої трансформації принесеної сюди грецької культури в одну з найсвоєрідніших (і багато в чому реліктових) гілок розвитку античної цивілізації.

Під північнопричорноморською цивілізацією В.В. Лапін розумів стійку етнографічну спільноту, яка відноситься до давньогрецького етнічного пласта, але водночас і своєрідна, що знаходить вираз в єдності походження та подальшій соціально-політичній історії та характеризується відносною ізольованістю, віддаленістю від епіцентру грецької цивілізації. Головну рису, що визначає цю етнографічну спільноту, В.В. Лапін вбачав у наявності в ній безлічі реліктів матеріальної та духовної культури стану ще протогрецького етносу, який передував складанню загальногрецького койне¹. Тезово заявлена 1975 р. (Лапін 1975), ця ідея була втілена в монографії (Лапін 1978, с. 3—4, 252 сл., 306 сл.). Праця була здана до друку в грудні 1976 р. та мала вийти навесні 1978 р. (докл. див.: Буйських 2009, с. 521—526; Станицына 2009, с. 293—295).

Ідеї та міркування В.В. Лапіна, викладені в цій монографії, здебільшого мали дискусійний характер, але вони були нові, несподівані, аргументовані, демонстрували принципово нові підходи до інтерпретації археологічних джерел, були яскравим прикладом авторського бачення обійдених увагою пластів пізнання минулого, закликали до відмови від старих заялжених стереотипів і будили думки. Але, як відомо, оригінальне бачення радянською історичною наукою тих років не віталосся. Після вкрай негативного сприйняття першої книжки В.В. Лапіна (див.: Захарук 1968; Тереножкин 1968; Шелов, Брашинский 1969) було зроблено все можливе й неможливе, аби друга неординарна праця вченого не вийшла. І монографію, яка відкривала нові горизонти у вирішен-

¹ Ця та інші неопубліковані праці В.В. Лапіна зберігаються в Науковому архіві ІА НАНУ.

ні актуальних проблем античної археології, історії та культури Надчорноморщини, «зарубали» (Буйських 2009, с. 522). Після серії так зв. чорних рецензій типографський набір книжки розсипали, а два машинописні примірники, що знаходились у видавництві — знищили. Так само відмовилися й взяти до друку новий варіант рукопису, запропонований В.В. Лапіним у грудні 1978 р. Прямо чи опосередковано, але це, безперечно, позначилося на долі Воло-

димира Васильовича — 19 квітня 1981 р. його не стало...

Але час розставив крапки. Сміливі думки та ідеї В.В. Лапіна всупереч усім перепонам прийшли в науку, були сприйняті нею та живуть у ній. Вони пережили автора, ім'я якого навечно закарбовано на скрижалях вітчизняного антикознавства ХХ ст., не дивлячись на те, що ні за життя, ні після, вчений не удостоївся ні скупой персоналії, ані навіть некролога.

- Буйських С.Б. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 66—77.
- Буйських С.Б. Сложение, принадлежность и ранние этапы развития античной хоры в Нижнем Побужье. Ч. I. // БИ. — 2008. — XIX. — С. 13—32.
- Буйських С.Б. Сложение, принадлежность и ранние этапы развития античной хоры в Нижнем Побужье. Ч. II. // БИ. — 2009. — XXI. — С. 521—565.
- Доманский Я.В. Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э. // АСГЭ. — 1961. — 2. — С. 26—41.
- Захарук Ю.Н. Рец. на: В.В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // СА. — 1968. — № 4. — С. 287—290.
- Крыжицкий С.Д., Буйських С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Ксенофонов В.В. Березанский альбом. — СПб.; М., 2010.
- Лапин В.В. Мраморная женская головка из Ольвии // КСИА АН УССР. — 1960. — 9. — С. 80—84.
- Лапин В.В. Эллинистические колодцы в прибрежной части Ольвии // КСИА АН УССР. — 1961. — 10. — С. 91—102.
- Лапин В.В. Північне Причорномор'я напередодні античної колонізації // Археологія. — 1962. — XIV. — С. 17—30.
- Лапин В.В. Экономическая характеристика Березанского поселения // АГ. — М., 1963. — С. 31—39.
- Лапин В.В. Проблемы греческой колонизации Северного Причерноморья. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Л., 1963а.
- Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации). — К., 1966.
- Лапин В.В. Зробити пам'ятки стародавнього світу надбанням поколінь // УІЖ. — 1967. — № 5. — С. 116—120.
- Лапин В.В. Исследования древнегреческого поселения на о. Березань // АИУ. — 1968. — II. — С. 150—155.
- Лапин В.В. Про шляхи становлення класових суспільств // УІЖ. — 1969. — № 8. — С. 100—102.
- Лапин В.В. До 150-річчя народження археолога І.Є. Забеліна // УІЖ. — 1970. — № 8. — С. 126—128.
- Лапин В.В. Засновник вітчизняної школи античної археології (до 100-річчя від дня народження Б.В. Фармаковського) // УІЖ. — 1970а. — № 5. — С. 133—135.
- Лапин В.В. Групповая находка ольвийских дельфинов на Березани // МАСП. — 1971. — 7. — С. 42—51.
- Лапин В.В. Людина і природне середовище // УІЖ. — 1971а. — № 7. — С. 15—27.
- Лапин В.В. Хора Ольвії // Археологія Української РСР. — 1971б. — Т. II. — С. 306—311.
- Лапин В.В. Дослідження на о. Березань в 1969 році // АДУ. — 1972. — IV. — С. 157—160.
- Лапин В.В. Об основной тенденции в развитии жилой архитектуры // Реконструкции древних обществ и археология. Тез. докл. конф. — Л., 1974. — С. 8—9.
- Лапин В.В. Среда и саморегуляция социальных систем в голоцене // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда. — М., 1974а. — С. 78—86.
- Лапин В.В. Проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // 150 лет ОАМ. Тез. докл. конф. — К., 1975. — С. 100—102.
- Лапин В.В. Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации. — К., 1978 // НА ІА НАНУ. — Ф. 24. — № 58.
- Лапин В.В. Об охране памятников древности // Vita Antiqua. — 2009. — № 7/8. — С. 297—298.
- Назаров В.В. Исследование Березанского поселения в 1960—1980 гг. // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 154—155.
- Назаров В.В. В.В. Лапін як дослідник античної Березані // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 134—140.

- Станицына Г.А. Неопубликованные работы В.В. Лапина в научном архиве Института археологии НАН Украины // *Vita Antiqua*. — 2009. — № 7/8. — С. 293—296.
- Станицына Г.А. Личные фонды ученых-археологов в Научном архиве Института археологии НАН Украины // *История археологии: личности и школы*. — СПб., 2011. — С. 281—287.
- Тереножкин А.И. Рец. на: В.В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // *СА*. — 1968. — № 4. — С. 290—297.
- Шелов Д.Б., Брашинский И.Б. Рец. на: В.В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // *ВДИ*. — 1969. — № 3. — С. 160—171.
- Штерн Э.Р. О новейших раскопках в Аккермане и на острове Березани // *ЗООИД*. — 1901. — **XXIII**. — С. 88—91.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.

Надійшла 19.02.2013

О.Г. Кузьміщев

Е.Р. фон ШТЕРН У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Подано праці вітчизняних дослідників, присвячені діяльності історика й археолога кінця XIX — початку XX ст. Е.Р. фон Штерна.

К л ю ч о в і с л о в а: персоналія, Е.Р. фон Штерн, історія науки, історія археології, Північне Причорномор'я.

«Е.Р. Штерн..., будучи за вихованням і походженням людиною німецької культури і постійно пов'язуючи своєю роботою науку європейського заходу зі сходом, ...залишив на Україні значні результати свого повного захопленої зацікавленості ставлення до місцевого краю»

С.С. Дложевський

Серед дослідників класичних старожитностей, якими була так багата вітчизняна історична наука кінця XIX — початку XX ст., Е.Р. фон Штерн був, як справедливо наголосив Е.Д. Фролов, «одним з найвизначніших вчених-класиків, чиї наукові інтереси простягалися на всі області античної історії — грецьку, римську і причорноморську, а заняття вирізнялися поєднанням роботи історика, археолога й мистецтвознавця» (Фролов 2001, с. 49). До його думки дослуховувався весь науковий світ того часу, що цікавився історією Північного Причорномор'я (Ванчугов 2004, с. 7).

Народився майбутній вчений 25 червня 1859 у м. Зейерсгоф (Руен) Вольмарського пов. Ліфляндської губ. (Дложевський 1925, с. 100). Його батько — Роберт-Микола Штерн (1811—1868) —

закінчив Дерптський університет і був орендарем декількох маєтків (Hausmann 1998, S. 310).

За походженням Е.Р. Штерн був німцем. Хоча він народився на території Російської імперії, ця обставина — тавро іноземця, тим паче німця, та ще й такого, що емігрував до Німеччини (нехай навіть у дореволюційному 1911 р.), згодом стало підставою для того, щоб ім'я його, на відміну, приміром, від С.О. Жебелєва, який примирився з радянською владою, довгий час майже не згадувалося в радянській історіографії (Фролов 2001, с. 32).

У 1877 р. Е.Р. Штерн закінчив із золотою медаллю Дерптську гімназію, а в 1877—1880 рр., завдяки стипендії російського уряду, навчався на Руському філологічному семінарі з класичної філології при Ляйпцігському університеті (Шестаков 1925, с. 147; 1926, с. 22), а потім, у 1880—1883 рр., на пропозицію Міністерства народної освіти був прикомандирований до Дерптського університету для підготовки до магістерського звання (Ізбаш, Новікова 2005, с. 442). Там він захистив дві дисертації: магістерську (Stern 1883) і докторську (Stern 1884).

© О.Г. КУЗЬМІЩЕВ, 2013

Про значимість цих робіт красномовно свідчить той факт, що обидві дисертації Е.Р. Штерна були перевидані через понад сто років у вигляді книжок (Stern 2010; 2010a).

Наприкінці 1884 р. Е.Р. Штерна запросили до Новоросійського університету на посаду приват-доцента кафедри класичної філології. У 1886 р. його призначили на посаду спочатку позаштатного, а з 1888 р. — штатного професора Новоросійського університету, і вчений остаточно переїхав до Одеси (Ванчугов 2004, с. 7). Від січня 1893 р. Штерн був секретарем історико-філологічного факультету, а у вересні 1905 р. став його деканом (Ізбаш, Новікова 2005, с. 443).

На Одесу припадає найрезультативніший період різнобічної наукової діяльності вченого. На думку А. Хойслера, саме завдяки переїзду до цього міста, крім філолога-класика, Е.Р. Штерн став і «чистим» істориком (Хойслер 1996, с. 55). Завдяки постійним творчим контактам з одеським науковим середовищем, зокрема з колегами по Одеському товариству історії та старожитностей, Е.Р. Штерн з часом став не тільки істориком, а й професійним археологом (Щеглов 1996, с. 56). З-під пера дослідника тільки за одеський період життя вийшло понад двохсот наукових праць, присвячених проблемам історії стародавньої Греції та Риму, грецької колонізації Північного Причорномор'я, історії та культурі Ольвії, Херсонеса та Боспору Кімерійського¹.

За час своєї наукової та педагогічної діяльності в Одесі Е.Р. Штерн створив тут школу антикознавства, яка вибудовувала свою роботу на дійсно науковій основі (Ванчугов 2004, с. 7). Із неї вийшла плеяда таких визначних вчених — учнів Е.Р. Штерна — як М.І. Мандес, Є.Г. Кагаров, Б.В. Фармаковський, М.Ф. Болтенко, П. Нікореску та ін. (Шестаков 1925, с. 150; Ванчугов 1989, с. 26; Бузескул 2004, с. 177, 186; Ласінська 2011, с. 12; Кузьмищев 2012).

Роботи, присвячені науковій діяльності Е.Р. Штерна, можна поділити на чотири основні періоди. До першого, що охоплює першу декаду ХХ ст., відносяться прижиттєві публікації, де подано характеристику його наукових праць і наведено деякі підсумки наукової діяльності та досягнень вченого. Другий пов'язаний з сумною подією — смертю вченого (†1924), на яку відгукнулася наукова громадськість СРСР. Нечисленні некрологи були тоді єдиною мож-

ливістю розповісти про цього визначного вченого. Потім настав тривалий час (особливо 30-і — 40-і рр.) замовчування імені Е.Р. Штерна, згадувати його було неможливо та й небезпечно. Крім сказаного (німець-емігрант), тут, безперечно, відіграв роль і той факт, що, вже будучи професором німецького університету в Галле, Е.Р. Штерн приділяв значну увагу подіям революції та громадянської війни в Росії, що відображено в публікаціях політичного характеру (Фролов 2001, с. 49): «Уряд і керовані, політик і партії в нинішній Росії» (Stern 1918a), «Російське аграрне питання і російська революція» (Stern 1918), «Більшовизм у теорії й практиці» (Stern 1919).

Третій період (перша половина 50-х—80-і рр.) розпочався зі згадок про роль Е.Р. Штерна в археологічному дослідженні Північного Причорномор'я. Ситуація змінилася на краще з настанням так зв. «хрущовської відлиги», коли було знято табу згадувати вченого. Зрештою, відкінця 80-х рр. (четвертий період) з'являються вітчизняні публікації, безпосередньо присвячені Е.Р. Штерну. Відтоді інтерес до цього дослідника тільки зростає: висвітлюються окремі грані наукової діяльності вченого, а також загалом його наукова біографія.

Розглянемо детальніше основні праці вказаних періодів, присвячені науковій діяльності Е.Р. Штерна.

Під час роботи в Новоросійському університеті, а також як дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей (ввійшов до його лав 5 квітня 1891 р.: Προπεμπτηρια 1912, с. 5) Е.Р. Штерн набув заслуженого авторитету в широких наукових кругах Росії та Європи, що відображено в оцінках, які давали йому колеги. Першим на діяльність вченого відгукнувся С.О. Жебелев, який наголошував, що Е.Р. Штерн за рівнем своїх досліджень посідає одне з перших місць серед вчених, які вивчали старожитності Північного Причорномор'я. У цій публікації С.О. Жебелев дав характеристику науковим працям колеги, нагадавши, що він «не ставив за мету аналізувати докладно кожну з робіт Е.Р. Штерна, але намагався намітити суть і значення кожної по можливості, хоча б і малої за обсягом» (Жебелев 1901, с. 95). На той час Е.Р. Штерн ще не провадив власні розкопки, тож розглянуті С.О. Жебелевим роботи мають історичний та історико-культурологічний характер.

На жаль, активний, насичений і вкрай плідний одеський період в житті і діяльності Е.Р. Штерна через різні причини був перерва-

¹ Список праць Е.Р. Штерна до його від'їзду з Одеси див: Προπεμπτηρια 1912, с. 9—22.

ний. У 1910 р. трагічно загинув його молодший син, що порушило весь уклад життя вченого (Дложевський 1925, с. 101). Коли в 1911 р. Е.Р. Штерн отримав повторне запрошення від університету в Галле з пропозицією зайняти професорську посаду керівника кафедри давньої історії, він вирішив залишити Одесу. Після 25-річної професорської діяльності в Новоросійському університеті він переїхав до Німеччини і став деканом історико-філологічного факультету Галле-Віттенберзького університету та двічі обирався його ректором — 1921/1922 і 1923/1924 рр. (Фролов 2001, с. 48; Ванчугов 2004, с. 12).

Незабаром після від'їзду Е.Р. Штерна до Німеччини його колеги з Одеського товариства історії та старожитностей видали збірник статей, присвячений вченому, під промовистою назвою «*Προπεμπτήρια*» (від *προπεμπτικός* — так називався в античності спеціальний вірш з добрими напуттями перед дорогою). На титульній сторінці збірки йдеться про те, що, прагнучи вшанувати заслуги Е.Р. Штерна, засідання Одеського товариства історії та старожитностей від 5 березня 1911 р. постановило: 1) просити Е.Р. фон Штерна залишатися й надалі членом Ради Товариства; 2) помістити в залі засідань Товариства портрет Е.Р. фон Штерна; 3) присвятити йому тридцятий том «Записок»; 4) вітати Е.Р. фон Штерна почесною адресою від імені Товариства.

Далі вміщена фотографія Е.Р. Штерна та його біографія з переліком заслуг і досягнень у справі створення й розвитку музею Товариства, публікації музейних знахідок (три томи колекцій Музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей) і видань чергових томів «Записок», статті з боротьби з фальсифікаціями, а також археологічної діяльності (Προπεμπτήρια 1912, с. 6—7). Тут, зокрема, говорилося: *«Ми змушені розлучитися з Вами, але, сповнені вдячного почуття за Вашу діяльність на користь нашого Товариства, горді тим, що ця діяльність дала Вам матеріал для Ваших наукових робіт, які створили Вам європейське наукове ім'я. Ми вважаємо своїм обов'язком засвідчити Вам нашу глибоку повагу та побажати Вам, щоб і на новому місці Вашої діяльності Ви зустріли такі ж хороші, теплі почуття, які мали до Вас всі члени Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. Ми не говоримо Вам: «прощайте», але тільки: «до побачення», цілком впевнені, що Ви не можете забути своє дітище, наш музей, і далі будете постійно стежити за ним, відвідуючи його і нас у вакаційний час і збагачуючи*

чи наші видання своїми роботами, як робили це під час перебування в Одесі» (Προπεμπτήρια 1912, с. 5—8). Далі була вміщена повна бібліографія наукових робіт Е.Р. Штерна за 1883—1911 рр. (Προπεμπτήρια 1912, с. 9—22).

Аж до своєї кончини 27 квітня 1924 р., вже будучи професором університету в Галле, Е.Р. Штерн не полишав наукову роботу, видавши після свого від'їзду тільки з проблем археології та античної історії 22 статті, не рахуючи рецензій на роботи інших вчених².

Після смерті Е.Р. Штерна з'явилися некрологи в Німеччині (Каро 1925), зокрема у вигляді окремої брошури (In Memoriam... 1924), тут виходили присвячені йому роботи й пізніше (Kern 1930). У Радянському Союзі на кончину Е.Р. Штерна відгукнулося публікаціями небагато дослідників. У 1925 р. вийшли замітки Д.П. Шестакова (Шестаков 1925) і С.С. Дложевського (Дложевський 1925), у 1926 р. опубліковано короткий некролог В.Є. Козловської (Козловська 1926) і розгорнута стаття про Е.Р. Штерна Д.П. Шестакова (Шестаков 1926), а потім — коротка замітка П.П. Курінного (Курінний 1927).

Директор Одеського археологічного музею в 1920—1930 рр., історик і філолог С.С. Дложевський, відзначив у некролозі значний внесок Е.Р. Штерна в становлення Одеського археологічного музею, особливо наголосивши, що *«його широка ініціатива й невтомна енергія зробила Одеський археологічний музей одним з кращих музеїв в Україні та СРСР і дала йому заслужений авторитет в очах всесвітньої археології»* (Дложевський 1925, с. 100). Вчений звернув увагу й на те, що *«Е.Р. Штерн..., будучи за своїм вихованням і походженням людиною німецької культури і постійно пов'язуючи своєю роботою науку європейського заходу зі сходом..., залишив в Україні значні результати свого повного захоплення до місцевого краю»* (там само, с. 101).

Історик античності, філолог-класик, візантиніст Д.П. Шестаков написав про Е.Р. Штерна дві замітки — некролог і аналітичну розгорнуту наукову біографію. Д.П. Шестаков докладно охарактеризував багатогранну наукову діяльність вченого та особливо наголосив на позитивній ролі Одеси в становленні філолога Е.Р. Штерна як археолога. Тут, на його думку, відбулося *«перетворення класика на історика-археолога з широкою науковою програмою»*, і це

² Повну бібліографію наукових праць Е.Р. Штерна див: Каро 1925 (упорядник W. Göber).

перетворення *«сталося природно і через місцеві особливості й інтереси в Одесі, і через наявність там, ще від 1839 року, Товариства історії та старожитностей, що майже механічно притягує до себе всі живі місцеві наукові сили»* (Шестаков 1925, с. 148; 1926, с. 25). За оцінкою Д.П. Шестакова, Е.Р. Штерна і в новій якості не переставав використовувати свою філологічну «базу», яка лишалася твердим підґрунтям для багатьох його наступних наукових робіт (Шестаков 1925, с. 148; 1926, с. 25—26).

Д.П. Шестаков зазначив, що більшість наукових праць Е.Р. Штерна можна поділити на дві основні групи: перша — це дослідження з античної історії, до числа яких входять і обидві його дисертації, друга — роботи з археології Північного Причорномор'я (Шестаков 1925, с. 148; 1926, с. 24). Будучи етнічним німцем, Е.Р. Штерн написав свої найважливіші праці російською та німецькою мовами, що було вкрай важливо в умовах не читання російських книжок у західній європейській науці. По суті, Е.Р. Штерн став посередником, сполучною ланкою між європейською та російською археологічною наукою (Шестаков 1925, с. 148; 1926, с. 24).

Далі Д.П. Шестаков зазначав, що для досліджень Е.Р. Штерна з археології Північного Причорномор'я було характерно порівняльне вивчення античної метрополії та колоній як єдиного цілого (Шестаков 1925, с. 149; 1926, с. 26). Наукові публікації Е.Р. Штерна з цієї проблематики Д.П. Шестаков розділив на: 1) введення до наукового обігу та вивчення лапідарних написів; 2) дослідження творів античного мистецтва; 3) публікація результатів власних археологічних розкопок; 4) широкі історико-культурні висновки на підставі археологічного матеріалу й даних історичних джерел (Шестаков 1926, с. 149). Як наголошує Д.П. Шестаков, яскравою рисою Е.Р. Штерна було його незмінне переконання, що археолог не повинен подавати в своїх дослідженнях тільки археологічний матеріал, а, навпаки, зобов'язаний включити його в широке коло культурної історії, не тільки публікувати знахідки, а й навести їм аналогії, показати їхнє місце в загальному історичному процесі, тобто *«одиночне дослідження зробити дослідженням груповим»* (Шестаков 1926, с. 149—150). На завершення своїх публікацій про Е.Р. Штерна Д.П. Шестаков оцінив його внесок в археологічне вивчення Північно-Західного Причорномор'я, відзначивши, що *«самостійні археологічні дослідження провадилися ним в Аккермані, на пустельному острові Береза-*

ні та в Петренах Бессарабської губернії» (Шестаков 1925, с. 150).

Відома дослідниця трипільської культури В.Є. Козловська наголошувала в некролозі, в першу чергу, на ролі Е.Р. Штерна як першовідкривача трипільського поселення Петрени та як визначного дослідника трипільської культури. Вона, зокрема, підкреслила, що деякі близькі риси трипільської культури з троянською і ранньомікенською привели Е.Р. Штерна до розробки гіпотези про рух індоєвропейської спільності з півночі Європи (Дніпро-Дунайський регіон) на південь. На берегах Малої Азії, островах Егейського моря і материковій Греції переселенці створили нову культуру — ранньогрецьку, в якій простежуються елементи попередньої трипільської культури (див.: Штерн 1907). Відтак, згідно Е.Р. Штерну, трипільська культура була попередником давньогрецької (Козловська 1926, с. 10). Нині цю гіпотезу можна оцінити лише як пошук, що відповідав потребам часу й можливостям тогочасної науки.

Історик і археолог П.П. Курінний у некролозі дав характеристику наукових публікацій Е.Р. Штерна, розділивши їх на два основні періоди. 1883—1893 рр. були, на його думку, часом виключно історичних студій вченого, що ґрунтувалися на класичних філологічних засадах, натомість від 1893 по 1924 рр. були періодом *«переважно археологічних досліджень над українським матеріалом»* (Курінний 1927, с. 220). Наголошувалося також на внеску вченого в розвиток Одеського археологічного музею: *«Е.Р. Штерн проводить грандіозну, непомітну для громадськості, але важливу роботу — роботу з інвентаризації, розбирання, впорядкування та систематизації Одеського музею Товариства історії та старожитностей... Робота Е.Р. Штерна ставить Одеський музей у число найбільших музеїв України, Росії і дає йому почесне місце серед музеїв Європи»* (Курінний 1926, с. 222).

Від кінця 20-х рр., з посиленням сталінського тоталітарного режиму, ім'я Е.Р. Штерна на кілька десятиліть було фактично викреслено з вітчизняної історіографії, згадувати про нього було більш ніж небажано. Єдиним винятком стала робота І.В. Фабриціус з історії дослідження археологічних пам'яток Північного Причорномор'я. Дослідниця вказала на важливу роль вченого в археологічних дослідженнях на о. Березань і наголосила, що однією з основних цілей його розкопок було відшукати місце стародавнього поселення, а також, що знахідки Штерна надійшли в Одеський музей (Фабриціус 1951, с. 57). Вона також за-

значила, що *«Музей Одеського товариства... під керівництвом проф. Е.Р. Штерна став децю розширювати свою діяльність за межі античних культур. Окрім робіт на о. Березань, Штерн здійснив розкопки в Петренах (Бессарабія) та загалом багато зробив для вивчення пам'яток різних культур Північного Причорномор'я»* (там само, с. 7). І.В. Фабриціус згадала й той факт, що саме Е.Р. Штерн перший у 1904 р. відкрив у Бейкуші сліди вельми стародавньої грецької культури (там само, с. 63).

Тільки від другої половини 50-х рр., з настанням так зв. «хрущовської відлиги», через понад 25 років майже повного замовчування ролі Е.Р. Штерна дослідники знову звернулися до спадщини вченого. Досить широко роль Е.Р. Штерна висвітлила С.І. Капошина в дослідженні історії грецької колонізації Нижнього Побужжя (Капошина 1956, с. 214—219, 225, 230—231, 236). Згадали вченого А.І. Фурманська в контексті досліджень античної Тіри (Фурманская 1963 с. 40), директор Одеського музею Г.А. Дзис-Райко, характеризуючи ліпну кераміку з Березані (Дзис-Райко 1959, с. 36) і дослідник давньогрецького поселення на о. Березань В.В. Лапін (Лапин 1963, с. 31—35).

Але найбільше місця Е.Р. Штерну було відведено в монографії В.В. Лапіна, присвяченій грецькій колонізації Північного Причорномор'я, де ім'я вченого фігурує на багатьох сторінках. Емпоріальну концепцію колонізаційного процесу Е.Р. Штерна проаналізував В.В. Лапін, наголосивши, що її основні положення полягають у тому, що *«головну частину мілетської колонізації слід розуміти в сенсі заснування торгових факторій; багатий торговий дім вислав свої кораблі; знаходячи в наявних тут уже поселеннях місцевих племен вигідні умови для збуту своїх товарів і закупівлі сировини, ці фірми повторювали рейси...; із факторії поступово виростають колонії»* (Лапин 1966, с. 14). Високо оцінюючи наукові заслуги Е.Р. Штерна, В.В. Лапін не погодився з цією концепцією грецької колонізації та висунув свою, «аграрну», засновану як на результатах попередніх археологічних досліджень, так і значною мірою на матеріалах власних розкопок на Березані (Лапин 1966, с. 86—88). В.В. Лапін також заперечує популярну в його час теорію про наявність на о. Березань автохтонного населення, не погоджуючись тим самим з висновками Е.Р. Штерна (Лапин 1966, с. 56—59).

Після вказаних публікацій негласне табу на згадування імені Е.Р. Штерна фактично було знято, але спеціальні предметні публікації,

присвячені життю та науковій діяльності дослідника, не з'являлися. Ситуація змінилася від кінця 80-х рр., коли виник інтерес до «білих плям» вітчизняної історії й стали повертатися з небуття імена багатьох талановитих вчених, які свого часу були чимось неугідні радянській владі та «викреслені» з літопису вітчизняної науки.

У 1989 р. вийшла публікація В.П. Ванчугова — перша в сучасній історіографії повністю присвячена діяльності Е.Р. Штерна в Одеському товаристві історії та старожитностей. В.П. Ванчугов відзначив роль Е.Р. Штерна як головного хранителя музею Товариства та наголосив, що йому вдалося підняти роботу музею на якісно новий щабель (Ванчугов 1989, с. 24). Це було досягнуто за рахунок розширення площі музею (до цього більшу частину будівлі займала міська публічна бібліотека), його ремонту, оснащення спеціальними музейними меблями, розміщення музейних колекцій згідно з науковою систематикою, а також створення декількох музейних каталогів, які не втратили наукового значення й нині (там само, с. 24—25). Як відзначали сучасники, Е.Р. Штерну вдалося поставити музей в число *«перших провінційних у Росії, якщо не першим»*. Дослідник підкреслює, що завдяки розкопкам на Березані, античної Тіри й трипільського поселення Петрени фонди Одеського археологічного музею були істотно поповнені (Березанська колекція — 12 тис. інв. од., Петренська — 2,8 тис. інв. од.), і вони досі є базою для сучасних дослідників (Ванчугов 1989, с. 25).

Не обійшов автор статті і такий важливий аспект археологічної діяльності Е.Р. Штерна як розробку ним *«науково обґрунтованої методики археологічних розкопок»* (Ванчугов 1989, с. 25). Е.Р. Штерн дотримувався думки, що *«краще не робити розкопок ніж робити їх неправильно»*, а щоб не допустити руйнування спадщини минулого, не раз звертався до Комісії зі збереження стародавніх пам'яток при Московському археологічному товаристві з пропозицією виробити основні вимоги до методики розкопок (там само, с. 25—26).

Через чотири роки на сторінках «Вестника древней истории» була опублікована стаття С.Г. Карпюка «Справа про призначення ординарного професора грецької словесності Московського університету», яка безпосереднім чином стосувалася Е.Р. Штерна. Йдеться про тривалий процес (1900—1902 рр.) пошуку кандидата на заміщення професорської вакансії на кафедрі грецької словесності в Москов-

ському університеті. У числі інших ця посада була запропонована й Е.Р. Штерну, і, здавалося б, у нього були найбільші шанси на її отримання. С.Г. Карпюк наводить донесення ректорату Московського університету до попечителя Московського навчального округу, де вказувалося на те, що кандидатура доктора класичної філології, статського радника Ернста Романовича фон Штерна дуже бажана, оскільки його рекомендують професори-класики, а, крім того, *«свою наукову діяльність професор Штерн почав ще в 1884 р., тож, зважаючи на солідну підготовленість і любов до науки, якими він встиг уже зарекомендувати себе, можна впевнено сказати, що і в подальшій своїй діяльності він принесе ще більшу користь науці, а, отже, й університетові»* (Карпюк 1993, с. 178).

Але Е.Р. Штерн відмовився від запропонованої посади, виклавши офіційну причину в доповідній записці до Міністерства народної освіти, де вказав, що *«через пов'язаний з зазначеним переїздом матеріальний збиток і незручності сімейного характеру, просить лишити його на службі в Новоросійському університеті»* (там само, с. 179).

У 1996 р. була опублікована російською мовою в короткому викладі стаття німецького дослідника А. Хойслера «Эрнст фон Штерн, археолог в Одессе и Галле» (Хойслер 1996), видана до цього повністю в Німеччині (Häusler 1984). З-поміж іншого А. Хойслер зазначав, що *«підйом археології в Одесі був пов'язаний, у першу чергу, з ентузіазмом Е. фон Штерна»*, а також, що *«Е. фон Штерн став одним з кращих знавців старожитностей Північного Причорномор'я»*. Не оминув німецький дослідник увагою і музейну складову діяльності Е.Р. Штерна, справедливо відзначивши, що він, будучи протягом 15 років директором музею Одеського товариства, *«був справжнім рушієм розширення та перебудови музею»* та *«зміг домогтися передачі музею всього будинку, в якому Одеський археологічний музей розміщується й нині»* (Хойслер 1996, с. 55).

Як відгук на статтю А. Хойслера в тому ж збірнику вміщена замітка А.Н. Щеглова під заголовком «Э.Р. Штерн в России». Коригуючи й доповнюючи публікацію німецького колеги, автор відзначає, що Е.Р. Штерн завдяки переїзду до Одеси не перетворився з філолога на «чистого» історика, як наголошував А. Хойслер, а, швидше, завдяки плідним контактам з одеським науковим середовищем, зокрема з колегами по Одеському товариству, став професійним археологом (Щеглов 1996, с. 56). Всього 10 років знадобилося Е.Р. Штерну, щоб

з класичного філолога й історика перекваліфікуватися в історика-археолога, стати великим і визнаним вченим, до думки якого *«дослухався весь той вчений світ кінця минулого і початку нашого сторіччя»* (там само, с. 55—56). А.Н. Щеглов зазначив також, що саме Е.Р. Штерн перший використав археологічні джерела для з'ясування особливостей Великої грецької колонізації та вибудував першу в європейській науці теоретичну модель колонізації, що спиралася на археологічні дані (Щеглов 1996, с. 57).

На думку А.Н. Щеглова, вся блискуча наукова діяльність Е. фон Штерна була пов'язана з його життям в Одесі та практично скінчилася після його від'їзду до Галле, де він *«був позбавлений не тільки можливості провадити розкопки, але й притоку свіжої інформації, а головне — того наукового середовища, в якому він склався як дослідник»* (там само). Втім, з останнім твердженням погодитися важко, адже Е.Р. Штерн, будучи професором у Галле, провадив 1912 р. розкопки в Тірі (Штерн 1913) і в 1913 р. на Березані (Штерн 1914а), а подальшим польовим дослідженням завадив тільки початок Першої світової війни та наступні революційні потрясіння в Росії. Додамо, що Е.Р. Штерн, не обмежуючись виключно проблематикою античної історії, в тому ж 1913 р. вперше ввів до наукового обігу відомий Бородинський (Бессарабський) скарб бронзової доби, зробивши доповідь про цю унікальну знахідку на Міжнародному конгресі істориків у Лондоні (Штерн 1914).

У 90-і рр. вийшов науково-популярний нарис І.Б. Клеймана, присвячений Е.Р. Штерну та його учневі П. Нікореску як першим дослідникам античної Тіри (Клейман 1997), а також з'явилися короткі нариси про Е.Р. Штерна в науково-довідникових виданнях (Мезенцева 1997, с. 102; Куріло 2002, с. 243; Ізбаш, Новікова 2005, с. 442—445).

На початку ХХІ ст. опубліковано низку праць, що висвітлюють окремі аспекти наукової та науково-організаційної роботи Е.Р. Штерна (музейної, археологічної), а також характеризують всю його багатогранну діяльність. Зокрема, С.М. Ляшко зацентрувала увагу на Е.Р. Штерні як дослідникові трипільської культури та особливо наголосила, що розкопки вченого в Петренах дали важливий матеріал. Завдяки йому, в доповіді на ХІІ археологічному з'їзді Е.Р. Штерн висунув гіпотезу про зв'язок мальованої кераміки з поселення Петрени з неолітичним посудом Балкан і Фессалії та да-

тував її III тис. до н. е. Вона ж додає, що в цій доповіді було подано повний звіт усіх відомостей того часу про культуру мальованої кераміки (Ляшко 2004, с. 628), як називали тоді трипільську культуру.

А.С. Русяєва дослідила діяльність Е.Р. Штерна як епіграфіста, першого автора публікації світильника з фрагментованим графіті на давньогрецькій мові, яке вчений переклав таким чином: «*я служу як світильник і свічу богам і людям*». Дослідниця наголосила, що саме Е.Р. Штерн уперше в вітчизняному антикознавстві оцінив важливість такого джерела як графіті (Русяєва 2004, с. 14).

О.Є. Березін приділив увагу педагогічній складовій життя Е.Р. Штерна, дослідивши його роль як викладача Новоросійського університету на кафедрі класичної філології (Березин 2006).

У дослідженні В.П. Ванчугова проаналізовано біографію Е.Р. Штерна в контексті археологічних досліджень Північного Причорномор'я наприкінці XIX — початку XX ст. Тут наведено лист Е.Р. Штерна з Німеччини до свого учня М.Ф. Болтенка, написаний в останній рік життя вченого (Ванчугов 2004, с. 13).

З останніх робіт, де докладніше (але практично без археологічної складової) представлена діяльність Е.Р. Штерна, слід назвати низку публікацій Е.Д. Фролова (Фролов 1999, с. 257, 288—293; 2001; 2009, с. 350—365).

Характеризуючи особистість Е.Р. Штерна, Е.Д. Фролов зазначає, що «*його наукова діяльність, відображена в численних працях російською та німецькою мовами, може слугувати чудовою ілюстрацією того значного доробку, який, починаючи з часу петровських перетворень, внесла в становлення нової російської цивілізації Німеччина*» (Фролов 2001, с. 32). Дослідник описує молоді роки Е.Р. Штерна, його навчання в Дерптській гімназії та університеті, російському семінарі при університеті в Ляйпцигу, звертає увагу на його вчителів (Ю.-Г. Ліпсіус, Г. Лешке), теми та особливості його дисертаційних досліджень (там само, с. 34—35). Розглядаючи одеський період життя Е.Р. Штерна, Е.Д. Фролов докладно висвітлює його плідну діяльність на посаді директора музею Одеського товариства історії та старожитностей, а також його боротьбу проти фальсифікаторів (там само, с. 38—39). Багато уваги приділено аналізу робіт Е.Р. Штерна з давньогрецької та римської історії, а також статтям з проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я та публікації знахідок з цього регіону. Як пише

Е.Д. Фролов, «*у російській науці про античні старожитності найяскравіший слід Штерн лишив саме своїми причорноморськими штудіями*» (Фролов 2001, с. 42).

Наукова та науково-організаційна діяльність Е.Р. Штерна відображена й у низці робіт, присвячених етнічним німцям, які мешкали в Одесі й Одеському регіоні. Про це, зокрема, коротко йдеться в монографії В.В. Самодурової (Самодурова 1999, с. 148) і дещо докладніше в деяких інших працях (Солодова 2002, с. 231—232, 235—236; Плесская-Зебольд 1999, с. 273; Плесская 2008, с. 55).

Відтак, яскрава особистість Е.Р. Штерна та його діяльність були відзначені ще за життя вченого (Жебелев 1901; Προεμπτηρια 1912, с. 7—10). Вдаваний спад інтересу до нього був спричинений суто політичними обставинами, тож лише смерть вченого дала привід нагадати, хай і стисло, про нього та висвітлити біографію та наукові здобутки Е.Р. Штерна. Найповніше це зробив Д.П. Шестаков (1925, 1926). Некролог тоді був єдиним способом донести наукові досягнення Е.Р. Штерна.

Та поступово, від поч. 50-х рр., ім'я Е.Р. Штерна повертається в науку, спочатку у вигляді згадки як дослідника Північно-Західного Причорномор'я (Фабрициус 1951), що було подією після понад двадцятирічного замовчування цього вченого, а надалі — як багатогранного та визначного вченого. Особлива роль тут належить В.В. Лапіну, який докладно висвітлив заслуги Е.Р. Штерна в античній археології, хоча й не погодився з його «емпоріальною» теорією Великої грецької колонізації (Лапин 1966, с. 86—88).

Потому, від 80-х рр., інтерес до Е.Р. Штерна тільки зростав, що відображують дослідження окремих аспектів наукової діяльності вченого, а також звернення до цієї особистості загалом. Початок тому поклала публікація В.П. Ванчугова, присвячена ролі Е.Р. Штерна в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (Ванчугов 1989). Чимало дослідників оприлюднили біографію Е.Р. Штерна (Фролов 2001; Ванчугов 2004; Ізбаш, Новікова 2005), інші висвітлили окремі аспекти його діяльності: Штерн-епіграфіст (Русяєва 2004), Штерн-педагог (Березин 2006), Штерн і Одеса (Хойслер 1996; Кузьмищев 2013, с. 356—362), Штерн як перший дослідник античної Тіри (Клейман 1997), ініціатор планомірних розкопок на Березані (Кузьмищев 2012) і дослідник трипільської культури (Ляшко 2004).

Наголосимо, що більшість біографів позитивно оцінювали роль Е.Р. Штерна в становленні вітчизняної археологічної науки, його внесок в антикознавство, вказували на визначну роль у керівництві Одеським археологічним музеєм. Особливо продуктивними у вивченні життя та наукової діяльності Е.Р.

Штерна стали дослідження 90-х і подальших років. Та, безперечно, вчений заслуговує більшої уваги та комплексного монографічного вивчення його різнобічної та продуктивної діяльності, аналізу його здобутків з боку тогочасного та нинішнього стану історичної науки.

- Березин С.Е.* Древнегреческая история в Новороссийском университете: кафедра классической филологии // Древнее Причерноморье. Сб. статей к 85-летию П.О. Карышковского. — Одесса, 2006. — С. 14—20.
- Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. — К., 2004.
- Ванчугов В.П.* Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX—XX вв. и Э.Р. Штерн // 150 лет ООИД. 1839—1989. Тез. докл. юбил. конф. — Одесса, 1989. — С. 24—27.
- Ванчугов В.П.* Э.Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков // Borysthenika-2004. — Николаев, 2004. — С. 7—13.
- Дзис-Райко Г.О.* Ліпна кераміка з о. Березані VII—VI ст. до н. е. // МАПП. — 1959. — 2. — С. 36—43.
- Дложевський С.С.* Ернст Романович Штерн (некролог) // ВОКК при ВУАН. — Одеса, 1925. — Ч. 2/3. — С. 99—101.
- Жебелев С.А.* Отзыв о трудах Э.Р. фон Штерна, посвященных классическим древностям Южной России // ЗООИД. — 1901. — 23. — С. 95—112.
- Ізбаш Т.А., Новікова Л.В.* Эрнст Романович фон Штерн // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. — Одеса, 2005. — Т. 4. — С. 442—445.
- Капошина С.И.* Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. — 1956. — 50. — С. 211—254.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985.
- Карпюк С.Г.* Дело о назначении ординарного профессора греческой словесности Московского университета // ВДИ. — 1993. — № 1. — С. 175—181.
- Клейман И.Б.* Первые исследователи Тир: Эрнст Романович Штерн и Пауль Никореску // Аккерманские древности. — Белгород-Днестровский, 1997. — С. 256—269.
- Козловська В.* Пам'яті Е.Р. Штерна // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1. — С. 9—10.
- Кузьмищев А.Г.* Березань в археологических исследованиях Э.Р. фон Штерна // БИ. — 2012. — XXVI. — С. 433—461.
- Кузьмищев А.Г.* Одесский период в научной биографии Э.Р. Штерна // Древнее Причерноморье. — Одесса, 2013. — X. — С. 356—362.
- Куріло О.Ю.* Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К., 2002.
- Курінний П.П.* Е.Р. Штерн // Україна. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 220—223.
- Лавин В.В.* Экономическая характеристика Березанского поселения // АГ. — М., 1963. — С. 31—39.
- Лавин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). — К., 1966.
- Ласінська М.Ю.* Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX — 30-і роки XX ст.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Миколаїв, 2011.
- Ляшко С.М.* Штерн Ернст Романович // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 627—628.
- Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. — Чернівці, 1997.
- Плесская Э.Г.* Немцы Причерноморья. — Одесса, 2008.
- Плесская-Зебольд Э.Г.* Одесские немцы. 1803—1920. — Одесса, 1999.
- Русяева А.С.* Научная судьба эпиграфических исследований Э.Р. фон Штерна // Borysthenika-2004. — Николаев, 2004. — С. 14—22.
- Самодурова В.В.* Причерноморские немцы: их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803—1917: библиографический указатель. — Одесса, 1999.
- Солодова В.В.* Участие немцев в изучении истории Новороссийского края (на примере деятельности Одесского общества истории и древностей) // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871—1941 гг.). — М., 2002. — С. 228—238.
- Фабрициус И.В.* Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951.
- Фролов Э.Д.* Русская наука об античности (историографические очерки). — СПб., 1999.

- Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнст Романович фон-Штерн (1859—1924 гг.) // Сб. статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. — СПб., 2001. — С. 29—58.
- Фролов Э.Д. Русская наука об античности (историографические очерки). 2-е изд. — СПб., 2009.
- Фурманская А.И. Античный город Тира // АГ. — М., 1963. — С. 40—50.
- Хойслер А. Эрнст фон Штерн, археолог в Одессе и Галле // Традиции российской археологии. — СПб., 1996. — С. 54—56.
- Шестаков Д.П. Научная деятельность Э.Р. Штерна // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете. — 1925. — Т. 33. — Вып. 1. — С. 147—151.
- Шестаков Д.П. Исследователь памятников классической древности на юге России // Д.П. Шестаков. Два момента из истории нашей археологической науки. — Владивосток, 1926. — С. 22—42.
- Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 9—52.
- Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. // ЗООИД. — 1913. — 31. — Протоколы. — С. 92—101.
- Штерн Э.Р. Бессарабская находка древностей // МАР. — 1914. — 34. — С. 1—14.
- Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на острове Березань летом 1913 года. — Одесса, 1914а.
- Щеглов А.Н. Э.Р. Штерн в России (несколько поправок и заметок к тезисам А. Хойслера) // Традиции российской археологии. — СПб., 1996. — С. 56—57.
- Häusler A. Ernst von Stern, Archäologe in Odessa und Halle. Zum 125. Geburtstag // EAZ. — 1984. — 25. — S. 683—695.
- Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865—1917: soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. — Stuttgart, 1998.
- In Memoriam. Reden am Sarge des Rektors Ernst von Stern. — Halle, 1924 (Hallische Universitätsreden. — 23).
- Karo G. Ernst von Stern // Biographisches Jahrbuch für die Altertumswissenschaft. — Leipzig, 1925. — 45. — S. 96—103.
- Kern O. Ernst von Stern // Mitteldeutsche Lebensbilder. — Magdeburg, 1930. — Bd. V. — S. 598—609.
- Stern E.R. Catilina und die Parteikämpfe in Rom der Jahre 66—63. — Dorpat, 1883; Nabu Press, 2010.
- Stern E.R. Geschichte der Spartanischen und Thebanischen Hegemonie vom Königsfrieden bis zur Schlacht bei Mantinea. — Dorpat, 1884; BiblioBazaar. — 2010a.
- Stern E.R. Die russische Agrarfrage und die russische Revolution — Halle, 1918 (Auslandsstudien an der Universität Halle-Wittenberg. — 11).
- Stern E.R. Regierung und Regierte, Politiker und Parteien im heutigen Russland. — Halle, 1918a (Auslandsstudien an der Universität Halle-Wittenberg. — 3/4).
- Stern E.R. Der Bolschewismus in Theorie und Praxis // Hallische Universitätszeitung. — 1919. — I. — S. 82—90.
- Пропеѣтѣрія. Сб. статей, изданный Императорским Одесским обществом истории и древностей в честь почетного члена Эрнста Романовича фон-Штерна — Одесса. — 1912 (ЗООИД. — XXX).

Надійшла 05.02.2013

А.Г. Кузьмищев

Э.Р. фон ШТЕРН В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Анализ отечественной историографии, посвященной историку и археологу конца XIX — начала XX в. Эрнсту Романовичу фон Штерну, показывает, что она развивалась согласно политической обстановке в СССР.

Впервые итоги деятельности ученого были освещены еще при его жизни. Но из-за национальной принадлежности фон Штерна, его отъезда в Германию (1911 г.) и дальнейшие политические статьи о событиях в России его имя исчезло со страниц научных публикаций. И только после смерти ученого (1924 г.) появилась возможность напомнить о нем в мемориальных статьях и отметить его заслуги в различных областях исторической науки.

После длительного замалчивания имени Э.Р. Штерна единичные упоминания о нем появляются в 50-х гг. и особенно 60-х. В частности, детальный анализ концепции Э.Р. Штерна греческой колонизации Северного Причерноморья осуществил В.В. Лапин в монографии 1966 г. Но истинный интерес к деятельности и личности фон Штерна начался с 90-х гг. Тогда появилось значительное число публикаций, в которых освещены и отдельные аспекты научной деятельности ученого (археологический, педагогический, эпиграфический, научно-организационный), и в целом, и его биография. Но представляется, что ученый уровня фон Штерна заслуживает всестороннего и целостного монографического исследования.

E.R. von STERN IN HOMELAND HISTORIOGRAPHY

Analysis of homeland historiography dedicated to Ernst Romanovich von Stern, a historian and archaeologist of the end of the 19th — the beginning of the 20th c., shows that it developed according to the political situation in the USSR.

For the first time, the results of the scholar's activity were elucidated during his life yet. However, because of von Stern's nationality, his departure to Germany (1911), and his further articles on the events in Russia, his name vanished from the pages of scientific publications. And only after he died in 1924 it became possible to remind about him in memorial papers and to record his achievements in various fields of historic science.

After E.R. Stern's name was concealed for a long time, separate mentions about him appeared in the 1950-s and especially in the 1960-s. In particular, V.V. Lapin in his monography in 1966 conducted the further analysis of E.R. Stern's conception of Greek colonization at the north coast of the Black Sea. However, the true interest to von Stern's activity and personality started since the 1990-s. Significant number of publications appeared where both separate aspects of the scholar's scientific activity (archaeological, pedagogical, epigraphic, and science organizational), as a whole, and his biography were elucidated. However, it is clear that the scholar of von Stern's level deserves an integral comprehensive monographic research.

О.В. Глушок

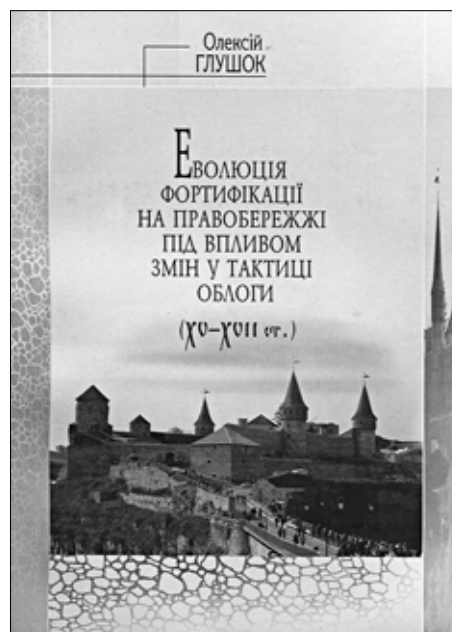
ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ПІД ВПЛИВОМ ЗМІН У ТАКТИЦІ ОБЛОГИ (XV—XVII ст.) —

К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. —
124 с., 90 рис., 2 мати.

Варто почати з вибачення. Понад рік тому, коли до моїх рук потрапила книжка молодого українського дослідника фортифікації, аспіранта історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка Олексія Глушка (1985—2008), видана після його передчасної смерті колегами та друзями, відразу виникло бажання написати про неї. І сам факт появи цієї непересічної роботи, і трагічна доля її автора не могли лишити мене байдужою. Але тоді, на жаль, я не завершила розпочату після прочитання праці рецензію. Лише зараз, повернувшись до написаного тексту, зрозуміла, що він мене не задовольняє: вихід за цей час кількох книг, присвячених фортифікаціям України (зокрема відомих авторів), змусив говорити про цю роботу в іншому ціннісному вимірі. Невелика за обсягом, але містка за проблематикою, ця книжка для мене сигналізує появу й водночас — трагічну втрату молодого, ерудованого й фанатично відданого своїй справі вченого, якого чекала українська наука, що вивчає історію військової архітектури.

Фортифікація України належить до найскладніших дослідницьких категорій. Об'єкти оборонного будівництва, чимала частина яких перебуває в руїнах, характеризуються здебільшого поганим станом збереженості первинного вигляду, важкодоступністю для натурного вивчення, відносно бідною джерельною базою. Відтак, попри надзвичайну популярність в Україні замків і фортець, через значну фізичну, часову та інтелектуальну «затратність», якої вимагає проведення ґрунтовних натурних, джерелознавчих і аналітичних досліджень, за тему фортифікацій як серйозної наукової категорії здебільшого не беруться. Чимало книжок,

присвячених цій темі й опублікованих в останнє десятиріччя (частина яких має гриф «наукових видань»), де-факто належать до науково-популярного жанру, обмежуючись більш-менш розлогим ілюстративним рядом і акумулюючи відому описово-фактографічну інформацію.

На превеликий жаль, Україна ще не дочекалась аналітичної праці концептуального характеру, присвяченої архітектурній фортифікації як явищу на стику наук — військової топографії, тактики облоги та штурму укріплень, теорії урбаністики, інженерного та архітектурного мистецтва, будівельної техніки. Поява такої роботи стала б доволі амбітним (в позитивному сенсі) проектом. Адже на кожному етапі розвитку науки можна зробити спробу аналітичного узагальнення її стану і проблема-

© О.А. ПЛАМЕНИЦЬКА, 2013

тизації подальших досліджень. Все залежить від особистості вченого, чіткості поставленої мети, а також правильності обраного дослідницького інструментарію.

У заголовок рецензованої праці винесено тему еволюції фортифікації Правобережної України XV—XVII ст. під впливом змін у тактиці облоги. Вже сама назва роботи свідчить про концептуальну постановку проблеми вивчення фортифікації як багатоаспектного явища, чого нині бракує багатьом значним за обсягом виданням. Період, окреслений у заголовку роботи, надзвичайно складний тим, що саме в цей час на українських землях під впливом зовнішніх імпульсів розвитку *architectura militaris*, які надходили із Західної Європи, а разом з цим у стресових умовах періодичних татарських вторгнень з південного сходу, буквально «на ходу» реагуючи на виклики, пред'явлені далекобійною артилерією пізньосередньовічному оборонному будівництву, відбувалося переосмислення засад військової архітектури та модернізація оборонних укріплень — від поодиноких замків до систем міських укріплень. Цей період у вітчизняній науці є білою плямою, яку дотепер ніхто не наважувався заповнити.

У книжці опубліковано три роботи Олексія Глушка, написані в 2006—2008 рр. Різні за методичною спрямованістю, вони розкривають уже цілком сформований і зрілий дослідницький інструментарій роботи молодого вченого.

Стаття «Давньоруська кераміка з розкопок у Старокостянтинові», написана 2006 р., свідчить про володіння автором методикою натурних археологічних досліджень як засобу вивчення історико-топографічного контексту розвитку фортифікації. Такий підхід свідчить про фахову зрілість, відсутність «історіографічної» поверховості у вивченні фортифікації та готовність до копіткої роботи зі значним масивом археологічних артефактів на архітектурних об'єктах, яка зазвичай відтерміновує остаточні дослідницькі висновки, але водночас цементує їх фактажем. Таким «затратним» шляхом вивчення фортифікації йдуть одиниці — ті, хто обирають серйозну проблему, бачать кінцеву мету і не женуться за швидким результатом. Гадаю, що саме усвідомлення наукової ефективності такого шляху привело Олексія Глушка до аспірантури з темою, присвяченою архітектурній фортифікації, але за спеціальністю «археологія».

Основна за обсягом праця, яка стала «ядром» книги та дала їй назву — магістерська робота, написана 2007 р. 22-річним О. Глушком,

не сприймається як студентська, претендуючи на серйозну заявку дослідження масштабної наукової проблеми — генези і еволюції системи бастионних фортифікацій в Україні від зародження наприкінці XV ст. до занепаду наприкінці XVIII ст. Праця свідчить про вільне володіння автором засобами теоретичних досліджень і професійне оперування термінологією військової архітектури. Список історико-літературних джерел дає вичерпне уявлення про принцип відбору літератури предмету: автора цікавлять лише ґрунтовні наукові статті й монографії, а їх вибір свідчить про широку обізнаність молодого дослідника з кращими, знаковими розробками вітчизняних і зарубіжних вчених. Але головне, що підкуповує в цій роботі, — розгляд укріплень Західної України на тлі загальноєвропейських тенденцій розвитку фортифікації в широкому хронологічному й територіальному діапазоні, а водночас на пограниччі історії, археології, історії архітектури та військової справи.

Аналізу еволюції фортифікації на теренах України передуює нарис, в якому розкрито причини і характер зміни ідеології оборонного будівництва в Європі у зв'язку з військово-інженерними новаціями та запровадженням далекобійної артилерії. Характеризуються стадії розвитку бастионної системи укріплень та основні європейські фортифікаційні школи, які в ранньомодерний час справили вплив на оборонне будівництво в Україні. Окреслюючи історичні умови, які викликали зміну концепції формування оборонних систем, автор розглядає дві послідовні еволюційні фази — період бастейових замків (друга половина XV — XVI ст.) та період бастионів (XVII — кінець XVIII ст.). На прикладах замків Язлівця, Сидорова, Бучача, Теревовлі О. Глушок приділяє увагу реконструкції типово середньовічних за принципами оборони замків шляхом включення в їхню структуру бастей і пунтоне — оборонних споруд нового, перехідного типу. В окрему групу він виділяє кілька подільських замків у плані чотирикутника з наріжними п'ятикутними фланкуючими баштами (замки в Сутківцях, Золотому Потопі, Рихті, Скалаті), вважаючи варіантом цієї схеми чотирикутні замки з шестигранними (Кривче) та круглими (Микулинці) баштами.

Основний розділ роботи присвячений кількісно невеликій групі бастионних фортифікацій, які репрезентовані замками й міськими укріпленнями в Олиці, Вишнівці, Бродах, Барі, Окопах, Бережанах, Жовкві, Станісла-

ві, Львові. О. Глушок розглядає три групи бастіонних укріплень — магнатські замки, державні фортеці й міські укріплення. У спорудженні двох останніх груп, на думку автора, виразно домінували засади староголландської школи, поширення якої диктувалося передусім економічними вигодами. Відчутний вплив, завдяки діяльності європейських фортифікаторів, виявили також новоіталійська та французька школи. Важливим висновком роботи є обґрунтоване розглядом групи фортифікацій XVII—XVIII ст. твердження, що процес впровадження від кінця XVI ст. укріплень бастіонної системи, пік якого досяг у 20—30-х роках XVII ст., не набув такого масштабу, як зведення баштово-стінових і бастейових замків, які традиційно продовжували функціонувати і навіть будуватися в XVII ст.

Цей певний «анакронізм» став характерною ознакою оборонного будівництва зокрема Поділля, яке становлячи буферну зону між Європою та Сходом і перманентно знаходячись на військовому кордоні, змушене було використовувати наявний фортифікаційний потенціал, не маючи можливості для проведення його ґрунтовних концептуальних реконструкцій. Історія розвитку й занепаду укріплень столиці Поділля Кам'янця яскраво підтверджує цей висновок.

Принципово важливим моментом праці О. Глушка є «ефект присутності» автора в кожному об'єкті: текст насичений зауваженнями й спостереженнями, які переконують, що він не лише вивчав замки та фортеці за літературою, але сам обстежив переважну більшість із них. Ілюстративний блок роботи, який включає історичні зображення, матеріали обмірної фіксації, численні реконструкції та проекти реставрації замків з теренів України та Польщі свідчить, що дослідник прискіпливо вивчав іконографію окремих об'єктів на рівні аналізу

не лише локальних особливостей, але й значних фортифікаційних явищ. Все це свідчить про потенціал роботи, яка мала всі шанси розгорнутись у формат дисертаційного дослідження високої наукової якості.

Третя праця, що увійшла до книжки (стаття 2008 р. «Бастіонні укріплення Правобережжя XVI—XVII ст.: спроба типології»), ілюструє підготовленість О. Глушка для переходу на рівень узагальнень і типологізації. Стаття є першою, наскільки мені відомо, типологічною класифікацією бастіонних замків України з аналізом характеру впливів західноєвропейських фортифікаційних шкіл на розвиток ранньомодерних укріплень протобастіонного та бастіонного типу. Свої висновки автор ілюструє переконливими прикладами.

Складність фортифікації як дослідницької теми полягає в її інтегральності як наукового явища. Відтак, потрібна, крім загальної ерудованості в суміжних сферах, певна дослідницька «хватка» — вміння визначати для кожного об'єкта специфічні, притаманні лише його історичному й будівельному розвитку параметри наукового пошуку, які дадуть найбільш ефективний результат. У свої 23 роки молодий науковець використовував цей принцип, безумовно, на рівні інтуїції (яка належить до найефективніших інструментів дослідника!): він ввів до наукового обігу різні категорії інформації, що в сукупності дозволило дати визначення й оцінку важливого та малодослідженого явища. Зазвичай такі навички набуваються роками, і мимоволі розумієш — Олексій Глушок мав непересічні здібності дослідника, які даються Богом.

...В науку приходять багато молодих дослідників, але лише незначна їх частина залишається в ній. Олексій Глушок уже залишився в науці. Назавжди.

О.А. ПЛАМЕНИЦЬКА

О.В. Глушок. ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ПІД ВПЛИВОМ ЗМІН У ТАКТИЦІ ОБЛОГИ (XV—XVII ст.). —

К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. — 124 с., 90 рис., 2 мап.

Найвищі досягнення у військовому мистецтві як специфічній сфері людської діяльності, здобувалися, як правило, за поєднання досвіду старшого покоління та ініціативності й енергії молодшого. Саме з активних, цілеспрямованих, сміливих і не обтяжених догмами, здатних до творчого пошуку молодих провідників з часом виростали досвідчені полководці. Така діалектика розвитку людського суспільства.

Сказане цілком можна застосувати й до теоретичної розробки питань військового мистецтва, зокрема й вивчення історії фортифікації. Вітчизняна історія, археологія та архітектура уславились іменами багатьох досвідчених і молодих дослідників, що внесли свій вклад у вивчення давніх укріплень на території України. По-різному складалась їхня наукова доля, висновки деяких з них стали загальноприйнятими, а праці інших поки що не знайшли належного визнання й оцінки. Однак на цьому тлі виділяються роботи, наукова цінність яких, незалежно від їхнього обсягу, очевидна вже нині. До таких праць цілком можна віднести роботу Олексія Глушка «Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV—XVII ст.)». Молодий вік дослідника не завадив йому показати свої здібності й залишити помітний слід у науці.

Історія фортифікації як складової частини військового мистецтва завжди привертала увагу не тільки романтичною складовою у вигляді мальовничих руїн замків і городищ, а й можливістю пов'язати результати, отримані в ході їх досліджень, з конкретними історичними обставинами. Особливо актуальним є вивчення укріплень, які зводили в переломні історичні моменти, зокрема в період виникнення та поширення на території України вогнепальної зброї.

Зважаючи на слабку комплексну розробку цієї проблеми, молодий вчений при аналізі конкретних пам'яток виходив із загальноєвропейських закономірностей розвитку тактики облоги фортець під впливом розвитку артилерії. З іншого боку, проведений ним аналіз за-

галом підтверджує ці закономірності та дозволяє виділити специфічні регіональні та хронологічні риси в досліджуваному процесі. Тобто, перед нами класичне наукове дослідження, що поєднує аналіз і синтез найсуттєвіших ознак тогочасних фортифікаційних споруд. Виділення цих суттєвих ознак кожної конкретної пам'ятки є безперечною заслугою молодого науковця.

Слід відзначити добре володіння автором фортифікаційною проблематикою. На це вказує легке й доречне оперування спеціальною термінологією, яка, можливо, нелегко сприймається широким загалом, але такий стиль зрозумілий фахівцям і спонукає до самостійного пошуку широке коло читачів. Про високу ступінь опрацювання матеріалу говорить і єдиний стиль викладу попри різноплановість використаних автором джерел.

Більшість розглянутих у роботі пам'яток уже привертала увагу фахівців. Однак їх комплексне вивчення з позиції еволюції фортифікації під впливом змін у тактиці облоги в нашій історіографії здійснено вперше. Автор зробив цікаві висновки, що підтверджують розвиток укріплень на Правобережній Україні в XV—XVII ст. у руслі загальноєвропейських процесів з незначним відставанням. Водночас у роботі немає надмірної патетичності щодо описаних замків, яка часто трапляється не тільки в художніх творах романтичного характеру, але й у деяких історико-краєзнавчих роботах. Зокрема, говорячи про поширення досконалих бастіонних укріплень, автор відзначає, що вони становили лише незначну частку, а старі бастейові не тільки продовжували існувати, а навіть будувалися в цей час.

У книжці стисло, але ємко подана характеристика близько тридцяти замків. Накреслена схема розвитку фортечного будівництва добре ілюструє внутрішній соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток Литви та Польщі, а від 1569 р. — й Речі Посполитої, та їх стосунків з південними сусідами.

Говорячи про розвиток фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці об-

логи, зумовлених поширенням і вдосконаленням артилерії, О. Глушок наголошував на економічних і суспільних чинниках цього процесу. Зокрема, появу перших бастионних укріплень у регіоні він пов'язував з родом князів Радзивилів, які, маючи величезні володіння, прагнули ствердити свій авторитет і такими зовнішніми ознаками, як спорудження за тогочасними найновішими європейськими зразками бастионного замку в Олиці. Практичне припинення нового фортифікаційного будівництва у другій половині XVII ст. він пояснював системною кризою Речі Посполитої в той час.

Типологічно всі бастионні укріплення автор поділив на магнатські замки, державні фортеці та міські укріплення, пов'язуючи їх з конкретними фортифікаційними системами. І тут простежується важливість економіко-соціального чинника. Якщо при будівництві магнатських замків часто застосовувалися вартісні прийоми новоіталійської та французької систем, то при спорудженні державних фортець і міських укріплень — дешевші, але не менш ефективні, прийоми староголландської системи.

У роботі розглядається також роль бастейових і бастионних укріплень у захисті території Правобережжя від вторгнень з півдня, з боку Туреччини та Кримського ханства. У цьому сенсі цінними є міркування автора щодо роз-

витку системи укріплень перлини української фортифікації — Старого та Нового замків у Кам'янці-Подільському.

Логічним продовженням і узагальненням на новому рівні матеріалу опублікованої роботи Олексія є його стаття, присвячена типології бастионних укріплень Правобережжя. У ній він продемонстрував добре володіння методикою класифікації матеріалу — класифікації не штучної, а природної. Така типологія дозволяє добре пов'язати археологічний матеріал з історичними процесами. Про увагу дослідника до питань класифікації свідчить і інша його стаття, в якій розглядається давньоруська кераміка з розкопок у Старокостянтинові.

Окремо слід вказати на вдалий підбір ілюстративного матеріалу до тексту книжки. Плани окремих оборонних комплексів супроводжуються їх зображеннями, що полегшує сприйняття матеріалу.

На жаль, життя Олексія Глушка трагічно обірвалося дуже рано, але він встиг показати себе як здібний і перспективний науковець. Накреслена ним схема розвитку фортифікації на Правобережній Україні під впливом змін у тактиці облоги в пізньосередньовічному і ранньомодерному періодах, виділені особливості цього процесу слугуватимуть надійним орієнтиром для подальших наукових досліджень що археологічних, що історико-архітектурних.

С.Д. ПАНИШКО

ДОСЛІДНИК СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МИНУВШИНИ

2013 р. 60-літній ювілей святкує Любомир Павлович Михайлина — відомий український археолог, доктор історичних наук, генеральний директор Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Народився Любомир Михайлина 17 червня 1953 р. у Чернівцях у сім'ї науковців і педагогів Павла Васильовича та Петрини Павлівни та змалку виховувався в атмосфері дружби, взаємоповаги й зацікавленості українською історією. Його батько Павло Васильович — відомий український історик, дослідник історії середньовічних міст України та козаччини.

1970 р. Л.П. Михайлина вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету, де захопився археологією та давньою історією України. Під керівництвом Б.О. Тимощука брав участь у розкопках пам'яток празько-корчацької та райковецької культур у Чернівецькій обл. У студентські роки здійснив розвідки, виявив і обстежив різночасові городища та поселення в регіоні.

Захоплення археологією визначило подальшу долю випускника університету. В 1976—1979 рр. Л.П. Михайлина навчався в аспірантурі при кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Чернівецького університету, під керівництвом В.Д. Барана підготував кандидатську дисертацію «Слов'янські старожитності Верхнього Попруття VIII—X ст.», яку захистив у 1984 р. 1979 р. Л.П. Михайлина розпочав науково-педагогічну діяльність в університеті — спочатку як викладач, а пізніше — доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Певний час він очолював цю кафедру. Викладав нормативні та спеціальні курси, керував археологічною експедицією університету, підготував сотні першокласних фахівців — істориків і археологів.

Л. Михайлина плідно працює на науковій ниві. Зокрема, здійснив розкопки Ревнянського

гнізда поселень VIII—X ст. (райковецька культура), де досліджував структуру захисних споруд, житлові та господарські будівлі, безкурбанний могильник, культові об'єкти та ін. Завдяки його роботам уточнено датування пам'ятки, її періодизацію, розроблено типологію кераміки та реконструйовано господарську діяльність, побут і духовну культуру східнослов'янського населення Буковини. На думку вченого, Ревнянський комплекс слов'янських поселень був племінним центром східних хорватів, який припинив існування після приєднання регіону до Київської Русі.

Л. Михайлина також брав участь у розкопках багатьох слов'янських поселень і давньоруських пам'яток, середньовічних об'єктів у Хотинській фортеці, продовжував розвідки в Чернівецькій обл. Результати досліджень ви-

світлені в монографії «Населення верхнього Попруття VIII—X ст.» (1997 р.) і колективній праці «Буковина. Історичний нарис» (1998 р.). Наголосимо, що здобутки дослідника мають важливе значення для вивчення пам'яток у всьому ареалі райковецької культури, а розроблені ним класифікація кераміки, типологія жител, періодизація та датування слов'янських старожитностей другої половини I тис. значно збагатили вітчизняну археологію. Підсумком наукового доробку дослідника стала монографія «Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами» (2007 р.) і докторська дисертація, захищена у 2008 р.

За ініціативи Л.П. Михайлини при Чернівецькому університеті 1996 р. створено Буковинський центр археологічних досліджень, який попервах він і очолював. Ця наукова інституція розгорнула масштабну діяльність із виявлення та охорони пам'яток регіону та видання їх результатів, зокрема щорічника «Археологічні студії». Активна діяльність науковця з популяризації та збереження археологічної спадщини вилилася в створення на базі Центру осередку Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики при НАН України. Центр також став

регіональною філією Національного комітету Міжнародної унії слов'янської археології.

Деякий час Л.П. Михайлина поєднував наукову роботу з громадсько-політичною діяльністю, а також державною службою — працював у апараті Чернівецької облдержадміністрації, Міністерстві праці та соціального забезпечення, Раді національної безпеки та оборони України. У 2006—2011 рр. був співробітником Інституту археології НАН України, зокрема очолював Польовий комітет. 2011 р. Л.П. Михайлину призначили директором Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця». Завдяки його зусиллям, пам'ятка перетворилася на один із кращих туристичних об'єктів України, а проведені конференції, видані матеріали та документи про Хотинську війну стали вагомим внеском у вивчення історії України початку XVII ст. Від 2012 р. Л.П. Михайлина очолює Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

Вітаємо Любомира Павловича з ювілеєм і бажаємо йому нових наукових досягнень, подальших творчих звершень і плідної роботи в справі охорони та дослідження культурної спадщини нашої Батьківщини.

Н.С. АБАШИНА, С.В. ПИВОВАРОВ

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АРХЕОЛОГІЯ ТА ЛІНГВІСТИКА В СУЧАСНОМУ СВІТІ. ОБМІН ЗНАННЯМИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА»

Указана конференція відбулася 20—23 вересня 2012 р. Її профінансував фонд А. фон Гумбольдта (Німеччина), організатором був Кримський філіал Інституту археології НАН України, співорганізаторами — Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського (м. Сімферополь), Кримський гуманітарний університет (м. Ялта), Бахчисарайський історико-культурний заповідник, Алуштинська філія Центрального музею Тавриди. Органі-

заційну підтримку також надали Служба академічних обмінів Німеччини (DAAD), Goethe-Institut (м. Київ), посольство Німеччини в Україні, Уряд АР Крим.

У конференції взяли участь 25 Гумбольдт-стипендіатів, 28 вчених і 27 молодих вчених із дев'яти країн: Німеччини (9 вчених), Данії (2), Польщі (5), Росії (10), Туреччини (2), України (48), Молдови, Естонії та Японії (по одному представнику). Основним питанням конференції був обмін знаннями та культурними досягненнями між Сходом і Заходом у давнину та

нині. Доповіді були представлені англійською та німецькою мовами.

Мета заходу: 1) зближення археологів і філологів України та зарубіжжя, обговорення тем, спільних для обох наук; 2) залучення молодих вчених до висвітлення сучасної проблематики археології та лінгвістики; 3) знайомство з науковими організаціями Німеччини (Фонд А. фон Гумбольдта, ДААД, Гете-Інститут); 4) встановлення та посилення контактів між науковими установами України та зарубіжних країн; 5) привернення уваги громадських організацій України до проблем гуманітарних наук, передусім археології та лінгвістики.

На пленарному засіданні виступили голова Оргкомітету к. і. н. *В.І. Мордвинцева*, Постійний представник президента в АР Крим *В.Т. Плакіда*, ректор Таврійського національного університету академік НАН України *М.В. Багров*, перший проректор КДУ к. п. н. *Г.Н. Бойко*, Надзвичайний і Повноважний посол Німеччини в Україні *К. Вайль*, директор Гете-Інституту в Україні *В. Багальяни*, міністр культури АРК *А.А. Плакіда*, заст. директора Інституту археології НАН України член-кор. НАН України *Г.Ю. Івакін*, екс-заступник Генерального секретаря фонду А. фон Гумбольдта д-р *Г. Янецке*, керівник Київського бюро ДААД *Ф. Кюхлер*. Пані Гізелі Янецке була вручена медаль почесного члена Гумбольдт-клубу України. На запрошення Гете-Інституту з доповіддю про А. фон Гумбольдта виступив відомий германіст, перекладач і публіцист *Ю. Прохасько*.

Секція «Обмін знаннями у 18—20 ст.». У доповіді *І. Тункіної* (Санкт-Петербург) «The Academic Archaeological Expedition to South Russia (Novorossiya Province) Led by the Academician Н. К. Е. Köhler (1821): New Archival Data» наведено нові факти з біографії відомого мандрівника та вченого Генріха Карла Ернста Келера (1765—1838), який у 1804 і 1821 рр. здійснив дві археологічні експедиції в Новоросію, за результатами яких опублікував безліч нових епіграфічних і нумізматичних джерел. З доповіддю про талановитого данського археолога й філолога П.О. Бронстеда «Peter Oluf Brøndsted: a classical archaeologist and philologist in Denmark at the beginning of the 19th century» виступив *Дж. Лунд* (Копенгаген). *Г. Герке* (Тюбінген, Німеччина) в доповіді «Archaeology, nationalism, nazism: A case study in the relationship between Kulturwissenschaften and politics in the 19th and 20th centuries» охарактеризував націоналістичний напрям в археології Німеччини та наголосив, що це явище не унікальне в європей-

ській науці. Дослідник підкреслив, доки археологія та лінгвістика залежать від державного фінансування (а іншу модель фінансування для них важко уявити), вони відкриті для пропозицій, спокус, прямого або опосередкованого тиску з боку політики та уряду. У доповіді «Inventing the past: archaeology and nation building in early republican era of Turkey» *Л. Суммерер* (Мюнхен) розповіла про використання наукових методів лінгвістики, історії та археології урядом Туреччини після розпаду Османської імперії в 1920-х рр. для запобігання кризи ідентичності населення, що складається з величезного числа різних етнічних, мовних, культурних і релігійних груп. *Е. Кайзер* (Берлін) виступила з доповіддю «Die Jamnaja Kultur und die indoeuropäische Grundsprache. Ihre Konzeptionen in Ost und West während des 20. Jahrhunderts», в якій зазначила, що степи Східної Європи вже наприкінці 19 ст. розглядалися як ймовірна прабатьківщина індоєвропейської прамови, поширення якої зіставлялося з просуванням племен ямної культури.

Секція «Обмін знаннями в 21 ст. Нові підходи». *П. Донець* (Харків) у доповіді «Die «Grenze»: Versuch einer Rekonstruktion des Begriffs» зазначив, що і археологія, і лінгвістика часто стикаються із завданням відновити на основі певних фрагментарних фактів весь культурний та історичний контекст. На прикладі німецького терміна «Grenze» (кордон) він проілюстрував концептологічний метод когнітивної лінгвістики. *В. Абашиник* (Харків) свій виступ «Sprache der «Reinen Rechtslehre» von Hans Kelsen (1881—1973)» присвятив фундаментальним питанням правової лінгвістики на прикладі співвідношення двох культурних елементів, мови та права, в працях визначного австро-американського юриста та філософа права Г. Кельзена. У доповіді «Homo Charismaticus im öffentlichen Diskurs (Politik, Wissenschaft, Kunst): kontrastive Untersuchung Ukrainisch/Deutsch» *Н. Петлюченко* (Одеса) на матеріалі німецької та української мов виділила просодичні та кінематичні характеристики харизматичної особистості в різних дискурсах (політика, релігія, академія, мистецтво). *О. Григор'єва* (Тарту) у виступі «An Introduction to national visual matrix» охарактеризувала метод виявлення та накопичення деяких стабільних культурних мотивів (емблем), які циркулюють у національній історії = національній пам'яті, з метою реконструкції матриці національної ідентичності.

Секція «Міждисциплінарні дослідження». Доповідь *П. Тарасова* і *М. Вагнер* (Берлін) «Archae-

eological, historical and environmental archives about human and climatic variability in East and Inner Asia over the past 6000 years» була присвячена методу реконструкції кількості атмосферних опадів у різні періоди на основі аналізу пилку та ізотопних даних. *В. Напольських* (Іжевськ) у доповіді «Urgeschichte der Arier im Lichte der arisch-uralischen Beziehungen» відзначив, що загальноприйнята гіпотеза про мовний континітет населення євразійських степів базується не на фактичних даних, а на переконанні, що південними сусідами уральців завжди були іранці та їхні прямі мовні предки. Критичний аналіз арійських запозичень в уральських мовах показує, що їх найдавніші шари (до кінця II тис. до н. е.) можуть походити тільки з мов індоарійського типу та не дозволяють констатувати наявність слідів іранського впливу. Лише на рубежі II—I тис. до н. е. з'явилися перші дійсно іранські запозичення, наявність яких найпомітніша в пермських і угорських мовах. Це означає, що тоді в степу індоарійське населення змінили представники східноіранської мовної групи. *Н. Николаєва* (Казань) присвятила свою доповідь «Linguistische Auslegung der archäologischen Funde im ostslawischen Gebiet» лінгвістичній інтерпретації археологічних знахідок. *К. Бохман* (Лейпциг) у доповіді «Archäologie und Linguistik im Widerstreit. Kontroversen um die Entstehung des rumänischen Volkes und seiner Sprache» відзначив суперечливі невідповідності у висновках археологів і лінгвістів щодо походження румунського етносу та мови.

Секція «Обмін знаннями в давнину». *Ю. Рас-самакін* (Київ) у доповіді «Hirten des nördlichen Steppenraums und die benachbarten Ackerbauer im Äneolithikum: die Fragen der Kommunikation» охарактеризував процес взаємодії та взаємовпливу хліборобських і скотарських суспільств Північного Причорномор'я в енеоліті. *А. Буйських* (Київ) у виступі «Greek Colonization of the North-Western Black Sea Littoral: New Evidences» висвітлювала проблеми, пов'язані з грецькою колонізацією Північно-Західного Причорномор'я в другій половині VII — на початку VI ст. до н. е. *А. Іванчик* (Москва/Бордо) присвятив свою доповідь «Lyder im Süd-Phrygien: linguistische, historische und archäologische Angaben» лінгвістичному аналізу напису початку V ст. до н. е., виявленого під час археологічної розвідки в Келенах (Апамея у Фрігії). *М. Трейстер* (Бонн) у доповіді «Ornament als Element der Akkulturation (komplizierte Rosetten aus sich überlappenden Kreisen mit der Füllung aus sechsblättrigen Rosetten

im Vorderen Orient und bei den frühen Nomaden des südlichen Urals)» подав аналіз декору дзеркал, знайдених на Південному Уралі в комплексах кінця VI — IV ст. до н. е. *О. Бутягін* (Санкт-Петербург) у доповіді «Works of art from the Bosporan barrows of the 5—4 c. BC as a sign of the Greek-Barbarian cultural exchange» зробив висновок, що ювелірні вироби й витвори мистецтва з курганних поховань боспорської еліти були своєрідними предметами культурного обміну між аристократією грецьких колоній і вождями варварських племен, наслідком чого було нове явище — греко-варварська аристократія Боспору. *Х. Салсков Робертс* (Копенгаген) зробила доповідь «Female supports of bronze mirrors found in the North Pontic region (5th—4th c. BC) and their possible Mediterranean inspirations», в якій розглянула знахідки ручок дзеркал у вигляді жіночої фігури, виявлених у Північному Причорномор'ї в комплексах V—IV ст. до н. е. Доповідь *Ю. Болтрика* та *О. Фіалко* (Київ) «Elite kurgans as markers of the territorial structure of Scythia» була націлена на виявлення регіональних центрів Скіфії на основі фіксації курганів як опорних пунктів просторової структури. *О. Фіалко* також виступила з доповіддю «Narrative and Archaeological Sources about the Amazons», в якій зіставила писемні та археологічні дані про легендарних амазонок. *М. Сударев* (Москва) в доповіді «Burial rites in the cities of Cimmerian Bosphorus. Between the Greeks and Barbarians (5th—3rd c. BC)» навів результати аналізу поховального обряду міст Боспору та зазначив, що в IV ст. до н. е., після об'єднання їх в єдину державу, з'явилися визначні поховання знаті в курганах. Їхню подібність до поховань кочової еліти слід пояснювати високим соціальним статусом. Поховання еліти в цей час мають багато спільних рис по всьому світу, в чому слід вбачати, ймовірно, «спільну мову» ніж «етнічну спорідненість». *Є. Редіна* (Одеса) та *М. Матієвич* (Кишинів) виступили з доповіддю «Greeks, Scythians, Getae: Economic contacts and relations between the rivers Dniester and the Danube (4th to the 3rd c. BC)», в якій зазначили, що контакти й конфлікти між грецькими та варварськими суспільствами були основною рушійною силою, що визначала ходу історичних подій у регіоні. *В. Мордвинцева* (Сімферополь) у доповіді «Centre and Periphery in the North Pontic Region (3rd c. BC — mid-3rd c. AD)» наголосила, що для періоду з III до I ст. до н. е. можна припустити наявність у варварському світі Північного Причорномор'я трьох великих систем політичних зв'язків (або світ-систем): 1) південної (еллінізований Крим),

2) західної (що включає культури Нижнього Подніпров'я, а також сучасних Болгарії, Румунії та Угорщини) та 3) східної (об'єднує Прикубання, нижні Дон і Волгу через степ з кочовим світом Сибіру та Алтаю, а через Кавказ — з іранським світом Близького Сходу). Після Мітрідатових війн Північночорноморський регіон потрапив до кола інтересів римської зовнішньої політики. У цьому сенсі дуже показова подібність елітних поховань I — першої половини II ст. н. е. по всьому Барбарікуму на околицях Римської імперії. Розпочалося формування єдиної світ-системи, яка вперше пов'язала в одне ціле всю євразійську ойкумену. *М. Шоно-Сладек* (Токіо/Кельн) виступила з повідомленням «Chinesische Lackkästen von der Krim (Bericht über ein ukrainisch-japanisches Restaurierungsprojekt)», в якому підсумувала проект з реставрації китайських лакових скриньок з Усть-Альмінського могильника за фінансової підтримки фонду Сумітомо, Японія. В доповіді «A group of Late Hellenistic articles from the main ridge of the Crimean mountains: the archaeological evidence of cultural interactions» *Н. Новиченкова* (Ялта) показала, що матеріали елліністичного часу святилища Гурзуфське Сідло демонструють найактивніші зв'язки з Боспорським царством. У доповіді «Späthellenistische Einflüsse in der spätlattènezeitlichen Silber-Kunst Dakiens» *Д. Спену* (Бухарест) висловив думку, що конфлікт між Римом і Понтійським царством Мітрідата Євпатора в результаті змагання за залучення/перетягування на свій бік політичної та військової варварської еліти півночі Балканського півострова відбився в реструктуризації символічного вираження статусу місцевої еліти. *Ю. Зайцев* (Сімферополь) у доповіді «Nordpontischer Raum und Westen in der La Tène Zeit» показав, що вивчення та картографування знахідок, пов'язаних за походженням з латенізованими культурами Європи, уможливорює висновок, що рання група знахідок предметів озброєння (III — першої половини II ст. до н. е.) узгоджується з активністю кельтів (галатів) у Причорномор'ї, а пізніша (II—I ст. до н. е.) пов'язана з глибокою латенізацією пізньоскіфської культури. В доповіді *А. Лукашевича* (Варшава) «The language of the walls. Informal inscriptions as a way of communication in Roman Egypt: evidence from Polish archaeological research in Egypt» розглянуто деякі показові приклади графіті, виявлені та/або вивчені автором під час роботи з Польським Центром середземноморської археології в Єгипті. *Д. Журавльов* (Москва) презентував доповідь «Roman Terra Sigillata in the Northern Pontic Area

as a Reflection of Cultural Exchange», в якій римська Terra Sigillata розглядається як маркер римської культури. Все Причорномор'я було свого роду єдиним ринком, на якому представлені аналогічні групи імпортного та місцевого посуду, а динаміка розвитку цього ринку, вочевидь, залежала від політичної ситуації в регіоні. *К. Домжальський* (Варшава) в доповіді «Terra Sigillata as a Phenomenon of the Late Hellenistic and Roman Culture: The Case of Late Antiquity» продовжив тему розвитку ринку червонолакової кераміки та його залежності від зовнішньополітичних обставин в епоху пізньої античності. *І. Храпунов* (Сімферополь) у доповіді «The Alans in the Crimea according to Archaeological and Written Sources» зазначив, що в IV ст. алани, виходячи з археологічних даних, активно мігрували з Північного Кавказу до Криму, де в середині століття стали однією з найважливіших складових населення гірських районів і Передгір'я. *Т. Сарновський* (Варшава) та *Л. Ковалевська* (Сімферополь) у доповіді «Archäologie und römerzeitliche Sprachgrenzen im unteren Donaauraum und im Norden des Schwarzen Meeres» наголосили на виникненні в римський час єдиного культурного простору в Причорномор'ї, що складався з чотирьох культурних кіл (грецький Схід, латинський Захід, Барбарікум, степові кочовики). Саме з цим варіантом римської провінційної культури вперше познайомилися слов'яни. Доповідачі відзначили велике значення мов і мовних бар'єрів у цих культурних процесах. *М. Шмаудер* (Бонн) виступив з доповіддю «Huns, Avars and Hungarians — A Comparative Approach based on Archaeological Evidence», в якій проаналізував поховання вищого соціального класу, які особливо добре відображають політичні та культурні зміни в суспільстві, що уможливорює висновки про макро-регіональну взаємодію між кочовими імперіями, Візантією та королівством Каролінгів. Доповідь *В. Науменка* (Бахчисарай) «Some key episodes in the history of Taurica in the Xth and 11th c.: The historic and archaeological comment» була присвячена декільком ключовим епізодам історії Таврики — кінця хозарського періоду в історії Кримського півострова, ролі Таврики в системі русько-візантійських стосунків у 10 ст., відносинам між Візантією та кочовиками в Північночорноморському регіоні.

На Секції постерів молодих вчених були представлені такі доповіді: *З. Аблякімова* (Ялта) «Pedagogical ideas and educational activity of the Crimean Tatar intellectuals in 20—30th of the 20th century», *Д. Алядінова* (Сімферополь) «Turkish-Crimean cultural relations at the late 15 — early 16

centuries», *А. Артюхова* (Одеса) «Die prosodische Organisation des deutschen politischen Kundgebungsdiskurses: am Beispiel der Kundgebungsauftitte während des Mauerfalls», *І. Архипов* (Москва) «Artefacts in museums vs. artefacts in texts: the case of ancient Mesopotamian jewellery», *А. Вертієнко* (Донецьк) «The Thanatological Mythologem on the Scythian Antiquities», *О. Волошинов* (Бахчисарай) «The Horizontal Stone Slabs as Grave-Marks in the Late Scythian Necropolises of the South-Western Crimea (3rd c. AD)», *О. Гайворонський* (Бахчисарай), *К. Кокоріна* (Сімферополь) «The Language and the Cultural Mutual Interference in the Crimean Multi-Ethnic Community», *Є. Засторожнова* (Сімферополь) «First Archaeological Excavations of the Imperial Archaeological Commission in South Russia: Excavations of KK Herz in Phanagoria (1859)», *Д. Костромичев* (Севастополь) «Romans in Chersonesos», *О. Ліфантій* (Київ) «The marks on the Scythian bronze arrowheads», *В. Масякін* (Сімферополь) «Roman Imports in the Burial Rite of Barbarian Population of the Crimea», *Д. Масюта* (Бахчисарай) «Trade Connections of the Barbarian Population of the South-Western Crimea in Roman Times (Based on the Amphora Containers)», *М. Новиченкова* (Київ) «Roman military equipment from the Taurica (based on the materials from the sanctuary Gurzuf Saddle)», *К. Новиченкова-Лукичева* (Ялта) «Antique glass from the sanctuary Gurzuf Saddle», *Є. Петракова* (Ялта) «Ethnocultural specificity of inner word form in verbal poetic images of New Zealand poetry», *Е. Сейдалієв* (Бахчисарай) «The Influence of a Town on the Military Culture of Medieval Nomads in Siege Craft», *А. Смокотіна* (Сімферополь) «North African Amphorae Imported Into Early Byzantine Bosphorus», *І. Тесленко* (Сімферополь) «The 15th c. Ceramics of the Taurica. Typology, Chronology, Origin, and Distribution», *М. Тюрін* «The New Amphora Stamps from Chersonesos and Some Questions of Hellenistic Onomastics», *К. Хеллстром* (Берлін) «Laténoid Fibulae in the Northern Black Sea Steppe. Sign of direct contact with the Celts or result of the transfer of ideas?», *Н. Храпунов* (Сімферополь) «Coins in the Cemeteries of Crimean Barbarians in the Late Roman Period: their chronology, ritual use, and reflection of contacts with Greco-Roman world», *М. Шапцев* (Сімферополь) «Red slip pottery of the North-Western Crimea», *Т. Шевченко* (Київ) «Mystery Cults in Chersonesos Taurica as a Result of Exchange of Religious Knowledge», *І. Шейко* (Київ) «The Lamps of Olbia (6th to 5th c. BC)», *О. Шелехань*

(Київ) «Chance finds of Scythian swords and daggers in the Dnieper-Donetsk area as an indicator of external activity of the nomads».

У цій секції проведено конкурс: кращі три доповіді нагороджувалися стипендією DAAD. Журі складалося з п'яти професорів, які представляли різні галузі лінгвістики та археології: К. Бохман, Є. Григор'єва, Г. Герке, Г. фон Хесберг і М. Ніколаєва. Експерти оцінювали пости за чотирма критеріями (кожен від 0 до 4 балів). Критеріями оцінки були: 1) зміст посту (наукова новизна результатів, актуальність, теоретичне та/або практичне значення роботи); 2) наукова активність учасника (виходячи зі змісту біографії та списку публікацій); 3) знання мови (оцінювалося за текстом посту та коротким інтерв'ю); 4) важливість стажування в Німеччині для учасника (тема повинна бути пов'язана з необхідністю проведення досліджень в університеті/науково-дослідному інституті в Німеччині). Перше місце посіла доповідь *А. Артюхової*, друге — *І. Архипова*, третє — *Т. Шевченко*.

Відбувся також **Круглий стіл «Гуманітарні науки в сучасному світі. Шляхи виходу з кризи»**, на якому обговорювалося два питання: 1) гуманітарна освіта в Україні та 2) культурна спадщина як складова частина державної політики в Україні. По першій проблемі виступили декан історичного факультету Таврійського національного університету *О. Герцен* і проректор КДУ *О. Пономарьова* (Ялта). Серед окреслених ними актуальних проблем освіти в Україні вони наголосили на низькій зарплатні викладачів і відсутності підготовки молоді до вищої освіти, визначення мети в отриманні гуманітарної освіти та зв'язку з майбутньою професійною діяльністю. Як спосіб виходу з цієї кризи учасники дискусії зазначили необхідність роботи з молоддю в ранішому віці, виховання активної життєвої позиції та зміцнення міжнародного співробітництва. Доповіді з другого питання зробили перший заступник голови Республіканського комітету з охорони культурної спадщини АРК *М. Гриненко*, перший заступник міністра культури АРК *В. Єриняк*, директор Бахчисарайського історико-культурного заповідника *В. Науменко*. Учасники дискусії особливу увагу приділили охороні культурної спадщини на Південному узбережжі Криму.

У рамках конференції була організована екскурсія Ялтою, поїздка на катері Ялта—Алушта—Ялта, відвідини фортеці Фуна пізньосередньовічного князівства Феодоро та Лівадійського палацу.

В.І. МОРДВИНЦЕВА

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕНТИНИ ІВАНІВНИ НЄПРІНОЇ

Другого січня цього року після тяжкої хвороби пішла з життя Нєпріна Валентина Іванівна — знаний дослідник первісної археології України (01.01.1932—02.01.2013). Дослідниця народилася в с. Усть-Горєвая Добрянського р-ну Пермської обл. (РФ). Після закінчення Пермського університету (1954) вона переїхала до Києва, де від середини 1960-х і до виходу на пенсію 1991 р. працювала в Інституті археології.

Валентина Іванівна відкрила та ввела до наукового обігу багато нових пам'яток первісної доби, систематизувала матеріали неоліту ямково-гребінцевої кераміки в Україні, виділила лисогубівську ранньонеолітичну культуру, досліджувала проблеми походження неоліту та проявів неолітичних традицій у культурі ранньої бронзи північної України. 1973 р. захистила кандидатську дисертацію «Неолит ямочно-гребенчатой кераміки на Украине», опублікувала приблизно 50 праць за цією тематикою.

В останні роки роботи у відділі археології кам'яного віку на посаді провідного наукового співробітника В.І. Нєпріна керувала плановою темою, присвяченою проблемі соціально-економічних реконструкцій в археології кам'яної доби. Навколо неї гуртувалася молодь відділу, наукові інтереси якої вона підтримувала.

З В.І. Нєпріною колеги спілкувалися не тільки на офіційному науковому рівні. Для багатьох вона була добрим радником і духовним наставником. Добра пам'ять про неї лишається в наших серцях.

Основні друковані праці: Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті // Археологія. — 1970. — 24; Типологія кам'яного інвентарю культури ямково-гребінчастої кераміки на території УРСР // Археологія. — 1975. — 17; Неолит ямочно-гребенчатой кераміки на Украине. — К., 1976; Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского неолитического поселения // Орудия каменного века. — К., 1978; Памятники каменного века Левобережной Украины (у співавторстві з Л.Л. Залізняком і О.О. Кротовою). — К., 1986; Неолитические традиции в культуре ранней бронзы на северо-востоке Украины // Каменный век на территории Украины. — К., 1990.

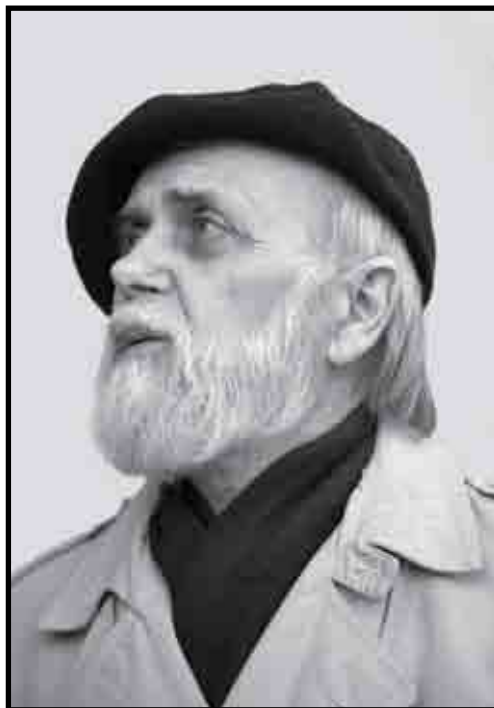
О.О. КРотова

ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ОЛЕКСАНДРОВИЧА РИЧКОВА

Минули роковини, коли, 27 вересня 2012 р., після тривалої тяжкої хвороби пішов з життя Микола Олександрович Ричков — дослідник курганної археології та проблем доби бронзи, автор понад 50 наукових праць.

Микола Олександрович народився 9 травня 1944 р. на ст. Жуляни Київської обл. (нині с. Крюківщина). У 1976 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Впродовж тридцяти років працював в Інституті археології (1972—2002), брав активну участь у роботі багатьох новобудовних експедицій (Миколаївської, Інгульської, Північно-Донецької, Краснознам'янської, Орджонікідзевської та ін.), дослідив десятки курганів і сотні поховань різного часу. Працюючи у відділі теорії та методики археологічних досліджень, розробляв тему формалізації археологічних даних, застосування статистичних методів для їх обробки та аналізу, займався осмисленням соціально-етнічної інформації, закладеної в поховальних пам'ятках. 1990 р. захистив кандидатську дисертацію «Етнічна характеристика населення ямної культури Північного Причорномор'я».

На пенсії М.О. Ричков викладав у Фінансово-економічному університеті (м. Ірпінь) і Національному транспортному університеті (м. Київ), видав курс лекцій із соціології (2001). Пробирав себе вчений і на літературній ниві — видав кілька

збірок поезій і прози, зокрема «Мои экспедиции (рассказы археолога)» (К., 2011). Разом з дружиною Галиною виховав чотирьох дітей.

Інтелігентний, схильний до роздумів про сенс життя — таким лишився М.О. Ричков у нашої пам'яті.

Колеги, друзі

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ХАЙНЦА ХАЙНЕНА (1941—2013)

Скорботна звістка надійшла до Інституту археології з Німеччини... Після тривалої тяжкої хвороби 21 червня 2013 р. пішов з життя Хайнц Хайнен — визначний антикознавець, історик, археолог, епіграфіст зі світовим ім'ям, доктор філософії та доктор історії, професор Трирського університету, автор низки фундаментальних праць з античної історії та культури, грецької колонізації Середземномор'я та Причорномор'я, історії та археології римської Європи, проблем античного рабства, релігії, мистецтва, науки та історіографії антикознавства. Світова та європейська наукова спільнота втратила одного з найталановитіших вчених-аналітиків, педагогів і організаторів науки та міжнародної наукової кооперації.

Науковий доробок Х. Хайнена ще слід досягнути, як і внесок і роль у налагодженні багаторічної творчої співпраці археологів СНД та європейських країн, насамперед Німеччини. З нашим Інститутом та іншими археологічними осередками та установами України, багатьма українськими колегами вченого пов'язували давні та дружні зв'язки. Завдяки йому було втілено чимало спільних німецько-українських проектів і розробок, підготовлено й надруковано низку колективних праць і збірок, організовано кілька археологічних виставок, наукових конференцій, семінарів і круглих столів з актуальних питань археології.

Завдяки Х. Хайнену, його енергії, розумінню складності тих умов, в яких перебувала і перебуває досі наша наука, багато українських археологів отримали наукові стипендії до країн європейської спільноти, пройшли стажування

або взяли участь у роботі різноманітних наукових форумів у Німеччині та інших країнах, опублікували статті в відомих європейських виданнях, більшість яких він перекладав на німецьку або англійську мови.

Х. Хайнен також доклав багато зусиль для комплектування сучасною європейською археологічною літературою наукової бібліотеки Інституту археології, протягом багатьох років добиваючись від Німецького дослідницького товариства (DFG) необхідного для цього фінансування.

Вчений лишився в пам'яті скромною, толерантною, безкорисливою та щирою людиною. Таким він житиме в серцях українських колег.

Українські друзі та колеги

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталя Сирафимівна — кандидат історичних наук, помічник Генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

АНИСЮТКІН Микола Кузьмич — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу палеоліту Інституту історії матеріальної культури РАН, Санкт-Петербург, *leonid.dictyoptera@gmail.com*

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *kbunya@i.ua*

ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *gotun@i.ua*

ГРИЦИК Юрій Олександрович — лаборант Північної постійнодіючої археологічної експедиції Інституту археології НАНУ

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ

КОТЕНКО Вікторія Володимирівна — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія», *kotenko_viktoria@mail.ru*

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, професор, доктор історичних наук, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАНУ

КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Геннадійович — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАНУ

МОРДВИНЦЕВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАНУ, *v_mordvintseva@mail.ru*

ПАНИШКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східно-Європейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк), *Panishko63@gmail.com*

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — доктор історичних наук, помічник Генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

ПЛАМЕНИЦЬКА Ольга Анатоліївна — кандидат архітектури, доцент Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, *plame@i.ua*

ПОЗИХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острог, *pozihovska@mail.ru*

РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи ІА НАНУ

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *skyba-andriy@ukr.net*

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *vadimstepanchuk@iananu.org.ua*

СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАНУ

ЧЕПАЛИГА Андрій Леонідович — доктор географічних наук, професор, академік РАЕН, провідний науковий співробітник лабораторії гідрології Інституту географії РАН, Москва, *tchepalyga@mail.ru*

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія», *dr.schultz.1399@gmail.com*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ABY	— Археологічні відкриття в Україні
AG	— Античный город
AGCP	— Античные государства Северного Причерноморья
ADY	— Археологічні дослідження в Україні
AIY	— Археологические исследования на Украине
ALLY	— Археологічний літопис Лівобережної України
AP	— Археологічні пам'ятки УРСР
ASGE	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
BI	— Боспорские исследования
VDI	— Вестник древней истории
VOKK при ВУАН	— Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук
VHY	— Вестник Харьковского университета
ZOVID	— Записки Одесского общества истории и древностей
IAK	— Известия Императорской археологической комиссии
KDY	— Кам'яна доба України
KSIA AN USSR	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
KSIA	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
KSIIIMK	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
MAESY	— Музей археології та етнографії Слобідської України
MASP	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
MDAPB	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
MDASY	— Матеріали і дослідження з археології Східної України
MIA	— Материалы и исследования по археологии СССР
NA IA NANU	— Науковий архів Інституту археології НАН України
NAA	— Народы Азии и Африки
OAM	— Одеський археологічний музей
PAZ	— Полтавський археологічний збірник
PA	— Российская археология
CA	— Советская археология
CAI	— Свод археологических источников
SSPK	— Старожитності степового Причорномор'я і Криму
UIJ	— Український історичний журнал
ACSS	— Ancient Civilizations from Scythia to Siberia
BPS	— Baltic-Pontic Studies
EA	— Eurasia Antiqua
SA	— Sprawozdania archeologiczne
SC	— Scythica et Caucasica
TEA	— The European Archaeologist
ZAKS	— Zentrum für Archäologie und kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2013 р.

	№	С.
Від редколегії	1	3
Петро Петрович Толочко — вчений і громадянин	1	3—6

Статті

БУНЯТЯН К.П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи	1	33—50
ГАСКЕВИЧ Д.Л. В.М. Даниленко та періодизація неоліту Південного Бугу: нові запитання до старих джерел.	4	3—17
ГЕРШКОВИЧ Я.П., РОМАШКО О.В. Скіфські святилища Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота.	1	61—75
ДОЛЖЕНКО Ю.В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного могильника Зелений Гай	2	43—55
КОЗАК Д.Н. Проблема контактів давніх слов'ян і германців (поморсько-кльошова та ясторфська культури на Волині)	1	76—84
КОЗАК Д.Н., СЕРГЄЄВА М.С. Косторізні майстерні готів на Волині	3	53—61
КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Про початок карбування литовських монет типу «печать»/«спис з хрестом»	2	56—63
МАНЬКО В.О. Ідеї Г. Чайлда та їх застосування для вивчення неоліту Східної Європи	1	16—32
МАХНІК Я. Чи існувала прото- й ранньоунетичська культура понад верхнім Дністром?	3	3—25
МУРЗІН В.Ю. Деякі міркування щодо трактування скіфських етногенетичних легенд.	3	26—31
МУРЗІН В.Ю. Про північні межі Геродотової Скіфії.	2	29—33
НОВИЧЕНКОВА М.В. Шпори зі святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло в Гірському Криму	3	44—53
РАССАМАКІН Ю.Я. Поховання квітянської культури в контексті абсолютної хронології	4	17—41
РОМАШКО О.В. Типологія бронзових казанів скіфської культури (в світлі статистико-математичних методів)	3	32—44
РУСЯЄВА А.С. Відображення похоронного ритуалу в епіграфічних пам'ятках Ольвії в контексті давньогрецької літературної традиції.	1	50—61
СЕРГЄЄВА М.С. До вивчення техніки орнаменту давньоруських дерев'яних виробів.	2	34—43
СКИБА А.В. Поясний гарнітур з Курилівського скарбу VII ст.	4	55—62
СНИТКО І.О. Про соціально-демографічний та адміністративно-територіальний поділ Ольвійського поліса.	2	3—14
СОРОЧАН К.С. Про ювелірів та їхню спеціалізацію в Візантії IV—IX ст.	1	85—96
ТОЛОЧКО П.П. Витоки давньоруської державності	1	7—16
ФІАЛКО О.Є. Музичні інструменти номадів скіфського часу	2	14—28
ШЕЛЕХАНЬ О.В. До питання про форму перехрестя клинкової зброї скіфського часу	4	41—54

Публікації

археологічного матеріалу

АНІСЮТКІН М.К., СТЕПАНЧУК В.М., ЧЕПАЛИГА А.Л. Крецешти: нове олдованське місце-знаходження в Нижньому Придністров'ї (попередні дані)	4	63—72
БЕССОНОВА С.С., НЕДОПАКО Д.П. Скіфський однолезовий меч з околиць Мотронинського городища.	1	113—122
БУНЯТЯН К.П., ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Кістяний медальйон із Західної Волині	4	72—77
БУНЯТЯН К.П., ПРИЩЕПА А.Б. До хронології городище-здобицької культури	3	62—68
ІВЧЕНКО А.В. Статер Емінака з передмістя Ольвії	2	115—118

КАПУСТІН К.М. Асортимент залізних виробів середини XIII—XIV ст. з «Малого» Городського городища	3	100—108
КОТЕНКО В.В. Зразки кладок баштових будівель поселення Маслини	4	78—84
КРОПОТОВ В.В. Поховальний комплекс I ст. до н. е. з південно-східної околиці Неаполя Скіфського	1	122—128
МАГОМЕДОВ Б.В. Городок — фортеця на Бузі. Коментар до публікації В.І. Нікітіна.	3	97—99
НЕМЦЕВ С.О. Можливості метрологічного аналізу амфорного матеріалу для побудови хронології на прикладі колекції з поселення Каталине I.	2	83—100
НІКІТІН В.І. Охоронні розкопки черняхівського могильника Городок	3	89—96
РУДИЧ Т.О. Антропологічний склад населення культури кулястих амфор території України	1	97—106
САВЕЛЬЄВ О.К. Фібули з Тіри (знахідки 1996—2010 рр.)	2	100—115
ТЕРЕЩЕНКО О.І. Античне торговельне судно «Зміїний-Патрокл» (склад продукції)	3	69—85
ТЕРЕЩЕНКО О.І. Підводно-археологічне дослідження античного торговельного судна поблизу о. Зміїний у Чорному морі (польовий сезон 2011 р.)	2	64—77
ХОМЧИК М.А., КОСТЮК І.А. Етрусська кераміка буккери VII—V ст. до н. е. в збірці Національного музею історії України	2	77—83
ХОМЧИК М.А., ПЕЧОРНИЙ П.П. Гончарний круг античного часу (до питання атрибуції)	3	85—88
ШЕЙКО І.М. Ранні світильники з Ольвії (VI—V ст. до н. е.)	1	107—113

До історії стародавнього виробництва

ГОТУН І.А., ГРИЦИК Ю.О., КАЗИМІР О.М., СУХОНОС А.М. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське	4	85—102
ГОШКО Т.Ю. Ніж із Володимирівки	2	119—123
КОЛОДА В.В., КРОЙТОР Р.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Нові дані про тваринництво ранньосередньовічного населення Верхнього Салтова	1	129—138

Методика археологічних досліджень

БУКАТОВ А.А., КУЛАГІН А.В., РЕЙДА Р.М. Досвід застосування трасерного методу в акваторії Херсонеса	3	121—125
ГАВРИЛЮК Н.О. Методика дослідження масового матеріалу з античних пам'яток (на прикладі знахідок з ділянки ЮЗА в Ольвії)	3	109—120
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д. Методичні засади графічної реконструкції житлових будинків Ольвії	4	103—116

Історія науки

БУЙСЬКИХ С.Б. В.В. ЛАПІН — визначний вітчизняний антикознавець XX ст. (до 85-річчя від дня народження)	4	117—121
КУЗМІЩЕВ О.Г. Е.Р. фон Штерн у вітчизняній історіографії	4	121—130

Рецензії

ІВАКІН Г.Ю. Рец.: Stratum plus 2011, № 5. Культурная антропология и археология	3	128—130
КАРАВАЙКО Д.В. Рец.: М.И. Лошенков. Городища милоградской культуры на территории Беларуси	1	139—140
КОЗАК Д.Н. Рец.: Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв	3	126—127
МАГОМЕДОВ Б.В. Рец.: А.В. Симоненко. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья	2	124—126
ОСТРОВЕРХОВ А.С. Рец.: Г.А. Дзис-Райко, С.Б. Охотников, Е.Ф. Редина. Надлиманское городище IV—III вв. до н. э. в Нижнем Поднестровье	3	131—141
ПАНИШКО С.Д. Рец.: О.В. Глушок. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV—XVII ст.)	4	134—135
ПЛАМЕНИЦЬКА О.А. Рец.: О.В. Глушок. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV—XVII ст.)	4	131—133
ЯСНОВСЬКА Л.В. Рец.: Ф. Андрощук, В. Зоценко. Скандинавские древности Южной Руси: Каталог	2	126—131

Хроніка

III Міжнародна історико-археологічна конференція «Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України»	3	142—145
Дні Давньої Греції в Маріуполі	2	142—145
Дослідник слов'янської минувшини	4	136—137
До 60-річчя Олександра Миколайовича Дзиговського	1	146—147
До 60-річчя Сергія Жановича Пустовалова	3	147—148
До 60-річчя Якова Петровича Гершковича	3	145—147
До ювілею Олександра Михайловича Лєскова	2	146—148
До ювілею Світлани Сергіївни Бессонової	1	141—142
Конференція «Перешепинський скарб та його епоха»	2	132—135
Міжнародна археологічна конференція «Старожитності Північного Причорномор'я III—II ст. до н. е.»	2	135—137
Міжнародна конференція «Археологія та лінгвістика в сучасному світі. Обмін знаннями в історії людства»	4	137—141
Міжнародна наукова конференція «Inter Ambo Maria: північні варвари на шляху зі Скандинавії до Чорного моря»	2	138—142
Пам'яті Валентини Володимирівни Крапівіної	2	149—150
Пам'яті Валентини Іванівни Нєпріної	4	142
Пам'яті Галини Тихонівни Ковпаненко	2	151
Пам'яті Миколи Олександровича Ричкова	4	143
Пам'яті Пії Гульдагер Більде	2	148—149
Провідний дослідник палеоліту Західної України	1	144—146
Світлої пам'яті Хайнца Хайнена	4	144
Степанові Пеняку — 85.	1	143—144